Political Theory

DPOL101

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ
POLITICAL THEORY

Copyright © 2012 Laxmi Publications (P) Ltd.
All rights reserved

Produced & Printed by
LAXMI PUBLICATIONS (P) LTD.
113, Golden House, Daryaganj,
New Delhi-110002
for
Lovely Professional University
Phagwara

DLP-7794-074-POLITICAL THEORY-PUNJABI
Typeset at : M2WMedia, Delhi

C—5730/012/010
Printed at : Sanjeev Offset Press, Delhi

ਪਾਠਕ੍ਰਮ

(SYLLABUS)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ

(Political Theory)

ਉਦੇਸ਼

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਅਵਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਕੋਰਸ ਅਧੀਨ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਵਿਭਿੰਨ ਅਵਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਦਲਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣਗੇ—

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਅਵਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ।
- ਮੂਲ ਅਵਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ।
- ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਏਕੀਕਰਨ ਵਿੱਚ।

Objectives

To provide the concepts, ideas and theories in political theory. This course seeks to explain the evolution and usage of the concepts, ideas and theories with reference to individual thinkers both historically and analytically. The different ideological standpoints with regard to various concepts and theories are to be critically explained with the purpose of highlighting the differences in their perspectives and in order to understand their continuity and change.

The main objective of this course is to enable the student:

- To comprehend the basic concepts of political theory.
- The acquire the information about the history and development of these concepts.
- To analyze the different viewpoints regarding the basics concepts.
- To compare different viewpoints.
- To synthesize different viewpoints.

Sr. No.	Topics
1.	**Nature and Significance of Political Theory:** Meaning, nature, characteristics and varieties of political theory; importance of the classics of political theory; uses of political theory.
2.	**Power and Authority**: Authority, power and coercion; the nature of authority; social theories of power.
3.	**State**: The state in political philosophy, the economic theory of the state, the organic theory of the state
4.	**Sovereignty:** Concept, characteristics and history, Austin's theory of sovereignty, pluralism and state sovereignty.
5.	**Rights**: Rights in political theory; human rights, economic and social rights.
6.	**Liberty:** Meaning, negative and positive liberty, liberty as autonomy, John Stuart Mill and the value of liberty.
7.	**Equality:** The equality principle, human nature and equality, equality of opportunity.
8.	**Justice:** Meaning, procedural justice, social justice and Rawls's theory of justice.
9.	**Welfare and Welfare State**: The origins and rise of welfare theory, contemporary welfare arguments, the market and welfare; equality, liberty and the welfare state.
10.	**The Public Interest and Democracy:** The public interest, democracy, procedural democracy and the public interest.

ਇਕਾਈ (Units)	ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤ (CONTENTS)	ਪੱਨਾਂ ਨੱਬਰ (Page No.)

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ (Nature and Significance of Political Theory) 1
2. ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ (Power and Authority) 27
3. ਰਾਜ (State) 49
4. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty) 84
5. ਬਹੁਲਵਾਦ (Pluralism) 101
6. ਅਧਿਕਾਰ (Rights) 112
7. ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Economic and Social Rights) 132
8. ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Liberty) 138
9. ਬਰਾਬਰਤਾ (Equality) 166
10. ਨਿਆ (Justice) 175
11. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ (Social Justice) 204
12. ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Public Welfare and Welfare State) 209
13. ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ (The Market and Public Welfare) 221
14. ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ (The Public Interest and Democracy) 255

ਇਕਾਈ–1: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ

(Nature and Significance of Political Theory)

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

1.1 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਰਥ–ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Meaning, Nature Characteristics and Variety of Political Theory)

1.2 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ (Traditions of Political Theory)

1.2.1 ਕਲਾਸਿਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Classics Political Theory)

1.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ (Uses of Political Theory)

1.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

1.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ :

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਵੱਖ–ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਰਾਜ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਕੁਝ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲੱਭਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ–ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ? ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਅਧਾਰ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿੱਚ ਰਲ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੁਲਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰ ਵੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਔਖਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਅਦ 'ਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਲੱਗ–ਅਲੱਗ ਹਨ, 2400 ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ

ਨੋਟ

ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ-ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਲਗਨ ਇੰਨੀ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵੱਖ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ- 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹੈ?' ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪੇਚੀਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਲੰਬੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਪੱਧਤੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਲਾਸਿਕ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ, ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਦੀ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਆਦਿ। ਉਦਾਰਵਾਦ ਲਈ ਇੱਥੇ ਕਲਾਸਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਵਿਆਖਿਆ, ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਾਦ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਕੀ ਹੈ? 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ
(What is Politics Theorizing the 'Political')

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ-ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਅਤੇ 'ਸਿਧਾਂਤ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਿਧਾਂਤ' ਅਤੇ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਮਝੀਏ। ਪਹਿਲਾ, ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ? ਸ਼ਬਦ 'ਥਿਊਰੀ' (Theory) ਇਕ ਗ੍ਰੀਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਿਤ ਸੀ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ- *(i)* ਥਿਊਰੀਆ (Theoria) ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ' (Theorizing) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ *(ii)* ਥਿਓਰੋਮਾ (Theorema) ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਹੱਲ ਜੋ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਿਓਰੋਮ (Theorem) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (activity of theorizing) ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਹੱਲ (outcome of the activity) ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ ਅਤੇ ਹੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਖੋਜ, ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਰਧ-ਗਿਰਧ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਲਈ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧੂਰੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਸੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੱਲ ਅਰਥਾਤ 'ਥਰੋਮ' ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਅਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਸੀ। ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ, ਅਭਿਰਲ, ਸਹੀ ਯਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਾਨਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਨਣ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ- 'ਸਮਾਪਤ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਨਾਮ ਨਾ ਲਓ। (Never say the end); ਅਰਥਾਤ ਸਮਝਣ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚੱਲਦੀ ਰਹੇਗੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਜਦ ਤੱਕ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਗੁੱਥੀ ਨਹੀਂ ਸੁਲਝ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਜਦ ਤੱਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਪੁੱਛਣ ਯੋਗ ਸਵਾਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਇਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਅਹਿਸਾਸ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਾਂ ਅਗਰ ਹੋ ਸਕੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾ ਸਬੰਧ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਮੰਥਨ, ਉਦੇਸ਼, ਇੱਛਾ, ਹੱਲ, ਓਚਿਤਯ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਆਦਿ।

ਦੂਸਰਾ, ਅਗਰ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਉਹ ਸ਼ਰਤ, ਸੀਮਾ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ- 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਨੋਟ

ਨਾਲ ਹੈ। ਥਿਓਰੀ (ਸਿਧਾਂਤ) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੋਲੀਟਿਕਸ' (ਰਾਜਨੀਤਿਕ) ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਕ ਗ੍ਰੀਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ 'ਪੋਲਿਸ' (Polis) ਤੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਗਰ–ਰਾਜ' (City-state) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸ਼ਕਤੀ। ਅਰਸਤੂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ–ਕੀ 'ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ'–ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਨਨਿਰਹਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਵੀ ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਿੱਧੀ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਲਈ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਸ ਲਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਾਂਝੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਭਾਗ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਆਪਣੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਸ਼ਬਦ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਸਰਕਾਰ, ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ–ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ 'ਨਗਰ–ਰਾਜ' ਅਤੇ ਰਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਿੱਲ ਕਿਮਿਲਿਕਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਨਗਰ–ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਮਾਡਲ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਵੰਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।' ਇੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਪੱਖ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ–ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਵਰੂਪ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦਾ ਅਧਿਐਨ।

> *ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ*
>
> ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਨੂੰ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਖੇਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ–ਜਿਵੇਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਮਾਜ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫੋਕਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਇਸ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਅਤੇ 'ਗੈਰ–ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਸਮੰਜਸਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਅਧਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਰਾਜ ਹੀ ਹੈ।

ਤਦ, ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਿ ਇਹ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ ਜਾਂ ਇਹ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਹੋਰ ਦਾਅਵੇਦਾਰ– *(i)* ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਤਾਤਕ੍ਰਿਕਤਾ, ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ *(ii)* ਸ਼ਕਤੀ, ਵਰਗ, ਲਿੰਗ, ਉਪ–ਨਿਵੇਸ਼ਕ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ। ਨਾਲ ਹੀ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਰਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਸੰਕਰਣਵਾਦ, ਸਮੁਦਾਏਵਾਦ, ਅਸਿਮਤਾ, ਨਾਰੀਵਾਦ, ਨਾਗਰਿਕਤਾ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸੱਤਾ, ਸਮਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1.1 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ (Meaning, Nature, Characteristics and Variety of Political Theory)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ-ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Political Theory Some Definitions)

'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਅਤੇ 'ਸਿਧਾਂਤ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ

ਨੋਟ

ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਰਵ-ਸਧਾਰਣ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ' ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਲੜੀਵਾਰ ਗਿਆਨ'। ਡੇਵਿਡ ਹੈਲਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ, ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਨਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਏਨਡ੍ਰਯੂ ਹੈਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਥੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਖੋਜ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਪੱਖ ਗਿਆਨ ਹੈ।" ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਜਾਰਜ ਕੈਟਲਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਸਮਰਪਣ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਵਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ, ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਜਾਂ "ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਰਕਾਰ, ਇਸ ਦੇ ਸਵਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਤੁਲਨਾ ਅਤੇ ਪਰਖ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਲਦੀ ਹੀ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਸਥਾਈ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।' ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗੁਲਡ ਤੇ ਕੋਲਵ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅੰਗ ਹਨ :

(i) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ,

(ii) ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਦਤੀ;

(iii) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਜਾਂ

(iv) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਕਾਸ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਹੱਲ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਰਾਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਸੰਭਵ ਉੱਤਰ ਲੱਭਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲੱਭਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਇਕ ਰਾਜ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਿਉਂ? ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਕੀ ਹੈ? ਆਦਿ। ਪਲੇਟੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲੱਭ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਦੋਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਣ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਸੰਕੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Political Theory)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਸਧਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਰਥਾਤ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰੀਕਲਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਦੋਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਨੇਕਾਂ ਯਤਨਾਂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਕਰਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਅੰਤਿਮ ਰਾਏ (ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ) ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਚ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚਿੰਤਕ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਜਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਪਲੇਟੋ ਦੇ 'ਪਬਲਿਕ', ਅਰਸਤੂ ਦੇ 'ਪੋਲੀਟਿਕਸ' ਅਤੇ ਰਾਲਸ ਦੀ 'ਏ ਥਿਊਰੀ ਆਫ ਜਸਟਿਸ' ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਇਕ ਸਮਾਜ ਕਿਵੇਂ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਕਿਹੜੇ ਹਨ, ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਤ ਕਿਹੜੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਆਦਿ।

ਤੀਸਰਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਕ ਵਿਚਾਰਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਵਿਚਾਰਕ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਸਕੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕੰਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਧਾਰ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਰਗੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਾਧਯ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਹਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ : 'ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰੀਕੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ।'

ਪੰਜਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸ਼ਾਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਰਵਾਦ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਸਾਮਵਾਦ ਆਦਿ। ਪਲੇਟੋ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਚੀਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਵਿਚਾਰਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਰਨਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਹੱਤਵ (Significance)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਸਮਾ੦ਜ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਭਵ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਵੋਤਮ ਰਾਜ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਦੰਡ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਇਹ ਵਿਕਲਪਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ *(i)* ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, *(ii)* ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, *(iii)* ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ *(iv)* ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਕੰਮਾਂ-ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਅਤੇ ਪੱਦਤੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਸਰਕਾਰ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਰੂਪ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸੰਪਤੀ, ਨਿਆ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਂਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਵਿਵਸਥਾ, ਬਰਾਬਰ, ਸਥਾਈ, ਏਕਤਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਗਰੀਬੀ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਨਸੰਖਿਆ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਜਾਤੀ ਤਣਾਅ, ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ, ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਵਾਦ ਆਦਿ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਲਪਿਕ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡੇਵਿਡ ਹੈਲਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਲੜੀਵਾਰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਅਣਭਿਗ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕ ਯੰਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਇਹ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਗਿਆਨ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ,
2. ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਕਰਤਵ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸੰਪਤੀ, ਨਿਆ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।
4. ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਗਰੀਬੀ, ਹਿੰਸਾ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਜਾਤੀਵਾਦ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਕਲਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
5. ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਦ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚੁਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਮੁੱਦੇ (Issues in Political Theory)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਪਿਛਲੇ 2400 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਅੰਗ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਜ ਹੈ, ਤਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਲਾਸਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ 'ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ' (Perfect Political Order) ਦੀ ਖੋਜ ਸੀ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਲੰਘਣਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ 'ਰਾਜ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ' ਅਤੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰਿਹਾ।

ਨੋਟ

ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ, ਨਵੀਂ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਸਾਰ ਮੰਨੇ ਗਏ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸੰਪਤੀ, ਨਿਆ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਜਨ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਆਦਿ ਮੁੱਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਨਿਆ ਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਤੇ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧਿਐਨ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਵਰੂਪ ਅਤੇ ਕੰਮ, ਲੋਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ, ਜਨ ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਮੰਨੇ ਗਏ।

ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅਨੁਭਵੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ (Empirical-Scientific) ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਕਈ-ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੱਤਾ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਸਮੂਹ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਮੁਲਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਵਰਗੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੀਵਾਦ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਮੁਦਾਏਵਾਦ, ਬਹੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ, ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਕਾਸ, ਆਸ਼ਰਿਤ ਵਰਗ ਸਮੂਹ ਆਦਿ। ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਇਕੱਲੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ) ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਪੱਦਤੀ ਨੂੰ ਗਲਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਧੂਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੋਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁਦਾਏਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਵੀ ਇਸ ਇਕੱਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਉਪਾਗਮ-ਆਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ
(Approaches to the Study of Political Theory: Normative and Empirical)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਵਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਉਪਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ 'ਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੰਤਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਹਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ। ਆਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ।

ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Normative Political Theory)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ **ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ** (Ideals and Reality), **ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਤੱਥ** (Value and Fact) ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂਵੇਸ਼ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਅਸੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਉਪਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਹੈ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ। ਆਦਰਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਰਾਜ, ਨਿਆ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਦਿ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਨ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗ੍ਰੀਕ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਰਵਜਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਆਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਦੇ ਉਠਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਦੋਵਾਂ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ, ਅੰਤਬੋਧ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅੰਤਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਉਤਪਤੀਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਣਕਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਵਰੂਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਵਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਢਾਂਚਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ** (Political Philosophy) ਵੱਲ ਕਾਫ਼ੀ ਝੁਕਾਅ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ **ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ** (Good Life) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਉਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਫਲੈਮਨਾਜ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੜੀਵਾਰ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨੇੜਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗ੍ਰੀਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੱਕ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕੇ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਸ ਅਨੁਭਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਅਨੁਭਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਵਰਗੇ ਸਮਾਨਕਰਣ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਬੁੱਧੀਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੁਸੰਗਤਾ ਕਾਫੀ ਹੋ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ 1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।

ਆਦਰਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕਲਾਸਿਕੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਵਿਆਪਕ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ- ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ ਸੀ-ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਲਾਸਿਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੀਕ, ਰੋਮਨ ਅਤੇ ਇਸਾਈ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਾਸਿਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ *(i)* ਰਾਜਨੀਤੀ, *(ii)* ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ *(iii)* ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤਿੰਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੀ ਸਰਵਜਨਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ, ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਪ੍ਰਾਇਵੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਲੜੀਵਾਰ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ **ਵਿਸ਼ਵਸਤ** ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੋਜ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਝਦਾਰ ਬਣਾ ਸਕੇ। **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਸਰਵਜਨਕ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਲੜੀਵਾਰ ਅਧਿਐਨ ਜਾਂ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ।**

ਆਦਰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੇਖਾਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੀ। ਪਲੇਟੋ, ਅਰਸਤੂ, ਹਾਬਸ, ਰਾਲਸ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਹਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਵਿਆਖਿਆ, ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।
2. ਆਦਰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸਰਵੋਤਮ ਚੰਗਿਆਈ (Ultimate good) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰੀਅਤਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ। ਇੱਥੇ ਕਲਾਸਿਕੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਮੂਹਿਕ ਚੰਗਿਆਈ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਸਮਾਵਿਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੰਗਿਆਈ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਲਾਈ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹੈ।
3. ਆਦਰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ (Political whole) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਪੂਰਨ, ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ, ਯੁੱਧ ਕਲਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼,

ਨੋਟ

ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਵਰਗ-ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਨਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਵਰੂਪ ਦੀ ਖੋਜ ਕਲਾਸਿਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਰਿਹਾ ਹੈ।

4. ਆਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੈ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਣਾ 'ਚਾਹੀਦਾ' ਨਾ ਕਿ ਕੀ 'ਹੈ', ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨੈਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਾਰਭੂਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ "ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ" ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਘੱਟ ਅਤੇ "ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ" ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਅਧਿਕਾਰ, ਨਿਆ, ਸਹਿਯੋਗ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

5. ਆਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ (prescriptive) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਕੁਝ ਮਾਨਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨੈਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਬਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਕੰਮ ਇਕ ਮਾਨਦੰਡ ਜਾਂ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲੇਮਨਾਜ਼ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਝ ਇਕ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਟਿਬੱਧਤਾ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. ਆਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ "ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ" (Ideal state) ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਥਾਈ ਸਵਰੂਪ ਲੱਭਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਲਾਸਿਕੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੁੱਛੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ-ਸ਼ਾਸਨ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ? ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਵਰੂਪ ਕਿਹੜਾ ਹੈ? ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਵਾਦਾਂ/ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਇਕ ਮਾਰਗ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਖੋਜ ਨੇ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮੂਲ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮਗ੍ਰਿ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ, ਕਾਲਪਨਿਕ, 'ਮੂਲਆਤਮਕ' (value-laden) ਅਤੇ 'ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ' (ought) ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ।

7. ਆਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਝ ਨਿਯਾਮਿਕ ਚਿੰਤਾਵਾਂ (regulative concerns) 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਅਧਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮੌਲਿਕ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਾਬਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਨੀਯਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਮਾਨਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਆਦਰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਾਰਭੂਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਾਰਭੂਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ: ਉਦਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਸੁਤੰਤਰਵਾਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਵਰੂਪ, ਸਮੁਦਾਏਵਾਦ, ਨਾਰੀਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਗਣਰਾਜਵਾਦ।

ਆਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਲਪਨਿਕ, ਅਮੂਰਤ, ਕਾਰਣ-ਕੰਮ, ਨਿਗਮਨਿਕ, ਸੀਮਾਂਸਾਤਮਕ, ਪ੍ਰਕਲਪਿਤ ਅਤੇ ਸਪਨਦਰਸ਼ੀ ਹੈ। ਅਨੁਭਾਵਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਆਦਰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ ਜਾਂ ਮੂਲ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਆਦਰਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ 'ਚੰਗਿਆਈ' ਅਤੇ 'ਨਿਆ' ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਿਓ ਸਟ੍ਰਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ 'ਪਰਿਵਰਤਨ' ਜਾਂ 'ਸਥਿਤੀ' ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਬੁਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਬੁਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ 'ਬਿਹਤਰ' ਜਾਂ 'ਬੁਰੇ' ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚੰਗੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਕਾਰਜਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਨੁਭਵਿਕ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Empirical-Scientific Political Theory)

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ 'ਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵਿਕ-ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ (ਬਜਾਏ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੇ) ਅਤੇ ਤੱਥਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ (ਬਜਾਏ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਦਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ, ਗ੍ਰਾਹਸ ਵਾਲਾਸ ਅਤੇ ਬੈਨਟਲੇ ਆਦਿ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੱਥਾਂ (Facts) 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਜਾਰਜ ਕੈਟਲਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ -ਵਰਗੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਮਾਨਵ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਸਰਵ ਸਬੰਧੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਤੀਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੇ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਸਕੂਲ' ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਚਾਰਲਸ ਮਰਿਯਮ, ਹੈਰੋਲਡ ਲਾਸਵੈਲ, ਗੋਸਨੈਲ, ਸਟੂਅਰਟ ਰਾਈਸ, ਵੀ. ਓ. ਦੀ, ਡੇਵਿਡ ਐਪਟਰ, ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ' ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਲੜੀਵਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਭਵਿਕ ਸੋਧ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡੇਵਿਡ ਇਸਟਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੜੀਵਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਨੁਭਵਜਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ।

ਅਨੁਭਵਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। **ਪਹਿਲਾ**, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੜੀਵਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਭਵਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਥੇ ਤੱਕ ਹੀ ਅਰਥਪੂਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। **ਦੂਸਰਾ**, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੂਲਵਿਹੀਨ (Value-free) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਤੱਥਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਸ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ 'ਕੌਣ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ,' ਕਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ' ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜਾਂ ਬੁਰਾ। **ਤੀਸਰਾ**, ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ। **ਚੌਥਾ**, ਅਨੁਭਵਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ ਲਗਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਏ ਰੱਖਣਾ, ਸਥਿਤੀ, ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਸਧਾਰਨਤਾ ਨਾਲ ਹੈ। **ਪੰਜਵਾਂ**, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ, ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਦਿ।

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਦਤੀ ਅਤੇ ਮੂਲਵਿਹੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਅਨੁਭਵਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ 1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਧੂਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਅਣਦੇਖਿਆ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਲਸ, ਨੋਜਿਕ, ਹੈਬਰਮਾਸ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਭੂਤ ਮੁੱਦੇ ਵਰਗੇ ਸੁਤੰਤਰ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਨਿਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਤੋਂ ਉਠਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ

ਨੋਟ

ਵਜੋਂ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੁਬਾਰਾਂ ਜਿਉਂਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਇਸ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ
(Relation between Normative and Empirical Political Theory)

ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਕੇਵਲ 'ਹੈ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ 'ਚਾਹੀਦਾ' ਦਾ ਤੱਤ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਰਥਾਤ 'ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ' ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ 'ਹੈ' ਦਾ ਤੱਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ 'ਕੀ ਹੈ' ਅਤੇ 'ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ' ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ 'ਚਾਹੀਦਾ' ਦਾ ਤੱਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ 'ਹੈ' ਦਾ ਤੱਤ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਨੁਭਵਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ 'ਹੈ' ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਅਤੇ 'ਚਾਹੀਦਾ' ਦਾ ਤੱਤ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹੀ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵਿਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਘੱਟ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਦਰਸ਼ੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਿਕ ਘੱਟ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਯੂਰਪੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਨੁਭਵਿਕ ਅਤੇ ਤਥਾਤਮਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਮਾਜਵਾਦੀ-ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਭਾਵੀ ਨਿਰੂਪਣ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ, ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੁਭਵਿਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰਾ ਆਦਰਸ਼ੀ। ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਕਸ ਨੇ 'ਅਧਿਸ਼ੇਸ਼' ਮੁੱਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਾਰਨ ਕੰਮ ਸਿਧਾਂਤ (causal) ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ, ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਲਿਓ ਸਟ੍ਰਾਸ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਲਈ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ' ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਲਈ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਟ੍ਰਾਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਵਰਨਾਤਮਕ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ੀ ਚਿੰਤਨ' ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਨੁਭਵਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਸਬੰਧੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਉਸ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ (particular) ਸਬੰਧੀ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਨੂੰ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ (universal) ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਭਵਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸੂਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭੀਖੂ ਪੀਖ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਅਭਿਆਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਛਾਣਬੀਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਜਦਕਿ ਅਨੁਭਵਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੇਵਲ ਉਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਤਥਾਤਮਕ ਵਰਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Contemporary Political Theory)

1970 ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਮਰੀਕਾ, ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾਂ ਰੁਚੀ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗਰਣ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਨ ਇੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਭਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਦੂਸਰਾ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ, ਯੂਰਪ ਦੇ ਪੁਨ ਸਥਾਨ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਜਿਹੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਉਦਾਰਵਾਦ ਸੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦ, ਉਭਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ-ਉਹ ਅੰਦੋਲਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਨੋਟ

ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਅਭਿਭੂਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਖੋਜ ਨੂੰ ਨਿਆਸੰਗਤ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਤਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ 'ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ' (scienticism) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡ ਗਈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕਈ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਈ ਚਿੰਤਕਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਟਾਮਸ ਕੂਨ) ਨੇ 'ਵਿਗਿਆਨ' ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਗਿਆਨ (unified science) ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹਨ–**ਪਹਿਲਾ**, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ **ਦੂਸਰਾ**, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਵਰਨਣ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਭੂਮਿਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਭਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਣ ਵੀ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਏ, ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ। **ਪਹਿਲੀ**, ਅਨੁਭਵੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖਤਾ ਸੀ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਊਂਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਦੂਸਰੀ**, ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਤਿਅੰਤ ਮੁੱਲ ਵਿਹੀਨ ਅਤੇ ਤੱਟਸਥ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਹੈ। **ਤੀਸਰੀ**, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਅਧਿਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਨਿਆ ਆਦਿ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। **ਚੌਥੀ**, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਤੱਤ (Normative Element) ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਡੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿਆ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਰਵਜਨਕ ਭਲਾਈ, ਸਮੁਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਵੀਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਮੂਰਤ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਜਾਗਰੂਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਬਾਜ਼ਾਰ-ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪੱਖ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਡੇਵਿਡ ਹੈਲਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ : *(i)* ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ, *(ii)* ਇਹ ਅਨੁਭਵੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ, *(iii)* ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, *(iv)* ਇਸ ਦਾ ਸਾਮਰਿਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਇਸ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਾ ਵੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿਸ ਮੋੜ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਭੂਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਝਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ : ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ-ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦ, ਨਾਰੀਵਾਦ, ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਨਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ, ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦ-ਸਮੁਦਾਏਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਏਵਾਦ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਘੱਟਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ (Decline of Political Theory) ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਐਲਾਨ ਗਲਤ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਜੋਸ਼ ਕੇਵਲ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਦਾਰਵਾਦ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਤ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਨਿਵਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ

ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਨਿਆਪੂਰਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਅੱਜ ਸਮੁਦਾਏਵਾਦ, ਨਾਰੀਦਵਾਦ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਟਾਸਕ ਆਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਅਰਸਤੂ ਦੀ .... ਨਾਮਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।
2. ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ .... ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਫੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋਇਆ।
3. ਆਦਰਸ਼ੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਯ: ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ .... ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਹੈ।

1.2 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ (Traditions of Political Theory)

ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Liberal Political Theory)

ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਕਲਾਸਕੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਲੰਬੇ ਸੰਮੋਹਨ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਬੌਦਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ, ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ, ਇਸੇ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਗ੍ਰੇਸ਼ੀਅਮ ਐਡਮ ਸਮਿੱਥ, ਹਾਬਸ, ਲਾਂਕ, ਜੈਫਰਸਨ, ਟਾਮਸ ਪੇਨ, ਬਨਥਮ, ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ, ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਨਸਰ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਬੰਧਿਤ ਮੰਨਿਆ, ਉੱਥੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਇਕ 'ਸਵਾਯਤ ਅਤੇ ਸਰਵਭੋਮ ਵਿਅਕਤੀ (Autonomous and Sovereign Individual) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਇਸ ਦਾ ਉੱਗਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ (Extreme Individualism) ਸੀ। ਇਸ ਦੀ **ਪਹਿਲੀ** ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮਨੁੱਖ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਆਸਥਾ, ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਸਵਾਯਤਤਾ ਸੀ। **ਦੂਸਰਾ**, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਖੇਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬੌਧਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਇੱਥੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਆ ਗਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ। **ਤੀਸਰਾ**, ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ। **ਚੌਥਾ**, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਥਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਰਾਜ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਰਤਵ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰੇ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਾ ਹੋ

ਨੋਟ

ਕੇ ਇਕ ਮਸ਼ੀਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ, ਵਿਵਸਥਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਨਿਆ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਆਦਿ। ਰਾਜ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਸਾਦਾ ਨਹੀਂ। **ਪੰਜਵਾਂ**, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ 'ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ' ਅਤੇ 'ਸਮੂਹਿਕ ਸਮੁਦਾਏ' ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਰੋਕਾਂ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੁਨਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸੰਪਤੀ, ਨਿਆ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ।

ਕਿਉਂਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸਵਾਯਤ ਹੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਜੀਵ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਨ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਰਸਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ- *(i)* ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨ, *(ii)* ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, *(iii)* ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ, *(iv)* ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ। ਸਮਾਜਿਕ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਨੁਛੇਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਪਿਛਲੇ 300 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਲਈ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਵਿਅਸਕ ਮਤਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (ਜਿਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸੰਪਤੀ ਆਦਿ), ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਵਰਗੀਆਂ ਸਵਾਯਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਵਣਿਜਕ ਸਮੁਦਾਏ, ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਸਮੁਦਾਏ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਹੁਣ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰੂਪ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਉਦਾਰਵਾਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦਖਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਫਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਬੀਮਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਰਗੇ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ, ਮਾਸ-ਮੀਡੀਆ, ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਸਾਮਨਜਸਯ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ, ਚਰਚਾ, ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹਿਤਾਂ 'ਚ ਸਮਾਨਜਸਯ ਲਿਆਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Marxist Political Theory)

ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਤਰਾਰਧ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ, ਏਂਗੇਲਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ 'ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦ' (Scientific Socialism) ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ, ਅੱਜ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਮਾਜ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਲੜੀਵਾਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਇਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪਤੀ, ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਐਸ਼ਵਰਯ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਹੈ ਜੋ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਲਈ ਨਿਮਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਗਰ ਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸਮਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜਿਸ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਗ ਵਿਹੀਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਹੀਨ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਿਤ ਤੱਤ ਹਨ : *(i)* ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਣ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਵੰਦਵਾਤਮਕ ਭੌਤਿਕਵਾਦ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭੌਤਿਕ ਵਾਦ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, *(ii)* ਵਰਗ ਵੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਲਟ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਲਪਨਾ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਵਾਮਿਤਵ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਰਾਜਹੀਣ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਾਂ *(iii)* ਇਸ ਨਵੇਂ ਕਲਪਨਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਰਵਰਹਾਰਾ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੰਪਨ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਰਾਜਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰੇਗਾ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹਨ : ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਢਾਂਚਾ, ਵਰਗ ਵੰਡ, ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼, ਸੰਪਤੀ ਸਬੰਧ, ਰਾਜ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਯੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆਦਿ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸੰਪਤੀ, ਨਿਆ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਕਿ ਇਕ ਵਰਗ ਵੰਡ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਪਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਰਾਜਹੀਣ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਜ–ਵਿੱਚ–ਵਿਅਕਤੀ (Man-in Society)। ਸਮਾਜ ਇਕ ਜੀਵਨ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮਿਤਵ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਇਕ ਵਰਗ ਵੰਡ ਸਮਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ–ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕਾਂ ਅਤੇ ਗੈਰ–ਮਾਲਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀਹੀਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਇਹ ਵਰਗ ਵੰਡ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਲਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਇਕ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਰਗ **ਅਧਿਪਤਯ** ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਉਹ ਵਰਗ ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜ, ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਜਮ੍ਹਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਇਕ ਵਰਗ ਦਾ ਅਧਿਪਤਯ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਤਾਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਅਧਿਪਤਯ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਗ ਅਧਿਪਤਯ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਰਾਜਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣਾ, ਸੰਪਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਗ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਕਰਨਾ, ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਰਾਜਹੀਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗੀ। ਇੱਥੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਾਮਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਖਿਰਕਾਰ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਰਾਜਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ।

ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਆਦਿ ਵੱਲੋਂ ਸਮਰੁਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਹਨ : ਲੇਕਿਨ, ਸਟਾਲਿਨ, ਬੁਖਾਰਿਨ, ਮਾਓ, ਰੋਜ਼ਾ, ਲਗਜ਼ਾਮਬਰਗ, ਗ੍ਰਾਮਸ਼ੀ, ਲੁਕਾਚ, ਆਸਟਰੋ–ਸਾਮਵਾਦੀ, ਫ੍ਰੈਂਕ ਫਰਟ ਸਕੂਲ, ਨਵ–ਵਾਮਪੰਥ, ਯੂਰੋ–ਸਾਮਵਾਦ ਆਦਿ। ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੱਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਿਸ਼ਚਾਵਾਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ–ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪੱਖ 'ਤੇ ਘੱਟ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ–ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। 'ਸਮਕਾਲੀਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਰਲੇ ਢਾਂਚੇ (Superstructure), ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਲਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਅਲਗਾਵਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਰਿਹਾ।

ਨੋਟ

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ (Conservative Tradition)

ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਗਰਵਾਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੂਰਪੀ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ 1750-1850 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਇਆ ਜੋ ਯੂਰਪੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ : ਪ੍ਰਬੁੱਦਵਾਦ (Enlightenment) ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ (ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ) ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਗਰਵਾਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਅਜਿਹੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫ਼ਲ ਰਹੇਗੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਠੋਸ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਅਗਰ ਅਜਿਬੀ ਨੌਬਤ ਆਉਂਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ।

ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਐਡਮੰਡ ਬਰਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ। ਬਰਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੁਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਡੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਲੇਖਕ ਅਬਰਾਹਮ ਕੂਪਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਰਕ ਪ੍ਰਬੁਧਵਾਦ ਦੇ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਚਿੰਤਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਬਰਕ ਦਾ ਤਰਕ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕ, ਅਗਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਤਾਂ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਰਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਨੁਭਵ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਚਰਚਾ, ਆਦਿ ਦੀ ਸਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਅਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਖਰੀ ਉਤਰੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮਖੌਟਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਰਕ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਸਾਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਮੱਤ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਕਾਫੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕੰਮਕਾਜ ਨਿਊਨਤਮ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਮੀਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਹਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ-ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ, ਸਮੁਦਾਏ, ਪੱਧਰ ਵਿਨਿਆਸ, ਆਗਿਆਕਾਰੀ, ਹੇਠਲਾ, ਪਿਤਸੁਲਭ ਪਰਉਪਕਾਰ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਵਿਰੋਧੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ, ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨਿਊਨਤਮ ਭੂਮਿਕਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਏ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੋਵਾਂ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Ideology)

ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਣ ਵਿਵੇਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਆਦਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਛੇੜਖਾਨੀ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ **ਪਹਿਲਾ** ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਟਕੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਦਿੱਖ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਿੰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇੱਥੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਏਕੀਕਰਣ ਕਰਤਵ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣਾ ਗਲਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਗਲਤੀਆਂ, ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਿਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਰਤਮਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ' ਜਾਂ 'ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੱਖ' ਜਾਂ 'ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ' ਅਤੇ 'ਮਹਾਨ ਸਮਾਜ' ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਵਰਕ ਮਾਈਕਲ ਆਕਸ਼ਾਟ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਗੈਰ ਲਚੀਲੇਪਣ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਚੋੜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਫ਼ਰਤ ਇਛੁੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ, ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੇਵਲ ਕਰਤਵ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਗਵਾਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਹੁਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਜਨਤਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਦਬਾਅ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ, ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਕੇਵਲ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਈ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕਣ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ। ਬਰਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਖ਼ੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਚੌਥਾ, ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ-ਵਿਹੀਨ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਇਸ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦੇ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਨੀਂਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਇਸ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਗਰੀਬ, ਭੁੱਖੇ-ਨੰਗੇ ਲੋਕ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹੇ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਦਤ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਹੱਦ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਮਰੱਧ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਮੂਲਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵੰਡ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਦਾ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ-ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਮੂਲਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਨ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵਿਕਲਪਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ, ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ, ਧਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਦ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਦਿ।

ਛੇਵਾਂ, ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਰਾਜ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਤ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਆਪਣੀ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ **ਅਸ਼ਵਸਤ** ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮ-ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਸ਼ਾਸਿਤ ਲੋਕ

ਨੋਟ

ਇਕ-ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ (Forms of Conservatism)

1789 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1945 ਤੱਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉੱਭਰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਬੋਲਸ਼ਵਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਫਾਸੀਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਆਦਿ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਕਾਫੀ ਦੁਖੀ ਰਹੇ। ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਹੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਾਰ ਸੀ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਓਚਿਤਯ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮੂਰਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਵਿਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

(i) **ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ** : ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦ, ਜੋ ਸਵੈ ਇਛੁੱਕ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਜੋ ਸ ਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦੋਵਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(ii) **ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦ** : ਇਹ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰੰਤੂ ਘੱਟ ਉਗਰਵਾਦੀ ਰੂਪ ਹੈ।

(iii) **ਇੱਛਾ-ਸੁਤੰਤਰਵਾਦੀ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ** : ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ-ਸੁਤੰਤਰਵਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕ ਨੀਤੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਮੁਕਤ ਵਪਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ, ਸੰਘੀ ਨਿਧੀ (Federal Reserve) ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਨਿਯੰਤਰਣਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਿਯਮਾਂ, ਸਮੂਹਿਕ ਕਲਿਆਣ, ਸਬਸਿਡੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਦਖਲ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(iv) **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ** : ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਰਾਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪੱਛਮੀ, ਚੀਨੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਤਿੱਬਤ ਵਰਗੀ ਛੋਟੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਅਤੀਤ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ ਰੋਮਾਂਚਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਸੰਸਥਾਗਤ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਵਾਲ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਲਿੰਗਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੈਤਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

(v) **ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ** : ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਬਣਾ ਕੇ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਤੇ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਚੁਣੌਤੀ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(vi) **ਹਰਿਤ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ** : ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇ ਸਤੇਮਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਲੋਕ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਹਰਿਤ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਫਤਰ, ਸਥਾਨਾਂ, ਪਾਰਕਿੰਗ ਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟੈਕਸ ਲਗਾਏ ਜਾਣ, ਹਵਾਈ ਅੱਡਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਭਾਰੇ ਤੇ ਹਲਕੇ ਸਾਰੇ ਵਾਹਨਾਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਨੋਟ

ਸਮਗ੍ਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ, ਅਵਿਵੇਕੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਵਿਕਲਪ ਹੈ–ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਮੁੱਲ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਸਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ)। ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੀ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਚਾਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚਿੰਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਵੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਉਲਝਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ (Anti) ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨ–ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੀਵਾਦ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਉਗਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ–ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ–ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਅਜਿਹੇ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦੀਆਂ ਲਈ ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ?

   (ਅ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ   (ਬ) ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ

   (ਸ) ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ   (ਦ) ਹਰਿਤ ਸੰਕੀਰਣਵਾਦ

5. ਲੇਨਿਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸ ਨਾਲ ਹੈ?

   (ਅ) ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ   (ਬ) ਸਮਾਜਵਾਦ

   (ਸ) ਮਾਰਕਸਵਾਦ   (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ?

   (ਅ) ਨਿਆ   (ਬ) ਬਰਾਬਰਤਾ

   (ਸ) ਸੁਤੰਤਰਤਾ   (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

1.2.1 ਕਲਾਸਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Classics Political Theory)

ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਯੂਨਾਨੀਆਂ, ਰੋਮਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਯੂਰਪੀਆਂ, ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਾਸਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਲਾਤੂਨ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੋ ਅਜਿਹੇ ਚਿੰਤਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅੱਜ ਤੱਕ ਹੈ। ਕਲਾਸਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬਰਾਬਰ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਧਰਮਤਾਤਵਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਫਰਕ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਦੀ ਅਲੱਗ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਛਾਣਬੀਣ ਕਰਨਾ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਦਵਿਵੇਕ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਭਵ ਚੰਗੇ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਰੂਪ ਦੀ ਸੀ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾਪਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬਹਿਸ ਚੱਲੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ। ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਭਲਾਈ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕਲਾਸਕੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਹੱਲ ਦੀ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੀਤੀ। ਕਲਾਸਕੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੇ ਜੋ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛੇ, ਉਹ ਇਹ ਸਨ-ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਕਿਹੜੀ ਹੈ? ਸ਼ਾਸਨ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂ? ਭੇਦਭਾਵ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?

1.3 ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ (Uses of Political Theory)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੱਕ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਰਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਰੁਚੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਲਈ Politics (ਪੋਲੀਟਿਕਸ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਚਾਰਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ-ਰਾਜ, ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਅਣ-ਉਪਚਾਰਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ, ਯੁੱਗ ਸੰਗਠਨ, ਜਨਮੱਤ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੰਕ੍ਰਿਣ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ।

'ਸਿਧਾਂਤ' ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ Theory (ਥਿਊਰੀ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਗ੍ਰੀਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਥਿਊਰੀਆ (Theoria) ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ **'ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ'** ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਵਰਨਣ ਮਾਤਰ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਰਨੋਲਡ ਬ੍ਰੇਸਟ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੋਚ ਜਾਂ ਸਮਝ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਲੇਖਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੋਧ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਤਿਅੰਤ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੱਲ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਕਰਲਪੋਪਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ- "ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਫੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਇਕ ਅਨੁਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੰਨ ਦੀ ਅੱਖ 'ਤੇ ਬਣਾਈ ਗਈ ਰਚਨਾ ਹੈ।"

ਏਡਿਊ ਹੇਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ-"ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਤੱਥ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ।"

ਹੇਵਿਡ ਹੈਲਡ- "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।"

ਬਰਨਾਡ ਕਿਰਕ- "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਅਵਲੋਕਨ ਕਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ

ਨੋਟ

ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਲੇਟੋ, ਹਾਬਸ, ਲਾਕ, ਮੈਕਆਵਲੀ, ਮਾਰਕਸ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਇਸ ਕਾਰਣ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਬਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੂਸਰਾ ਤੱਤ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਕਾਰਣ' ਅਤੇ 'ਕੰਮ' ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੋ ਹੱਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਵਲੋਕਨ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ ਤਥਾਤਮਕਤਾ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਅਧੀਨਗੀ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕਤਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਵਿਲਾਸਤਾ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਤੱਤ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੈ। ਤੱਥ ਅਤੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤਸ਼ਾਤਰੀ ਖੁਦ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਨਿਰਧਾਰਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੇਤਰ

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉੰਨਾ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ–

1. **ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ:-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਰਗੇ-ਰਾਜਵੰਸ਼, ਕੁਲੀਨਤੰਤਰ, ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸੰਸਦੀ ਮੈਂਬਰ, ਇਕਾਤਮਕ, ਸੰਘਾਤਮਕ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ-ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਇਕ ਸਦਨੀ ਹੋ ਜਾਂ ਦੋ ਸਦਨੀ, ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੀ ਲੱਛਣ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ, ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਰੱਖ ਕੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੁਦਾਏ ਜਾਂ ਵਰਗ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮੁਦਾਏ ਜਿਵੇਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ, ਵਪਾਰਕ ਸੰਘ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਸੰਘ, ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰਬਿੰਦੂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

3. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਚੁਣਾਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ:** ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕਦਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਦੋ ਦਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਬਹੁਦਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-

ਨੋਟ

ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਫੈਸਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

4. **ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ**:- ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀਕਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੂਲ ਇਕਾਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਤੀਆਂ, ਆਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਨ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ **ਲਾਸਵੈਲ**, **ਜੀ ਆਮਨਡ**, **ਜੀ ਮੋਸਾਕਾ**, **ਪਰੇਟੋ**, **ਡੇਵਿਡ ਇਸਟਨ** ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

5. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ**:- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। **ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ**, **ਹੇਰੋਲਡ ਲਾਸਵੇਲ**, **ਜਾਰਜ ਕੈਟਾਲਿਨ**, **ਰਾਬਰਟ ਏ. ਡਹਲ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤ** ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉਂਨਾ ਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪਲੇਟੋ ਦੀ ਰਿਪਬਲਿਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

6. **ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ**:-ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵੱਧਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਵੀਂਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜੀਕਰਨ, ਵਿਕਾਸ, ਗਰੀਬੀ, ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਦਰਭ ਬਿੰਦੂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਸੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਜੀ. ਆਮੰਡ, **ਡੇਵਿਡ ਐਪਟਰ**, **ਡੇਵਿਡ ਇਸਟਨ**, **ਮਾਈਰਨ ਵੀਨਰ**, **ਗ੍ਰਾਹਮ ਵਾਲਾਮ**, **ਚਾਲਰਸ ਮੇਰਿਅਮ** ਆਦਿ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। **ਰਜਨੀ ਕੋਠਾਰੀ** ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੱਲ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਜਾਤੀਵਾਦ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਏਵਾਦ ਅਤੇ ਦਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੁਣ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕ੍ਰੇਂਦਰਬਿੰਦੂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਨੋਟਸ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੂਸ਼ਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਹੋਵੇ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

7. **ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ**: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਕਾਫੀ ਅਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਦਿਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਪਲਬੱਧੀਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਤੀਪ੍ਰਥਾ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਦੇਵਦਾਸੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਤਰਸਯੋਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਲੇਕਿਨ 1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਮਿਲੇ।

8. **ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ**: ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਦਾਰਵਾਦ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ, ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਕੁਝ

ਨੋਟ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਲੇਕਿਨ ਅਸਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਗ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Political Theory)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ: ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ **ਪਲੇਟੋ**, **ਅਰਸਤੂ**, **ਹਾਬਸ**, **ਲਾਕ**, **ਕਾਂਟ**, **ਹੀਗੇਲ**, **ਮਾਂਟੇਸਕਊ**, **ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ** ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. **ਵਰਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ**: ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਾਤਮਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੁਝਾਅ ਜਾਂ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਾ ਤਾਂ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ, ਸਿਰਫ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਸੀ।

2. **ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ** : ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਥਾਈ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ 'ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਾਜੇ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੈਕਆਵਲੀ ਨੇ ਇਟਲੀ ਦੀ ਤਤਕਾਲੀਨ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਝੂਠ, ਧੋਖਾ, ਹੱਤਿਆ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਾਬਸ ਵੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਲੋਵਿਆਥਨ' ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵੱਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

3. **ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ**:- ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ ਹਨ ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਸਾਈ ਧਰਮ ਨੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਧਰਮ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਜਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਥਾਮਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਲੀਅਮ ਆਕਮ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ।

4. **ਕਾਨੂੰਨੀ, ਉਪਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਧਿਐਨ** :- ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਧਿਐਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਤ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲਾਸਕੀ ਅਤੇ ਸੁਨਰੋ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੰਚ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

5. **ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ** :- ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਨੁਭਵਿਕ ਪੱਦਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰਕ ਪੱਦਤੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੁਣ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਵਰਗੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸੱਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਭਿਜਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਰਗੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਚਾਰਲਸ ਮੇਰੀਅਮ ਅਤੇ ਹੈਰੋਲਡ ਲਾਸਵੈਲ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, **ਉੱਥੇ ਮੋਸਕਾ, ਪੇਰੇਟੋ ਅਤੇ ਰਾਬਰਟ ਮਿਚੇਲਸ ਨੇ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੈਂਬਰ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡੇਵਿਡ ਇਸਟਨ** ਨੇ ਵੀ 'ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ' ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਰਗਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ।

ਹੱਲ (Conclusion)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਸੰਵਾਦ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਕਲਪਨਾ ਚੱਲਦੀ ਰਹੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜੀਣ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦੇ ਸਵਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਪਯੁਕਤ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ 'ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ' ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਉੱਤਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮਾਡਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਸੰਚੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਜੀਅ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ **ਚਯਨੋਂ** ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਸ਼ੁਦਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਤੱਥਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਅਨੁਭਵਵਾਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡੇਵਿਡ ਹੇਲਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਅਨੁਭਵਵਾਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਰਨਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ, ਕੱਲ੍ਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੁਭਵਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੱਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। 1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜਿਊਂਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ 1970 ਅਤੇ 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੀਵਾਦ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਹ ਪੁਨਰਸਥਾਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਲਸ, ਨੋਜਿਕ ਅਤੇ ਹੈਬਰਮਾਸ ਵਰਗੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਪੁਨਰਸਥਾਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚੁੱਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਰਹੀ, ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮੁਕਤ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਸਮਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਵੱਖ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰੋਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰੰਧ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਹਨ੍ਹੇਰੀ ਤੱਕ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰੋਉਦਯੋਗਿਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਮੁਦਾਏਵਾਦ, ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ, ਬਹੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ, ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਅੰਤਰਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਵਾਦ ਉੱਤਰ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ, ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਚਰਚਾਵਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਏ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਇਕ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿਰਫ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੇਫਟ-ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨੋਟ

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚ/ਝੂਠ ਦੱਸੋ–
(State whether the following statements are True/False):

7. ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।
8. ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਯੂਨਾਨੀ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ 'ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਾਜੇ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ।
9. ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਖਪਾਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

1.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਲਪੀ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਆਦਰਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਹੋਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੇਵਲ 'ਹੈ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ 'ਚਾਹੀਦਾ' ਦਾ ਤੱਤ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੋਵੇ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਭਵ ਉੱਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਚਾਰਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ–ਰਾਜ, ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ–ਨਾਲ ਹੀ ਅਣਉਪਚਾਰਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ–ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ, ਯੁੱਗ ਸੰਗਠਨ, ਜਨਮੱਤ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉਂਨਾ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਛੂੰਹਦੀ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਾਚੀਨਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ–ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਜਿਵੇਂ–ਰਾਜਵੰਸ਼, ਕੁਲੀਨਤੰਤਰ, ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸੰਸਦੀ ਆਦੇਸ਼, ਇਕਾਤਮ, ਸੰਘਾਤਮਕ ਆਦਿ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਸਦਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੋ ਸਦਨੀ, ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਕੀ ਲੱਛਣ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਣ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੂਸ਼ਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਉਪਾਅ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਾਫ ਹੋਵੇ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

1.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸਮਕਾਲੀਨ (Contemporary)**: ਇਕ ਹੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਸਾਇਕ।
2. **ਉਤਪੀੜਤ (Oppression)** : ਸਤਾਉਣਾ, ਦਬਾਉਣਾ, ਹੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਨਾ।

ਨੋਟ

1.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰੋ।
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਪੋਲੀਟਿਕਸ	2. ਅਨੁਭਵਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ	3. ਆਲੋਚਨਾ
4. (ਦ)	5. (ਸ)	6. (ਸ)
7. ਸੱਚ	8. ਸੱਚ	9. ਝੂਠ

1.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਦਾ ਪੋਲੀਟਿਕਸ ਥਿਊਰੀ : ਆਰ. ਕੇ. ਪਰੁਥੀ।
2. ਪੋਲੀਟਿਕਸ ਥਿਊਰੀ : ਐੱਸ. ਰਾਮਾ ਸਵਾਮੀ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-2: **ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ**
(Power and Authority)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
2.1 ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਬੱਲ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਭੇਦ (Distinction of Power with Force, Influence and Authority)
2.2 ਸੱਤਾ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Authority, Legitimacy and Influence)
2.2.1 ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (The Nature of Authority)
2.3 ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਸਮਾਂ (Legitimacy)
2.3.1 ਪ੍ਰਭਾਵ (Influence)
2.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
2.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
2.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
2.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ :

- ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਦੱਸਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਓਚਿਤਯ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਗਰ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤੱਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ **ਜਨਕ ਕੌਟਿਲਯ** ਨੇ 'ਸਜ਼ਾ-ਸ਼ਕਤੀ' ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ **"ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਸਜ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਹੈ।"** ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਸਜ਼ਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਬਾਅਦ 'ਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਇਹੀ ਗੱਲ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। **ਬੈਕਰ** (Becker) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, **"ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ" ਅਤੇ ਕੈਟਲਿਨ** ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ **'ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨ'** ਮੰਨਿਆ ਹੈ। **ਬਰਟੇਂਡ ਰਸਲ** ਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ **ਐੱਲ. ਐੱਸ. ਅਲਮਰ** ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, **"ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਸਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ**

ਨੋਟ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਨਾ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।" ਆਰ. ਐੱਮ. ਮੈਕਾਈਵਰ, ਬਾਇਰਸਟੇਂਡ, ਹਾਟਕਿੰਸ ਅਤੇ **ਵਿਲੀਅਮ ਏ. ਰੋਬਸਨ** ਆਦਿ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮਿਥਿਆ-ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। **ਲਾਰਡ ਏਕਟਨ** ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਨ ਕਿ **'ਸ਼ਕਤੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ'**, ਸਾਡੇ ਮਨ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਮਾੜੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਕੇਵਲ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ **'ਸੱਤਯਮੇਵ ਜਯਤੇ'** ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਆਦਰਸ਼ ਇਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ, ਵਰਨ ਪੂਰਕ ਹੈ ਅਤੇ **ਪਾਸਕਲ** (Pascal) ਨੇ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਯੋਜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ

ਰਾਬਰਟ ਏ. ਡੈਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਠਿਨਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਇਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਰਾਬਰਟ ਬਾਇਰਸਟੇਂਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸ਼ਕਤੀ ਬੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ।"

ਮੈਕਾਈਵਰ "ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ, ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਿਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਹੈ।"

ਮਾਰਗਨਥਾਓਂ "ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਗੋਲਡ ਹੈਮਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਨਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਆਰਗਨਸਕੀ "ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।"

ਲਾਸਵੇਲ, ਕੇਪਲਾਨ ਅਤੇ **ਹਰਬਰਟ ਸਾਈਮਨ** ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ **'ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ'** (Influence Process) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। **ਰਾਬਰਟ ਏ. ਡੈਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧਿਤ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਇਕ ਪੱਖ ਵੱਲੋਂ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ।"

ਲਾਸਵੇਲ ਅਤੇ ਕੇਪਲਾਨ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ **ਪ੍ਰਾਯਵਾਚੀ** ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟਸ ਹਿਟਲਰ ਅਤੇ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਨ ਪਰ ਨੇਪੋਲੀਅਨ ਅਤੇ ਲਿੰਕਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਣ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਖੁਦ ਉਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਲਈ **ਵਰਧਨਕਾਰੀ** ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਸਰਲ ਤੱਤ ਹੋਣ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਔਖਾ ਅਤੇ **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ **ਬਹੁਪੱਖੀ ਤੱਤ** ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਕਥਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਰਥ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹੀ ਰੂਪ ਜਾਨਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਅਧਾਰ ਕੀ ਹੈ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲੋਂ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿੰਨੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਹੱਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। **ਪਹਿਲਾ**, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। **ਦੂਸਰਾ**, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਆਖਿਰਕਾਰ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੰਨਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਤੀਸਰਾ**, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਸਬੰਧ।

2.1 ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਬੱਲ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੱਤਾਂ ਨਾਲ ਭੇਦ (Distinction of Power with Force, Influence and Authority)

ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਬੱਲ (Power and Force)

ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਬੱਲ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ 'ਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਬੱਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਛਨ ਬੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਸ਼ਕਤੀ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਬੱਲ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਅਪ੍ਰਗਟ ਤੱਤ ਹੈ, ਬੱਲ ਪ੍ਰਗਟ ਤੱਤ ਹੈ। ਬੱਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਾਸਤੀਆਂ (Sanctions) ਦੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਜੁਰਮਾਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੱਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਮਨੋਭਾਵ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬੱਲ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਬਰਟ ਬਾਇਰਸਟੇਂਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "**ਸ਼ਕਤੀ ਬੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਯੋਗ।**" ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਬੱਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਬੱਲ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਇਰਸਟੇਂਡ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਹਨ : ਬੱਲ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ। ਬੱਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਬੱਲ ਅਮਰਾਦਿਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਤਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੀਕਾਰ, ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਬੱਲ ਨੂੰ ਸ਼ਸੀਤਯਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਬੱਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ 'ਚ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਤੱਤ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤ (Distinction between Political Power and Military Power)– ਜਦ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਵੇਂ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹੀ ਭਾਗ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਔਖਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਧਨ, ਸ਼ਾਸਤਰ-ਸਮੱਗਰੀ, ਨਾਗਰਿਕ ਸੱਤਾ, ਮੱਤ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਿ। ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਸਪਸ਼ਟ ਤੱਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸੈਨਿਕ ਬੱਲ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅਤਿਅੰਤ ਗੌਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ। ਵਰਨ ਬੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਮੋਰਗੇਨਥਾਓ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਅਸਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਹਿੰਸਾ ਜਾਂ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੈਨਿਕ ਜਾਂ ਅਰਧ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਤਿਆਗ (Addiction) ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ **ਡਾਇਕ** ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਰ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੈਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਉੱਪ-ਵਿਭਾਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ	*ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸ਼ਸਤਰਾਂ, ਹਿੰਸਾ ਜਾਂ ਖਾਤਮੇ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਵਸਥਾ* ਆਦਿ-ਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੱਭਿਅਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਵਰਗੇ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Power and Influence)

ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਅਗਰ ਕੁਝ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ। **ਬਰਚਾਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਰਾਤ** (Brachach and Barat) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Political Power' ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸਬਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਦਲ ਗਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਪਤਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਲਈ **ਵਰਧਨਕਾਰੀ** ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੇਦ ਹਨ :

(1) ਸ਼ਕਤੀ ਦਮਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਠੋਰ ਭੌਤਿਕ ਬੱਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਕੋਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਨੁਨਾਯਤਮਕ, ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(2) ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਮਤਲਬ, ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰਕ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਤੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰਕ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਬੰਧਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(3) ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਾਤਮਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਤੀ-ਸ਼ਕਤੀ (Counter-power) ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਡਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਾਤਮਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਭਾਵ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਰੂਪਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(4) ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੱਦਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਸੀਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਦਰਮਿਆਨ ਇਕ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੂਰਨ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(5) ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਰੂਪ ਸਿਰਫ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 25 ਮਾਰਚ 1971 ਤੋਂ 16 ਦਸੰਬਰ 1971 ਤੱਕ ਯਾਹਯ ਖਾਨ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ 1971 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਬਿਨਾਂ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸ਼ੇਖ ਮੁਜੀਬ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 16 ਦਸੰਬਰ 1971 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਸੰਬਰ 1971 ਵਿੱਚ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ।

ਟਾਸਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਬੱਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ (Power and Authority)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬੱਲ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦਾ ਨਿਯਮਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਵੇ ਤਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਥੋਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਅਣ-ਸਵੀਕਾਰਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਵੀਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਤਾ ਬਣ ਗਏ। ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਅਸਥਾਈਕ੍ਰਿਤ, ਅਸਾਧਨਾਤਮਕ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਸੰਸਥਾਈਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇ, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਮੰਨ ਕੇ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚਾਰਲਸ ਈ. ਮੇਰੀਅਨ ਨੇ 'Political Power' ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਇਕ ਯੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭੌਤਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕੇਵਲ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਸਿਖਿਆਰਥੀ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨ ਸੇਵਕ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰ ਇਹ ਅਵਾਂਸ਼ਿਤ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਸੰਤੁਲਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਸਵਤ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਅਗਵਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਲਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਧਾਰਣ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤ

ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। **ਨੈਪੋਲੀਅਨ**, **ਹਿਟਲਰ**, **ਲੇਨਿਨ** ਅਤੇ **ਗਾਂਧੀ** ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ ਪਰ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਸੀ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪੂਰੀ ਸੂਚੀ ਤਾਂ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਮੱਤਭੇਦ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. **ਗਿਆਨ** (**Knowledge**)-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰੋਤ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਿਤ ਅਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਸਕਣ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਗੁਣ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਦੀ ਕਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2. **ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ (Possessions)**-ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸਧਾਰਣ ਬੋਲਚਾਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਭੌਤਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਮਾਲਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪੱਧਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਰੋਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕਮਾਤਰ ਸਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਰੋਤ। ਬਿਨਾਂ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਵੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

3. **ਸੰਗਠਨ**-ਸੰਗਠਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਕਹਾਵਤ ਵੀ ਹੈ ਕਿ **'ਸੰਗਠਨ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ'** (Unity is Strength)। ਵੱਖ-ਵੱਖ **ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ** ਪੂਰਨ ਇਕਾਈਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਘ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਘ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਘ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਰਾਜ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਰਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ।

4. **ਅਕਾਰ**-ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਅਕਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਅਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਉਂਨੀ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇਗੀ। ਅਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅਗਰ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਲਝਾ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਬਣਾ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਕੁਝ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਅਕਾਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ **'ਸ਼ੁੱਧੀ ਅੰਦੋਲਨ'** (Purges) ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਅਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **"ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਧਦੀ ਜਾਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ।"**

ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਸ਼ਕਤੀ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। **ਗੋਲਡ ਹੇਮਰ** ਅਤੇ **ਐਡਵਰਡ ਸ਼ਿਲਸ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **"ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਂਨੀ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕੇ।"** ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ : **ਬੱਲ, ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ** (Manipulation)। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਬੱਲ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਅਖਵਾਏਗਾ। **'ਪ੍ਰਭੂਤਵ'** ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਆਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਹੁਸ਼ਿਆਰੀ** ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਖਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ (Symbols) ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਅਧੀਨਤਾ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਬਰ ਖਾਤਮਾ (Coercion) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਬਰ ਨੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਹਨ : ***(i)* ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨਿਕ**, ***(ii)* ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ**, ***(iii)* ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਵਾਦੀ** (Charismatic)। ਜਦ ਅਧੀਨ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯਮਿਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਡਿਕਰੀਆਂ (Decrees) ਦੀ ਵਿਧਾਨਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਧਾਨਿਕ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾ

ਨੋਟ

ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਤੀਸਰਾ, ਜਦ ਓਚਿਤਯ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਅਦਿੱਤਯ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਹ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰ. ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 1971-72 **ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।**

ਬਾਇਸਟਰਡੇ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ : *(i)* ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਰੂਪ ਤੋਂ **ਪ੍ਰਛਨ** (Latent) ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬੱਲ ਆਦਿ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। *(ii)* ਖਾਤਮੇ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ **ਦਮਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਅਦਮਨਾਤਮਕ** ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, *(iii)* ਉਪਚਾਰਿਕਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਹ ਉਪਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਅਣ-ਉਪਚਾਰਿਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, *(iv)* ਸ਼ਕਤੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਗਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਖੁਦ ਧਾਰਕ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਧੀਨਤਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ।

1. ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਪੱਖੀ, ਦੋ ਪੱਖੀ ਜਾਂ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2. ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕੇਂਦਰਿਤ, ਵਿਕੇਂਦਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰਿਤ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ **ਅਨੇਕਾਂ ਅਧੀਨ ਨਿਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਵਾਯਤ ਜਾਂ ਅਰਧ ਸਵਾਯਤ** ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਬਿਖਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਅਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਨ ਸ਼ਕਤੀ।
3. ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਂ ਭੂ-ਖੰਡ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
4. ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ, ਮੱਧਮ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਤੇ ਹੱਦਾਂ

ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਸਤੀਆਂ (Sanctions) ਜਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਸਜ਼ਾ, ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਰੋਕਣਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇਸ਼, ਸਮੇਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁੱਟਮਾਰ, ਜੇਲ੍ਹ, ਜੁਰਮਾਨਾ, ਅਪਦਸਥੀਕਰਣ ਜਾਂ ਅਪਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਸਥਾ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਧਮਕੀ ਜਾਂ ਡਰਾਉਣ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਹੁਦਿਆਂ ਲਾਲਚ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਮੇਲਨ ਬੁਲਾਉਣ ਜਾਂ ਵੋਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹਿਣ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸਫ਼ਲ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਵਸ਼ੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਪਰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਕਾਂ ਅਤੇ ਹੱਦਾਂ ਆਦਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹੱਦਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ **ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਤਰੀਕੇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਧਰਮ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਦਬਾਅ ਆਦਿ।** ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਸਬੰਧਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ, ਕਾਰਜ ਪਦਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਬੰਧੀ ਕਾਰਨਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਕ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੱਲ ਦਾ ਦਿਲ ਹੈ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਲਾਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅਸੀਮਿਤ ਜਾਂ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ **ਜਾਰਜ ਕੈਟਲਿਨ** ਅਤੇ **ਹੈਰਲਡ ਡੀ. ਲਾਸਵੇਲ** ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। **ਲਾਸਵੇਲ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੋਧ ਕਰਤਾ ਹੈ।**

ਜਾਰਜ ਕੈਟਲਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ **ਜਾਰਜ ਕੈਟਲਿਨ** ਉਹ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਬੁੱਧੀ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਜਾਰਜ ਕੈਟਲਿਨ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕੈਟਲਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਇੱਛਾ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਦ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ **ਚੇਸ਼ਠਾ** ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਤੱਤ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬਰਨ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੈਟਲਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ **''ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।''**

ਲਾਸਵੇਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ- ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਾਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਾਨੂੰ ਲਾਸਵੇਲ ਅਤੇ ਕੈਪਲਾਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਕੈਟਲਿਨ ਅਤੇ ਲਾਸਵੇਲ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕਮਾਤਰ ਹਨ ਪਰ ਲਾਸਵੇਲ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਕੈਟਲਿਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ।

ਲਾਸਵੇਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਰਨ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਬਨਾਵਟ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਮੁੱਲ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **'ਕੌਣ, ਕਦੋਂ, ਕੀ, ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ'** (Who gets, What, When and How) ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਕੋਲ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁੱਰਖਿਆ, ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਆਦਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਲਾਸਵੇਲ ਦੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਛੋਟੇ ਭਾਗ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮਝੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਲਾਸਵੇਲ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਕਿਰਣ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਾਸਵੇਲ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਸਵੇਲ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ **'ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ'** (Power and Society) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

1. 'ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕੌਣ ਹਨ:

   (ੳ) ਲਾਸਵੇਲ　　(ਬ) ਬਰਟਰੇਂਡ ਰਸੇਲ

   (ਸ) ਲਾਸਕੀ　　(ਦ) ਪਲੇਟੋ

ਨੋਟ

2. ਬਾਇਰਸਟੇਂਡ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ :

(ਅ) ਤਿੰਨ (ਬ) ਚਾਰ

(ਸ) ਪੰਜ (ਦ) ਛੇ

3. ਅਨੁਪਾਲਨਾ ਦੀ ਉਮੀਦ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

(ਅ) ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ (ਬ) ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ

(ਸ) ਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ (ਦ) ਨਿਆ ਵਿੱਚ

2.2 ਸੱਤਾ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (Authority, Legitimacy and Influence)

"ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦਾ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।" -ਬਾਇਰਸਟੇਂਡ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਸੱਤਾ ਨੂੰ **ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਰੂਪੀ 'ਸਰੀਰ ਦੀ ਆਤਮਾ'** ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਮੂਲ ਉਪਕਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਤੀ, ਨਿਰਮਾਣ, ਸਮਾਨ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਉਤਸ਼ਾਹ (Delegation) ਆਦਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਅਣ-ਉਪਚਾਰਿਕ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਬਿਨਾਂ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਇਸੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਬਾਇਰਸਟੇਂਡ 'ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦਾ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।'

ਬੀਚ (Beach) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਹੈ।" ਹੈਨਰੀ ਕੈਯੋਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੱਤਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।"

ਏਲਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਪਾਦਨ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।"

ਥੀਓ ਹੇਮਨ ਨੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੱਤਾ ਉਹ ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **ਵਚਨਬੱਧ** ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਉਲੰਘਣ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ, ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਉਪਚਾਰਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਪਰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਇਕ ਅਧਾਰ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧੀਨ ਜਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤ ਸਹੀ ਜਾਂ ਠੀਕ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਾ-ਅਧਿਕਾਰੀ' (ਸੱਤਾਧਾਰੀ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਨਮਾਨ 'ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ' (Sanctions) ਦੇ

ਨੋਟ

ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਠੀਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। **ਯੂਨੈਸਕੋ** ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ, **"ਸੱਤਾ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਵੀਕਾਰ, ਸਨਮਾਨਿਤ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ।"**

ਮੇਰੀ ਪਾਰਕਰ ਫਾਲੇਟ, ਚੇਸਟਰ ਬਰਨਾਰਡਰ ਅਤੇ **ਸਾਈਮਨ** ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ **ਸਾਈਮਨ** ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ, ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨਸਥ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧੀਨਗੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਧੀਨਸਥ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ।"

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ : ਪਹਿਲਾ, ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ, ਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

"ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ, ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ, ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਧੀਨਗੀ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਧੀਨਗੀ ਵੱਲੋਂ ਜਿਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

2.2.1 ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (The Nature of Authority)

ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ, ਭੇਦ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰੋ. **ਬੀਚ (Beach)** ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. **ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ (Formal Theory)** - ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਉੱਪਰੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਦਕ੍ਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੱਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੀ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਤਾਂ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹਿੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਾਤਰ ਹੈ। **ਮਾਈਕਵਰ** ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ **'ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਜਾਦੂ'** ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨਗੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਧਾਰਣ ਸਾਥੀਆਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਪੱਧਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀਣ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਆਦੇਸ਼-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਸਵੀਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ (Acceptance Theory)**- ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਵਾਦੀ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ 'ਸਵੀਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ' ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੱਤਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਤਾਂ ਉਪਚਾਰਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਸਵੀਕਾਰਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਅਧੀਨਸਥ ਆਪਣੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ 'ਸੱਤਾ ਸਥਿਤੀ' ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਬਰਨਾਰਡਰ** ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'The Functions of the Executive' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਧੀਨਸਥ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ, ਇਸ ਲਈ ਚਾਰ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ : *(i)* ਅਧੀਨਸਥ ਅਧਿਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਜਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, *(ii)* ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ ਕਿ ਆਦੇਸ਼ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। *(iii)* ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਕ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਿਤ ਆਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਅਤੇ *(iv)* ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਸ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ।

ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸੰਤੁਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ

ਨੋਟ

ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ **ਸੰਸਥਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ** ਅਤੇ **ਅਧੀਨਗੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ** ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਸੁਕਰਾਤ, ਪਲੇਟੋ, ਆਗਸਟਾਈਨ ਆਦਿ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਆਲੋਚਨਾ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

1. **ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ (Traditional)**-ਜਦ ਪ੍ਰਜਾ ਜਾਂ ਅਧੀਨਗੀ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸੱਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਅਨਵਰਤ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ 'ਉਤਸ਼ਾਹ' (Delegation) ਮਾਤਰ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧੀਨ ਸੇਵਕ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ।

2. **ਬੌਧਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨਿਕ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸੱਤਾ (Rational Legal or Legal Bureaucratic Authority)**-ਜਦ ਅਧੀਨਗੀ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਯਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਅਮੂਰਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਕੋਈ ਉਮੀਦਵਾਰ ਚੋਣ ਮੰਡਲ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਮੈਂਬਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਚੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਇਹ ਸੱਤਾ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਤਾਤ੍ਵਿਕ ਅਧਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬੌਧਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਿਧਾਨਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਨਿਵੈਕਤਿਕ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਆਧੁਨਿਕ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. **ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਤਮਕ ਸੱਤਾ (Charismatic Authority)**- ਜਦ ਅਧੀਨਗੀ ਉੱਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ 'ਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਤਮਕ ਸੱਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਅਧੀਨ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੇਵਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਚਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਧੀਨ ਅਨੁਯਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਿਯ ਨੇਤਾ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਤੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਕਸਵੇਬਰ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਸਵੇਬਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੱਤਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਬਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਤੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ
(ਮੈਕਸਵੇਬਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ)

ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ	ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਰ	ਸੱਤਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਧੀ	ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਵਰਗ ਆਗਿਆ ਪਾਲਕ ਹੈ
ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ	ਸੇਵਕ	ਤਦਰਥ ਪ੍ਰਤਆਯੋਜਨ	ਨੇਤਾ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ
ਬੌਧਿਕ ਕਾਨੂੰਨੀ	ਬਿਊਰੋ/ਵਿਭਾਗ	ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਤਆਯੋਜਨ	ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵਸਥਾ
ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਤਮਕ	ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੇਵਕ	ਪ੍ਰਤੱਖ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ	ਨੇਤਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ੀਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ

ਨੋਟ

ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ : *(i)* ਖੇਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਪ੍ਰਾਂਤ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ, *(ii)* ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਆਪਕ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ, *(iii)* ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਂ ਸਧਾਰਣ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ *(iv)* ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਾਰਜ ਪਾਲਿਕਾ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਪਾਲਿਕਾ ਸਬੰਧੀ, *(v)* ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ, *(vi)* ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਤਕਨੀਕੀ ਆਦਿ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਸੱਤਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਸੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਥਾਕਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਕੋਈ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ

ਸੱਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੁਤੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਿ ਨਾਲ ਗਹਿਰਾ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੱਤਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਏਕਰੂਪਤਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਜ਼ਾਵਾਂ, ਵਿਧਾਨ, ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਬਾਅ ਆਦਿ ਵੀ ਸੱਤਾ ਅਧਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਬਾਅ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰਲਾ ਦਬਾਅ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਗਠਨ, ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਮਾਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ **'ਤਟਸਥਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ'** (Zone of indifference) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਵੀਕਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘਟਦਾ ਵੱਧਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਰੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਦੇਸ਼ ਸਾਰੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਲਈ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਪੁਰਸਕਾਰ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ, ਲਾਲਚ ਜਾਂ ਸੱਚ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਵੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਿੱਚ ਕੋਰੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣ ਹੋਵੇ, ਉਦੋਂ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਖੇਤਰ ਅਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਪਰਿਵਰਤਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੱਤਾ ਪਾਲਣ ਦੇ ਅਧਾਰ

ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ **ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ**, **ਮੇਰੀ ਪਾਰਕ ਫਾਲੇਟ** ਅਤੇ **ਚੇਸਟਰ ਬਰਾਡਰ** ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਸਾਈਮਨ** ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਸਾਈਮਨ ਨੇ ਸੱਤਾ ਪਾਲਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚਾਰ ਅਧਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. **ਵਿਸ਼ਵਾਸ**-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸੱਤਾ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੇ ਸੰਭਵਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਅਧੀਨਗੀ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਧੀਨਗੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿੰਨਾ ਗਹਿਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣਾ ਉਂਨਾ ਹੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. **ਇਕਰੂਪਤਾ :** ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ, ਸੁਝਾਅ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਪਾਲਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੀ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦ, ਸਾਮਵਾਦ ਜਾਂ ਫਾਸੀਵਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਗਵਾਈ ਅਧੀਨਗੀ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. **ਦਬਾਅ :** ਕਈ ਵਾਰ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੱਤਾ ਪਾਲਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਖਾਤਮੇ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਾ ਯਤਨ ਇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਪਾਲਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਾ ਪਵੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਵੇ।
4. **ਵਿਧਾਨਿਕਤਾ :** ਹਰੇਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਦ ਸੋਪਾਨਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਦ ਸੁਪਾਨ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਸਾਈਮਨ** ਦੇ ਮੱਤ ਵਿੱਚ 'ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।' ਵਿਧਾਨਿਕਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ **'ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਕਟ'** ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਸੱਤਾ ਪਾਲਣ ਦੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਅਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਦਬਾਅ। ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੱਤਾ ਪਾਲਣ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਗੌਣ ਤੱਤ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ

ਸੱਤਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਵਿਵਸਥਿਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਲੇਕਿਨ ਸਾਰੇ ਅਤੇ ਸੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੱਦਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਚਾਲਣ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਮੁੱਲਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਹੱਦਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ, ਅੰਦਰਲੀ, ਬਾਹਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

1. **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਹੱਦਾਂ**:- ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਧਾਰਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੱਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਹੱਦ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਿਸਚਿਤ ਹੈ।
2. **ਨੈਤਿਕ-ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ**:- ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੱਦ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸੱਤਾ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ :** ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਸ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਲਾ, ਸਾਹਿੱਤ, ਧਰਮ, ਫੈਸ਼ਨ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਅਚਾਰ-ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
4. **ਸੰਵਿਧਾਨ, ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਉਪ ਨਿਯਮ** :- ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਵਧਾਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰੇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕੁਸ਼ਲ ਕਾਰਜ-ਸੰਚਾਲਨ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯਮ-ਉੱਪ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ-ਉੱਪ ਨਿਯਮ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
5. **ਆਰਥਿਕ ਹੱਦਾਂ**- ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
6. **ਅਧੀਨਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਯਮਤ ਸੰਘ**:-ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਮਨਵਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਅਧੀਨਗੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀਆਂ

ਹੱਦਾਂ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਸੰਘ ਆਦਿ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

7. **ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ** :- ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਅੰਸ਼ਿਕ ਮਾਨਤਾ ਨੇ ਵੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਵਚਨਬੱਧ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਵੱਲੋਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੱਦਾਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਉਦਘੋਹਿੱਤ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਹੱਦਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹੱਦਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ 'ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਜਨਹਿੱਤਕਾਰਣੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਰਹੇ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

4. ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਰੂਪੀ...........ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
5. ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ...........ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਹੈ।
6. ....ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਸੱਤਾ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਵੀਕਾਰ, ਸਨਮਾਨਿਤ, ਚੇਤੇ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਹੈ।"

2.3 ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਸਮਾਂ (Legitimacy)

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਪੂਰਣਤਾ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (Importance of Legitimacy): ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਪੂਰਣਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦਮਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਦਮਨਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਵਰਗੇ, ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਮਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਦਮਨਾਤਮਕ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। **ਡੈਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ **ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ** ਨੇ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ:-ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਨ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਡਰ ਅਤੇ ਆਤੰਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਾ ਸਕਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ, ਖਾਤਮਾ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਗਵਾ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ

ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਭਵ ਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਤੇ **ਸਵਰਤਰ** ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। **ਐੱਸ. ਐੱਮ. ਲਿਪਸੇਟ** ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ "ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਹੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉੱਥੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।"

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ : ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਯੁਤਪਤੀ, ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'Legitumus' ਕਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸਹ Legitimitas ਜਾਂ ਆਂਗਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'lawful' ਅਤੇ 'ਵਿਧਾਨਿਕ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਨੇ 'ਨਿਆ' ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਬੀਜਾਰੋਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਬੁੱਧੀਪੂਰਣ ਅਧਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ, ਦੀਰਘਕਾਲੀਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿੱਚ ਗਈ ਹੋਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਸਿਸਰੋ** ਨੇ 'Legitimum' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ 'ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਗਠਿਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਜੱਜਾਂ' ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਕੂਲਤਾ, ਰੂੜੀਗਤ ਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀਆਂ, ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਵ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਿਆਚਾਰੀ ਜਾਂ ਅਪਹਰਤਾ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਨਿਆਯੁਕਤ ਸ਼ਾਸਕ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅਰਸਤੂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਮਾਰਸੀਲਿਆ ਆਫ ਪੇਡੂਆ** ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। **ਲਾਕ** ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਰਵਭੌਮਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ ਨੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਧਾਰ ਦੱਸੇ ਹਨ : ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ, ਬੌਧਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾਤਮਕ। ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਕ **ਕਾਰਲ ਸਕਮਿਟ** (Carl Schmitt) ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਸੱਮਸਿਆ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਗੁਗਲੀਮੋ ਫੈਰੋ** (Gugleilmo Ferro) ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਦੋ ਅਧਾਰ, (1) ਬਹੁਤ ਅਤੇ (2) ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੈਤਕਯ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸੀਮਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਵੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਪਰਿਚਾਯਕ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ : ਵਿਆਖਿਆ

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਤਾ ਧਾਰਕ ਦੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਧਾਰਣ ਸਵੀਕਾਰਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਡੋਲਫ ਸਟਰਨਬਰਜਰ (Dolf Sternberger) ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਐੱਮ. ਐੱਸ. ਲਿਪਸੇਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉਸ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਮਸਿਆਵਾਂ ਸਮਾਜ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਨ।"

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਕ **ਜੀਮ ਬਲੋਨਡੈਲ** ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਹੱਦ ਹੈ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਲੋਕ ਉਸ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਦੇ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ-ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਉਂਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਕੂਹਨ ਐਲਫੇਡ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ-"ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਇਕ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੋਕ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਕੈਦ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਰ ਦੇਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਉਪਯੁਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਸਹਿਮਤੀ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਸਤਿੱਤਵ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਰ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਹੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾ ਜਾਇਜ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਡਰ ਜਾਂ ਲਾਲਸਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਡਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਲੋਭਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ' (Beliefs and Values) 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਛੁੱਕ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Legitimacy)

ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਕੋਈ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਨਿਰਧਾਰਕ ਤੱਤ ਜਾਂ ਨਿਰਮਾਣਕਾਰੀ ਤੱਤ ਦੱਸੇ ਜਾ ਸਕਣ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਬੰਧਿਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

1. **ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ :** ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲਹੂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਅਵਧਾਨਿਕ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਕਿ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਇਹ ਯੋਗਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਬਣਾਈ ਰੱਖੇ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਪਯੁਕਤ ਹਨ।

2. **ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਕਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਬੰਧ ਹੈ-ਪ੍ਰੋ. ਲਿਪਸੇਟ** ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਕਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਸਮਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕੇਵਲ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। 'ਸਾਥੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ' ਕੌਟਲਿਯ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

3. **ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਸਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:-** ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਾਂ ਇਛੁੱਕ ਸਹਿਮਤੀ, ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਵ-ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਗਹਿਰੀਆਂ ਜੰਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਗੈਰ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ।

4. **ਸਮਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ:-** ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਹਾਵਤ ਹੈ, **'ਉਚਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ'** (Legitimate Power is Authority), ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦਬਾਅ ਜਾਂ ਡਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਨੋਟ

ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ **ਅਰਥ** ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਹੈ, ਸੱਤਾ ਸੰਪਨ ਨਹੀਂ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਕਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕਯੁਕਤ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਂ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. **ਸਮਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕਾਰਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ**:- ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਵਰਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਦਬਾਅ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਵਰਨ ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਬੰਧਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਵਰਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕਾਰਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮੇਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮੂਲਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਚੰਗੇ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦ ਧਾਰਨਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵੀਕਾਰਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਾਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਰੂਪ ਸੰਬੰਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. **ਲਿਪਸੇਟ** ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਸਮੂਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਨਜਾਇਜ਼ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ **ਸਾਮੰਜਸਏ** ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।"

2.3.1 ਪ੍ਰਭਾਵ (Influence)

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਰਾਬਰਟ ਡਹਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਨ ਸਧਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਰੱਥ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਘੋੜ ਹੀ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਇਕੱਠ, ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾਉਂਣ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿੰਨਾ ਹੈ, ਕੌਣ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਆਦਿ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੀਵਨ ਮਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ **ਇਤਸ਼ਿਰੀ** ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਆਕਲਨ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਸਮੁਚਿਤ ਉਪਾਗਮ, ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜਵੇਤਾ ਇਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਗੁੱਟਾਂ, ਇਕੱਠਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਰਾਬਰਟ ਏ. ਡਹਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, **"ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਆਪਕ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਰਤਾ ਦੂਸਰੇ ਕਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ।" ਬਰਚਾਸ਼** ਦੀ ਸਧਾਰਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਗ੍ਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰਨ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬਦਲਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਲਾਸਵੇਲ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵੇਚਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਤੇ ਖਾਤਮੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ

ਰੋਵੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਰਵ ਅਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰ ਹੈ। ਰੋਵੇ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਧਾਰਣਤਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ, ਰੂਸੋ, ਮਾਰਕਸ ਆਦਿ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਦੀ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਿਆ-ਦੀਕਸ਼ਾ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਨੁਗਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੋਵੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਰੋਤ ਹਨ : ਸੰਪਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ, ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੂਚਨਾਵਾਂ, ਸਿਹਤ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਆਦਿ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ :

1. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਭੇਦ** : ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ, ਸੰਪਤੀ, ਖਾਯਾਤੀਪ੍ਰਾਪਤ ਕੁਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਮਰ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਸਧਾਰਣ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਧਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਧਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ।

2. **ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ** : ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੀਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕੰਮ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਸਧਾਰਣ ਧੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ।

3. **ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਅਭਿਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭੇਦ** :- ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਅਭਿਪ੍ਰੇਰਨਾਵਾਂ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁਚਿਤ ਸਾਧਨ ਇਕੱਠੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਕਈ ਕਰਤਾ ਉਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਈਆਂ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

4. **ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦਾ ਭੇਦ** :- ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੈਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਕਰਤਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਧੇਰੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਸੰਪਨ ਸਹਾਇਕ ਜੁਟਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਨਾਮ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ : ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ

ਨੋਟ

ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਿਕ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਕਾ ਮਿਲਦੇ ਹੀ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇਤਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਸ ਕੋਲ ਜੋ ਸਾਧਨ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜੋ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਰੂਸ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਚੀਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵਿਤ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਫ਼ਲਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਧਨ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਦਸੰਬਰ 1982 ਵਿੱਚ ਆਂਧਰਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਐੱਨ. ਟੀ. ਰਾਮ ਰਾਓ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਲ 'ਤੇਲਗੂ ਦੇਸ਼ਮ' ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦੀ ਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਹੀ ਪਰ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾਪਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਰੋਤ ਭਾਵ: ਗੁਪਤ, ਔਖੇ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮਾਪਣਾ ਭਾਵ ਇਕ ਔਖੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮਾਪਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਸਮੂਹਾਂ, ਸੰਘਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਾਜ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਜਨਕ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਵੀ ਜਦ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ, ਤਦ ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜਾਂ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਸਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਬਰਟ ਡਹਲ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਤੁਲਨਾ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ, ਅਗਰ 'ਏ' 'ਬੀ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 'ਐਕਸ' ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ 'ਏ' ਦਾ 'ਬੀ' 'ਤੇ 'ਐਕਸ-1' ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਹਾਂਗੇ, ਅਗਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 'ਐਕਸ-2' ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਡਹਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾਪਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(1) ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ਅੰਤਰ ਆਇਆ।

(2) ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਾਲਣ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕੀਮਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਹੜਤਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਹੜਤਾਲ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(3) ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਪਾਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਹੈ। ਵਿਵਸਥਾਪਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ **ਵਿਧਾਇਕ** 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿੱਚ ਮਤਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(4) ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਅਨੁਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ, ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਮੀਦਵਾਰ ਜਿੰਨੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਚਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(5) ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਲਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ-ਹਾਰ ਦੀ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਬਰਟ ਡਹਲ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾਪਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੁਝ *ਸਾਵਧਾਨੀਆਂ* ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

(i) ਸੰਖੇਪ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਮਾਪਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ। *(ii)* ਉਪਲੱਬਧ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ। *(iii)* ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਲਈ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਚਿੱਤਰ (Puradigun) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। *(iv)* ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮਾਪਣ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕਾਈ-ਪਰੀਸਿਮਨ, ਵਿਸ਼ੇਲਸ਼ਣ, ਸੱਚ, ਤੁਲਨਾ, ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਮਾਪਣ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਅਤੇ ਸੱਮਿਸਿਆਵਾਂ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਰਾਜ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਲਘੂ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੀਮਿਤ ਯਤਨ ਹੀ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੱਤਾ

ਸਧਾਰਣ ਬੋਲਚਾਲ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਵ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਯਵਾਚੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ, ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਈਤਵ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਚਾਰਿਕ ਜਾਂ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸਬੰਧ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਨਿਯਮ-ਵੀਨਿਯਮ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਿ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਜਿਵੇਂ, ਬਰਾਬਰ ਮੁੱਲ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸ਼ੈਲੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਤੱਤਕਾਲੀਕ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਆਦਿ ਆਦਿ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਨੇਤਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। **ਡਹਲ** ਇਸੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "**ਸੱਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ।**"

ਬਰੇਖਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੱਤਾ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰੀ-ਅਧੀਨਗੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਅਧੀਨਗੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਲੋਚਨਾ, ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਸੰਸਥਾਕ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਉਪਚਾਰਿਕ, ਵਸਤੂ ਪਰਖ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਭਾਵ, ਪਦ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ, ਸੰਗਠਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੇਤਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਪੂਰਣ ਬਣਾ ਕੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਾ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਯੋਗਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਧਾਰਣ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ। ਸੱਤਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਅਧੀਨਗੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਗਰ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਧੀਨਗੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਤੰਤਰ ਜਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੱਤਾ ਨਰਮ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸੱਤਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਜਦ ਹੋਰ ਉਪਾਅ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ (Sanctions) ਆਦਿ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਯੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ ਪਰ ਜਦ ਹੋਰ ਉਪਾਅ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਅਤੇ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਲੋਕਤੰਤਰਕ ਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰੂਪ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ, ਤਦ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ/ਝੂਠ ਦੱਸੋ–

(State whether the following statements are True/False):

7. ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਕੋਈ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੱਤ ਜਾਂ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰੀ ਤੱਤ ਦੱਸੇ ਜਾ ਸਕਣ।
8. ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾਪਣ ਦੇ ਸਰੋਤ ਭਾਵ, ਅਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
9. ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਾਯਵਾਚੀ ਹਨ।

2.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਅਗਰ ਕੁਝ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ।
- ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
- ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰੋਤ ਗਿਆ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੋਤ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਵਾਦੀ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ 'ਸਵੀਕਾਰਤ ਸਿਧਾਂਤ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਪ੍ਰਭਾਵ (Influence)** : ਅਸਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਆਉਣਾ, ਉਦਭਵ, ਸਮਰੱਥਾ, ਸ਼ਕਤੀ।
2. **ਸੱਤਾ (Authority)** : ਅਸਤਿਤਵ, ਹਸਤੀ (ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੱਤਾ, ਸੱਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ) ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮਰੱਥਾ (ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਤਾ, ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ)

2.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਪ ਪ੍ਰਭਾਵ (Influence) ਨਾਲ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।
2. ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਅਤੇ ਸਬੰਧ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

3. ਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ। ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਬੀਚ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
4. ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ। ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਹੱਦਾਂ ਦੱਸੋ।
5. ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸੋ।
6. 'ਪ੍ਰਭਾਵ' ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
7. ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਨਾਮ 'ਸੰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ' 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ। 'ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾਪਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ' ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
8. ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ਬ)	2. (ਬ)	3. (ਅ)
4. ਸਰੀਰ ਦੀ ਆਤਮਾ	5. ਪ੍ਰੋ. ਬੀਚ	6. ਯੁਨੇਸਕੋ
7. ਸੱਚ	8. ਝੂਠ	9. ਸੱਚ

2.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਆਰ. ਕੇ. ਪਰੂਥੀ : 5 ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ।
2. ਐੱਸ. ਰਾਮਾ ਸਵਾਮੀ : ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ, ਆਈਡੀਆਜ਼ ਐਂਡ ਕੰਸੈਪਟ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-3: **ਰਾਜ**
(State)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

3.1 ਰਾਜ (State)

3.1.1 ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (Important Elements of the State)

3.1.2 ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Origin Theory of the State)

3.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

3.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

3.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

3.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ :

- ਰਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਰਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਜ ਹੈ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ’ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ, ਬ੍ਰਿਟੇਨ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਚੀਨ, ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਰਾਜ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਊਯਾਰਕ, ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ ਆਦਿ ਜੋ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਰਾਜ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਬੰਗਾਲ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ ਵੀ ‘ਰਾਜ’ ਹਨ। ਇਹੀ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ **ਤਾਲੂਕਦਾਰ** ਆਪਣੀ ਗੁਸੰਮਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਲਾਰਮਪੁਰ, ਮਹਿਮੂਦਾਬਾਦ ਆਦਿ ਕੇਵਲ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਪੱਦਤੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜ-ਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੀ ਰਾਜ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਠਾਕੁਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੈਪੁਰ, ਜੋਧਪੁਰ ਆਦਿ ਵੀ ਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੈਪੁਰ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜੇ ਆਦਿ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਰਾਜ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਘਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ‘ਸਟੇਟ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਫਰਾਂਸ, ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਜੈਪੁਰ, ਨਿਊਯਾਰਕ ਆਦਿ ਵੀ ਸਟੇਟ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਜਿਸ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਸਰਪਰੀਤਾ (Sovereignty) ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ-ਪ੍ਰਭੂਤਵ-ਸੰਪਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਿਊਯਾਰਕ, ਕਸ਼ਮੀਰ, ਬਿਹਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਦ ਕਿ ਬਰਾਬਰ 'ਰਾਜ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਿਸ 'ਰਾਜ' ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ, ਚੀਨ, ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਜੋ ਰਾਜ ਸੰਪੂਰਨ-ਪ੍ਰਭੂਤਵ-ਸੰਪਨ (ਸਾਵਰੇਨ) ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜ' ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ- ਇਸ ਸਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਭਾਵ, 'ਸਰਕਾਰ' ਨਾਲ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜੋ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਰਕਾਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਾਧਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਧਨ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਪਾਰ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਪਾਰ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕਤੰਤਰ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸੀ। 1917 ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਰਾਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੋਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ (ਕਮਿਊਨਿਸਟ) ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰ ਜਾਰਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਰੂਸੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਰੂਸੀ ਰਾਜ ਸਥਾਈ ਰਿਹਾ, ਜਦ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ।

14 ਅਗਸਤ 1917 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸੱਤਾ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ, ਜਦ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ।

3.1 ਰਾਜ (State)

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਾਜ ਵੀ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜਦ ਇਕ ਸਾਧਨ (ਇਕ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ) ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨ (ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ) ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਧੂਆ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ (ਮੋਨਾਰਕੀ) ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ (ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1781 ਵਿੱਚ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੋਈ। ਬੁਰਬੋ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕ ਨਿਰਕੁੰਸ਼ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਉੱਥੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਖੁਦ ਇਕੱਲਾ ਸ਼ਾਸਕ (ਡਿਕਟੇਟਰ) ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਹਿਟਲਰ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸੋਲੀਨੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕੱਲੇ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਗਏ। ਰਾਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਚਾਲ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਸਦ (ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਰਕਾਰ ਅਕਸਰ ਬਦਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਕੰਜ਼ਰਵੇਟਿਵ ਦਲ ਦੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟਿਕ ਅਤੇ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਦਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਰਾਜ ਸਦਾ ਸਥਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਥਿਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਰਕਾਰ ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਬਧੂਆ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਰਾਜਾ 14 ਜੁਲਾਈ (1643-1715) ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, "ਰਾਜ ਕੀ ਹੈ? ਵਿੱਚ ਹੀ ਤਾਂ ਰਾਜ ਮੈਂ ਹੀ ਤਾਂ ਰਾਜ ਹਾਂ।" ਪਰ 14 ਜੁਲਾਈ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਫ੍ਰੈਂਚ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਲੂਈ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਂ ਉਹ ਫ੍ਰੈਂਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਧੀਨ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਫ੍ਰੈਂਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਪਰ ਲੂਈ ਰਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਮਰਨ 'ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਈ। ਫ੍ਰੈਂਚ ਰਾਜ ਸਥਿਰ ਰਿਹਾ, ਜਦ ਕਿ ਫ੍ਰੈਂਚ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੰਪਨ (Sovereign) ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਜੋ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ (ਕੰਸੀਟਿਊਸ਼ਨ) ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦੀ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ

ਨੋਟ

ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਧਾ ਅਤੇ ਘਟਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਭੂਤਾ (ਸਾਵਰੇਨਟੀ) ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ-ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈਰਾਨੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ੁਲਜ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੱਛਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੱਢ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਹਨ- (1) ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਮਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਐਥਨਸ, ਵਜਿਗਣ, ਸਪਾਰਟਾ ਆਦਿ ਜੋ ਗਣਰਾਜ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵੱਖ ਸੀ। ਅਗਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਡਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਵਰਚਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਬੰਧੀ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ। (2) ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੇਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣ-ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈਰਾਨੀ ਅਰਸਤੂ (ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ. ਪੂਰਵ) ਸੀ। ਉਹ ਗ੍ਰੀਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ-"ਰਾਜ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਉਸ ਇਕੱਠ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਪਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।" ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਇਸ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਦਗੁਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਪਕਾਰ, ਦਇਆ, ਸੱਚ, ਝੂਠ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਇਕੱਠ (ਸਮਾਜ) ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰੇ ਪਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪੂਰਨ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕੱਠ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਮ ਰੂਪ ਰਾਜ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪੀੜ੍ਹੀ, ਪਿੰਡ ਆਦਿ ਵੀ ਅੰਗ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਕ ਲੋਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੂਹ (ਸਾਰਿਆਂ) ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਰਾਜ (ਜੋ ਕਿ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਇਕੱਠ ਦਾ ਉੱਤਮ ਰੂਪ ਹੈ) ਵੱਲੋਂ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਪਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ-"ਹਰੇਕ ਇਕੱਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਹਿੱਤ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ। ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਮ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ **ਸਿਸਰੋ** ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ-"ਰਾਜ ਉਸ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ (ਇਕੱਠ) ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨਾ।" ਸਿਸਰੋ ਦੇ ਇਸ ਲੱਛਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਰੂਸੀ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਸੰਗਠਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਉਪਾਅ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਂ ਜੋ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਯੂਰਪ 'ਤੇ ਰੋਮਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ 'ਤੇ ਸਿਸਰੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਿਸਰੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰਣਯੋਗ ਸਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਗਰੋਸੀਅਸ** ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ-"ਰਾਜ ਅਜਿਹੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਇਕੱਠ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਗਠਨ ਸਰਵ-ਸਧਾਰਣ ਲਾਭਾਂ ਅਤੇ ਉਪੋਯਗਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।" ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਕ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ-(1) ਰਾਜ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੂਰਨ (ਉੱਤਮ) ਇਕੱਠ ਹੈ। (2) ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਿਮਲਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਾਭਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਜੋ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣ-ਅਵਰਚਨੀ ਯੁੱਗ ਰਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ। (1) ਜਨਤਾ, (2) ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭੂਮੀ, (3) ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ (4) ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਜਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ। ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਕੱਠ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਇਕੱਠ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਭੂਮੀ ਖੰਡ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਉਸ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕੱਠ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਰਵੋਤਮ ਹੋਵੇ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਕੱਠ ਉਸ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਜੋ ਲੱਛਣ ਕੀਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੀਏ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਲੈਂਡ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ-"ਰਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਤੇ ਬਹੁਸੰਖਿਆ ਇੱਛਾ ਹੋਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਹਾਲੈਂਡ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਲੱਛਣ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-(1) ਰਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਅਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਵੇ। (2) ਇਸ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਚੱਲਦੀ ਹੋਵੇ, ਹੋਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ ਪਵੇ। ਹੋਰ ਲੋਕ ਚਾਹੇ ਇਸ 'ਇੱਛਾ' ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਪਵੇ ਇਹ ਇੱਛਾ ਕਿਸੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਜਨਤਾ ਦੀ ਵੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਜਨਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਸਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ-ਸੰਪਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਆਪਣੇ ਧਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸ਼ੌਰਯ ਦੀ ਤਾਕਤ 'ਤੇ ਖੁਦ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਨਾ ਚੱਲਣ ਦੇਵੇ। ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ **ਬਲੂੰਯੂੰਸ਼ਲੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਏ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਭਾਗ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਰਾਜ ਹੈ।" ਇਸ ਲੱਛਣ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਦੋ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਮਾਂਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂਵੇਸ਼ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਬਲੂੰਯੂੰਸ਼ਲੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤਦ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਸਨ, ਜਦ ਕਿ ਏਸ਼ੀਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨਗੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸੀ। 'ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ' ਦੀ ਸੱਤਾ ਵੀ ਤਦ ਤੱਕ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਬਲੂੰਸ਼ਲੀ ਨੇ ਅਗਰ ਮਹੱਤਵ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਬਰਗਸ ਨੇ ਬਲੂੰਸ਼ਲੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਭਾਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਇਕਾਈ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਭਾਗ ਨੂੰ ਇਕ ਪਹਿਲਾ ਸੰਗਠਿਤ ਇਕੱਠ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਉਹੀ ਇਕ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਫਰਾਂਸ, ਚੀਨ, ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਭਾਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਇਕਾਈ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ-"ਰਾਜ ਸੁਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋ ਸਕੇ ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਆ ਕਰ ਸਕਣ।" ਇਕ ਹੋਰ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਕੁਝ ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ-"ਰਾਜ ਸੁਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮਰਿਯਾਦਾ ਰੱਖਦੀ ਹੋਵੇ।" ਇਸ ਲੱਛਣ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਜ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਤੰਤਰ ਸਵੈ-ਇੱਛੁਕ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਜੋ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਲੱਛਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਲੱਛਣ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਫਿਲਮੋਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਜੋ ਲੱਛਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ "ਰਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਉਹ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਖੰਡ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ, ਇਕ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਇਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਸਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਅਤੇ ਵਿਗ੍ਰਹ ਕਰਨ ਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ।" ਫਿਲਮੋਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਜੋ ਇਹ ਲੱਛਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਭੂਮੀ, ਜਨਤਾ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਮਾਂਵੇਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ, ਇਕ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਇਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸੰਗਠਿਤ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ, ਇਕ ਅਭਿਆਸ, ਇਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼, ਇਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕਸਦਰਸ਼ ਲੋਕ ਇਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣ, ਇਕ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਵਾਸੀ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਅੰਗ ਹੋਣ। ਫਿਲਮੋਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਇਕ ਲੱਛਣ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਲੱਛਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਜ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਸਟਰੀਆ-ਹੰਗਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸਟਰੀਅਨ ਹੈਂਗੋਰੀਅਨ, ਚੇਕੋਸਲੋਵਾਕ ਆਦਿ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟੀਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਅਭਿਆਸ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਨ।

ਗਾਰਨਰ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਜੋ ਲੱਛਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "ਰਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਉਸ ਇਕੱਠ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਨਿਊਨਤਮ ਪਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਖੰਡ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਭਾਵ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਭੂਖੰਡ ਦੇ ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਨਿਵਾਸੀ ਵਿਅਸਥ ਹੋਣ।" ਇਸ ਲੱਛਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਭੂਮੀ, ਜਨਤਾ, ਸ਼ਾਸਨ (ਸਰਕਾਰ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ-ਦਾ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮਾਂਵੇਸ਼ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ-(1) ਰਾਜ ਦਾ ਜਨਇਕੱਠ ਇੱਥੇ ਚੀਨ, ਭਾਰਤ, ਰੂਸ ਆਦਿ ਦੇ ਜਨ ਇਕੱਠ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਬੇਲਜੀਅਮ, ਲਕਸਮਬਰਗ, ਸਨ-ਮਾਰੀਨੋ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਨ ਸੰਖਿਆ, ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਠਿਨਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। (2) ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਵਿਕਲਪ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਤਾ-ਸੰਪਨ' ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਪਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਰਾਜਾ 'ਪਵਿੱਤਰ ਰੋਮਨ ਸਮਰਾਟ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਧਿਪਤੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਦਿੱਲੀ ਦੇ 'ਸੰਪੂਰਨ-ਪ੍ਰਭੂਤਵ-ਸੰਪਨ' ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਭਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ 'ਚ ਮਰਿਯਾਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਗਾਰਨਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਰਾਜ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਜੋ ਲੱਛਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਥੇ ਉਧਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਹ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- (1) ਰਾਜ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਇਕਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਏ ਹੋਣ। (2) ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਾਗ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਅਤੇ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋਣ। (3) ਇਹ ਇਕੱਠ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸੰਪਨ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਭਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ (4) ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਇਸ ਭੂਖੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਵਾਸੀ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਧਾਰਣ- ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਧ ਵਿਸ਼ੇ ਜੋ ਰਾਜ ਹੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜ ਸਧਾਰਣ ਹੈ। ਚੀਨ, ਭਾਰਤ, ਫਰਾਂਸ ਆਦਿ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਏਥਨਸ, ਸਪਾਰਟਾ, ਰੋਮ, ਮਗਧ, ਕੌਸ਼ਲ, ਵਜਿਜ ਆਦਿ ਜੋ ਰਾਜ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਨ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ

ਨੋਟ

ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਾਜ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਧ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ। ਉਸ 'ਰਾਜ' ਦਾ ਕੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੀ ਅੰਗ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਧਰਮ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ-ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕੀ ਹੈ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰਾਜ- ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਅਵਿਵਸਥਿਤ ਰਾਜ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨਤਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜ' ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਇਕ 'ਇਕੱਠ' ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਇਕ 'ਇਕੱਠ' ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਭਾਵ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਦ ਹੀ ਰਾਜ ਇਕ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਦਾ ਉਤਕ੍ਰਸ਼ਟ ਰੂਪ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣੇਗਾ ਜਦ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਤਦ ਹੀ ਰਾਜ ਉਸ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕੇਗਾ, ਜਿਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਰਾਜ ਦਾ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਅਜੇ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ, ਤਦ ਹੀ ਤਾਂ ਰਾਜ ਉਸ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਉਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਵਾਸੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਰੂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੰਨ .... ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ।
2. ਇਕ ਸਮੇਂ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਹਿਟਲਰ ਅਤੇ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ .... ਦੀ ਸੱਤਾ ਕਾਬਜ਼ ਸੀ।
3. .... ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ .... ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਵੇ।

3.1.1 ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ (Important Elements of the State)

ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਨਤਾ, ਭੂਮੀ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਾਨਣਾ ਪਾਈਏ।

1. ਜਨਤਾ-ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੱਤ ਜਨਤਾ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਇਕ ਇਕੱਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਅਗਰ ਜਨਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘਟ ਅਤੇ ਸੂਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਰਾਜ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਨਤਾ ਦੇ ਰੂਪ 'ਤੇ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਤਾ ਮਿਹਨਤੀ, ਤਿਆਗਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਲਗਾਤਾਰ ਤਰੱਕੀ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਤਾ ਆਲਸੀ, ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਉਦਯੋਗ ਅੱਧੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ, ਮਿਹਨਤੀ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਨ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸਹੀ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦਾ ਯੋਗ, ਗੁਣੀ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ (ਨਿਊਮਰਸ) ਹੋਣਾ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਰੂਸ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੇਲਜੀਅਮ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬੇਲਜੀਅਮ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ। ਚੀਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ

ਨੋਟ

ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਖੇਤੀ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 'ਤੇ ਹੀ ਆਸ਼ਰਿਤ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੰਡਿਤ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੀਕ ਵਿਦਵਾਨ ਪਲੇਟੋ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ 5040 ਹੋਵੇ, ਗ੍ਰੀਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਇੰਨਾ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਹੋਰ ਰਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹਰਾ ਸਕਣ। ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਰਾਜ ਦਾ ਉਹੀ ਆਕਾਰ ਸਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿ ਸਕੇ, ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਜਨਸੰਖਿਆ 5040 ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਰਸਤੂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪਲੇਟੋ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਲਈ 10,000 ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨਗਰ ਰਾਜ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਭਾਵ ਕੁਝ ਸੌ ਵਰਗ ਮੀਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਵੀ ਕੁਝ ਹਜ਼ਾਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਭਾਵ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸੀ, ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਚੁਣਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦ ਨਾਗਰਿਕ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ ਸਬੰਧੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਲਈ ਸਹੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ 5000 ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਰੱਖਣ। ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਹੀ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ 5000 ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਰੱਖਣ। ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਰੋਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਗਈ। ਰੋਮਨ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੋਮ ਨਗਰ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਟਲੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਵਾਸੀ ਰੋਮ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਸੈਂਕੜੇ-ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰੋਮਨ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੋਮ ਅਕਾਰ ਆਪਣੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਣ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਰੋਮ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਰੋਮ ਗਣਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਇਕ ਗੁੱਟ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਖੁਦ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ। ਨਾਲ ਹੀ ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਉੱਨਤੀ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਵੀ ਭਾਰੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਤਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਬਣਾ ਸਕੇ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਕੁਝ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਹੀ ਸੀ।

ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਕਿੰਨੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਪਰ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਨੁਪਾਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੋਲ ਭੂਮੀ ਇੰਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਉਸ ਨਾਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਇੰਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭੂਮੀ ਉਸ ਦਾ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿੰਨੀ ਭੂਮੀ ਕਿੰਨੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪਾਲਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਭੂਮੀ ਦੀ ਉਪਜ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੂਮੀ ਵਧੇਰੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪਾਲਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਰੂਥਲ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਚੀਨ, ਭਾਰਤ, ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮੋਨਾਕੋ, ਲਕਸਮਬਰਗ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਉਸ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰਜਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ- ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਗ੍ਰੀਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦੇਣ ਅਤੇ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ, ਚਾਹੇ ਉਹ

ਨੋਟ

ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਗਰਿਕ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਖੁਦ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਬਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਜਦ ਕਿ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰੇ ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਸ਼ਾਂ (ਨਬਾਲਿਗਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਭੇਦ ਉਂਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਦ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਆਈ ਸੀ।

2. **ਭੂਮੀ** - ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਜਦ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਸ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਫਰਿੰਦਰ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਲਓ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਜਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ. ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਆਪਣੇ ਅਭਿਆਸ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ, ਆਪਣੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਸਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਵ-ਸਥਿਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਖੰਡ 'ਤੇ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹੀ ਕਬੀਲਾ ਜਾਂ ਜਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ (ਜਨਪਦ) 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਪਾਰਟਾ, ਏਥਨਸ, ਮਾਲਵਾ, ਯੋਧੇਯ, ਸ਼ੂਦਰਕ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕਬੀਲੇ ਜਾਂ ਜਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ। ਜਦ ਉਹ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ ਖੰਡ 'ਤੇ ਵਸ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼, ਧਰਮ, ਨਿਯਮ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸਨ ਪਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਕਹਿ ਸਕਣ ਪਰ ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਹੁਣ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਉਹ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਸਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਯਹੂਦੀ ਹੁਣ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਹੁਣ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਕਲੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਜਨ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਵੀ ਭੂਮੀ ਰੂਪੀ ਕਲੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਗਰ ਜਨਤਾ ਆਤਮਾ, ਤੋਂ ਭੂਮੀ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਸੀਰ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਮਹੱਤਵ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਜਨ ਇਕੱਠ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਮਹੱਤਵ ਬੁੱਧੀ ਬਹੁਤ ਉਪਯੋਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਹੋਰ ਇਕੱਠਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ। ਹੋਰ ਇਕੱਠਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੇ ਭੂਮੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠਆਂ ਨੂੰ ਲਓ। ਬੌਧੀ, ਇਸਾਈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਨ ਇਕੱਠ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਹਿੱਤ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠਆਂ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਤੌਂ ਇਲਾਵਾ ਜੋ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ, ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸੰਮੇਲਨ ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਇਕੱਠ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਪਰ ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਰਾਜ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਗੁਣ-ਔਗੁਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਾਜ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਰਾਜ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਸਥਲ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨਦੀਆਂ, ਸਰੋਵਰ, ਝੀਲ, ਪਰਬਤ ਆਦਿ ਹੋਣ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਭੂਮੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਗਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਸਮੁੰਦਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਥਲ ਤੋਂ 12 ਮੀਲ ਦੂਰ ਤੱਕ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉੱਪਰ ਜੋ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦਾ ਰਾਜ ਇਕੱਠ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਦੀਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਹੀ ਹਿੱਤ ਜਪਾਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਨਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਜੋ ਪ੍ਰਬਲ ਨੌ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭਰਮ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਬਚਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ

ਨੋਟ

ਸੁਰੱਖਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਰਮਨੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਸ ਵਿੱਚ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਗ੍ਰੀਸ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਗ੍ਰੀਸ ਦੀ ਭੂਮੀ ਪਰਬਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਪਰਬਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਕਾਰਣ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਉੱਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਪਰਬਤੀ ਘਾਟੀਆਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹੇ।

ਜਿਵੇਂ ਭੂਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਰਾਜ 'ਤੇ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਭੂਮੀ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ, ਜਲ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਵੀ ਰਾਜ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦਾ ਕੋਈ ਭਾਗ ਵਧੇਰੇ ਉਪਜਾਊ ਹੈ, ਕੋਈ ਘੱਟ। ਕਿਤੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਗਰਮ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੰਡੀ। ਫ੍ਰੈਂਚ ਵਿਚਾਰਕ ਰੂਸੋ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਗਰਮ ਜਲਵਾਯੂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਇੱਛਾਚਾਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਤੀ ਸ਼ੀਲ ਜਲਵਾਯੂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਲਵਾਯੂ ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਗਰਮ ਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਠੰਡੀ, ਉੱਥੇ ਜਾਇਜ਼ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ੀਲਣ ਤੋਂ ਰੂਸੋ ਦੇ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਾਇਜ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਪਰ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਨਿਰੰਕੁਸ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਸੀ। ਗਰਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਉਸ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਵਜਿਜ, ਮਾਲਵ, ਕਸ਼ੂਦਰਕ, ਸ਼ਿਵ ਆਦਿ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਗਣਰਾਜ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਫਿਰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਣਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੱਚ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਲਵਾਯੂ ਦਾ ਰਾਜ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਆਪਣੀ ਜਲਵਾਯੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਮ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ, ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੱਕੜੀ ਆਦਿ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਜੋ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਲੋਹਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਜੋ ਅਸਧਾਰਣ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਖਣਿਜ ਸੰਪਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਬਿਹਾਰ ਦੇ ਕੋਲੇ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਵਿਸੇਸ਼ ਮੌਕਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਾਤਾਂ ਅਤੇ ਤੱਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣਗੇ।

ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ- ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਵੀ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੀਕ ਵਿਚਾਰਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਨਾ ਬਹੁਤਾ ਵੱਡਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਬਹੁਤਾ ਛੋਟਾ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਫ੍ਰੈਂਚ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਰੂਸੋ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ ਅਕਾਰ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਮਨੁੱਖ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਸਵ-ਸਥਿਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਸਵ-ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਅਗਰ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਦੂਰ-ਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਅਨੁਰਿਕਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਰੂਸੋ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਕਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਵਿਚਲੇ ਅਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਉਪਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਨ ਪੱਦਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮਾਨਟੇਸਕੂ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਫ੍ਰੈਂਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਵੀ ਸੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਉੱਨਤੀ ਭਲੀਭਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰੇਲ, ਮੋਟਰ, ਰੇਡੀਓ ਆਦਿ ਚਮਤਕਾਰ ਤਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਘੋੜੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਚੱਲ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਤਦ ਤੱਕ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਗਰ ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਮਾਨਟੇਸਕੂ ਸੁਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਨੋਟ

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਉਸ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਦੁੱਗਣਾ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜੋ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਉਹ ਜਿੱਤ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਵ-ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਣਾ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਭੂਮੰਡਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਅਨੇਕਾਂ ਦੀਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਸਵ-ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਨਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਹੋਣਾ ਘਾਟੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੋ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਣਾ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। 1914-18 ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਬੇਲਜੀਅਮ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਗੱਲਾਂ-ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1931-45 ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਚੇਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ, ਫਰਾਂਸ, ਪੋਲੈਂਡ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਅਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਰੂਸ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਹੀ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਛੋਟਾ ਰਾਜ ਇਕੱਲਾ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੰਘ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਪੈਕਟ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਅਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੁਣ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਅਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਹ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਸਵਾਵਲੰਬੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਆਮਦਨ ਇੰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਖਰਚ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਆਪਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਉਹ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਇਕੱਠ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਸਲ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚੁਰਤਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਗੌਰਵਪੂਰਣ ਸੀ। ਏਥਨਸ ਵਰਗੇ ਨਗਰ ਰਾਜ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰ ਦਿਖਾਇਆ, ਉਹ ਰੋਮਨ ਸਾਮਰਾਜ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਨੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਵਰਗੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸੁਕਰਾਤ ਵਰਗੇ ਤਤਵੇਵਤਾ, ਪ੍ਰੀਕਲੀਜ਼ ਵਰਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਗ ਅਤੇ ਹੀਰੋਡੋਟਸ ਵਰਗੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗ੍ਰੀਸ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਨਗਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਏ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਵਰਧਮਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਅਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਤੱਤ ਗਿਆਨੀ ਗਣਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਜੋ ਮਹੱਤਵ ਵਧੇਰੇ ਵ੍ਰਿਸਿਣ ਸੰਘ, ਸ਼ਾਕਯਗਣ ਅਤੇ ਵਜਿਜ ਸੰਘ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਮਗਧ ਅਤੇ ਵਤਸ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਦਰਲਾ ਵਿਰੋਧ, ਅਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿ ਕਲੇਸ਼ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ, ਚੀਨ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਜਰਮਨੀ, ਫ੍ਰਾਂਸ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ, ਚੀਨ, ਰੂਸ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਉਹ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਹੀ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਵਪਾਰਕ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਰਾਜ ਵੱਡੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਛੋਟੇ, ਇਹ ਗੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਤਮ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਵਿਵਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਵੀ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁਣ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਰੂਸ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸਵ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬੇਲਜੀਅਮ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣ, ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੰਘ ਬਣਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਵਿਵਿਧ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਮਨੁੱਖ ਇਕੱਠ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿਸਾਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੱਦਾਂ- ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਕੀ ਹੋਣ, ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੱਦ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਹਨ ਪਰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਹੁ-ਸੰਖਿਅਕ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ

ਨੋਟ

ਹੱਦਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। 1994–18 ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਯੂਰਪੀਅਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪੋਲੈਂਡ ਦਾ ਜੋ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਗਲਿਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੋਲੈਂਡ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਹੋ ਸਕੇ। ਪੋਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਲਈ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਡਾਇਟਸਗ ਦੀਆਂ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਗਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਲਈ ਪੋਲੈਂਡ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਗਲਿਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਪੋਲੈਂਡ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਅੰਨਿਆ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਲਗੇਰੀਆ ਅਤੇ ਚੇਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਸਰਵ-ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਵਪਾਰ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਟ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਸ਼ੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਠਾਨ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਛੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਇਕ ਜਿਉਂਦਾ ਜਾਗਦੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਾਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਉਤਕਰਸ਼ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰੇ ਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹਿਣ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਣਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਕਿਸੇ ਪਰਬਤ, ਨਦੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤਕ ਹੱਦ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਹਿਮਾਲਿਆ, ਪੱਛਮ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਪਰਬਤਾਂ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਮੁੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਚਾਰੀਆ ਚਾਣਕਯ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਿਮਾਲਿਆ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਪ੍ਰਯੰਤ ਜੋ ਹਜ਼ਾਰ ਯੋਜਨ ਵਿਸਥਾਰ ਭੂਖੰਡ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਚੱਕਰਵਰਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਖੇਤਰ ਹੈ ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਪੂਰਬ ਅਤੇ ਪੱਛਮ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੱਦਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਫਿਰ ਇਕ ਵਾਰ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਹੱਦਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਣ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭੂਮੀ ਇਕੱਠੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਫ੍ਰਾਂਸ, ਪੋਲੈਂਡ, ਇਟਲੀ ਆਦਿ ਰਾਜ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਰਾਜ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਭੂਮੰਡਲ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਲਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇਸ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ (ਪੂਰਬੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। 1994–18 ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੋਲਿਸ਼ ਗਲਿਆਰੇ ਦੁਆਰਾ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਇਕ ਰਾਜ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਦੀਪ ਅਤੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ ਭੂਮੰਡਲ ਦੇ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਦਾ ਖਿਲਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਸਾਮਰਾਜਾਵਾਦ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਚਾਹੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਰਾਜ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਦਾ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ- ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਰਾਜਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਵੀ ਹੈ। ਬਰਾਬਰਤਾ ਪਦਤੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਮੰਤ ਰਾਜਾ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਗੀਰਦਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਜਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਵਾਮੀ ਵੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਦਹੇਜ ਵਿੱਚ ਦੇ ਸਕਦੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ, ਪਸ਼ੂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਚਾਰਲਸ ਪੰਚਮ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਬੰਬਈ ਦਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ

ਅਖੀਰਲੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਦਹੇਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਯੂਰਪ ਦੇ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਵਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸੀ।

ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਰਾਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਫ੍ਰੇਂਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਸਵਤਵ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਜੋ ਵਿਵਿਧ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਉਸ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਸਵਤਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਖੇਤਾਂ, ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਵਤਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਾਲਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨੀ 'ਤੇ ਆਮਦਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਕਿਸਾਨ ਜੇਕਰ ਇਕ ਵਿੱਘਾ ਜ਼ਮੀਨ ਬੀਜ ਕੇ ਚਾਰ ਮਣ ਅਨਾਜ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਲਗਾਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਇਕ ਵਿੱਘੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮਾਲਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਖੇਤ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਵਤਵ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣਾ 'ਅੰਸ਼' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਵਤਵ ਹੈ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਵਤਵ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਤਵਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਕਈ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਿਮੀਂਦਾਰ ਕੇਵਲ ਮਾਲਗੁਜ਼ਾਰੀ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ (ਏਜੰਟ) ਰਹੇ ਹਨ, ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਨਹੀਂ। ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਭੂ-ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਲਈ ਮਾਲਗੁਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਲਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਲਗਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਾਂ ਰਾਜ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਇੰਨਾ ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਤਸ ਸਬੰਧੀ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਵਤਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਭੂਮੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੱਲ੍ਹ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਹੁਣ ਰਾਜ ਆਪਣਾ ਸਵਤਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਇਕੱਠ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨਗਣਯ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੁਣ ਵੈਯਕਿਤਕ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਲੈਣ ਲੱਗੀ ਹੈ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਿਸ ਰਾਜ ਦਾ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਤਸਸਬੰਧੀ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਸਵਤਵ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਮਾਤਰ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਭੂਮੀ-ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੰਪੂਰਨ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਕੁਝ ਅਪਵਾਦ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਜੋ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੀਯਤ ਹੈ, ਉਸ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ (ਸਥਲ ਤੋਂ 12 ਮੀਲ ਦੇ ਅੰਦਰ) ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਆਪਸ ਦੇ ਸਮਝੌਤੇ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਨਿਯਮ ਹਨ, ਉਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਹੋਏ ਹਨ।

ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਅੰਤਰਰਾਸਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਸੇ-ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੰਦਰਗਾਹ, ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਦੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਧੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟੇਨ, ਫ੍ਰਾਂਸ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜਾਪਾਨ ਨੇ ਮੰਚੂਰੀਆ ਵਿੱਚ ਰੇਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਇੱਥੇ ਦੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਰ-ਦੇਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ 'ਤੇ ਜੋ ਤਾਰਾਂ ਵਿਛਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਵਿਧ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਲੈਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਦੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ, ਤੇਲ ਦੇ ਖੂਹਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਉੱਨਤ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵੀ ਤੈਅ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਕੋਈ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਅਬਾਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਕੁਝ ਮਰਿਯਾਦਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(3) ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ (Government)- ਰਾਜ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀਖੰਡ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਜਨਇਕੱਠ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਨੋਟ

ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਉਹ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਨਇਕੱਠ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਣਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਜਨਇਕੱਠ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਚਾਹੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਚਾਹੇ ਇਕਤੰਤਰ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਤੰਤਰ ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਰਾਜ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਪ੍ਰੇਣਤਾਵਾਂ ਨੇ 'ਸਜ਼ਾ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਜ਼ਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ 'ਸਜ਼ਾ' ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਕ ਸੀ ਨਾ ਸ਼ਾਸਿਤ। ਸਰਵ 'ਮਤਸਯ ਨਿਆ' ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਵੱਡੀ ਮੱਛੀ ਛੋਟੀ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਨੁੱਖ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ 'ਧਰਮ' ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ, ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾ ਸਾਰੇ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਉਦੋਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਪਰ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ **ਸਰਵਰਸਤਰ** ਅਵਸਥਾ, ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਦੁਭਾਵ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਨਇਕੱਠ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵੈਯਕਿਤਕ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੋਇਆ।

ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਰੱਖਣ 'ਤੇ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਚਾਹੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੋਲ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਭਰਮ ਤੇ ਆਭਯੰਤਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭਲੀਭਾਂਤ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕੇ।

(4) **ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ (Sovereignty)-** ਰਾਜ ਦਾ ਚੌਥਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਖੰਡ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਜਨਇਕੱਠ 'ਰਾਜ' ਹੀ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਰਾਜ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵਗਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ 'ਸੰਪੂਰਨ-ਪ੍ਰਭੂਤਵ-ਸੰਪਨ' ਵੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਸ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਭਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਹਾਂਗੇ। 5 ਅਗਸਤ 1947 ਤੱਕ ਭਾਰਤ 'ਰਾਜ' ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਸੀ, ਪਰ 'ਪ੍ਰਭੂਤਾ' ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ 'ਰਾਜ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ, 'ਰਾਜ' ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਸੀ, ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਆਦਿ ਕਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹੁਣ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਰਾਜ' ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ 'ਪ੍ਰਭੂਤਾ' ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸੰਘਾਤਮਕ (ਫੇਡਰਲ) ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਰਮ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੈ। ਨਿਊਯਾਰਕ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਆਦਿ ਦੀ ਇੱਥੇ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੀ ਪਹਿਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਿਹਾਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਗਣਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਕੇਵਲ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਵੀ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਘ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਅੰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਆਂਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਣਾ 'ਸੰਘ' ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ। 1914-18 ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਸਟਰੀਆ ਹੰਗਰੀ ਦਾ ਸੰਘ (ਯੂਨੀਅਨ) ਅਜਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਦੋਨਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ। ਦੋਵੇਂ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੰਪਨ ਰਾਜ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਇਕ ਹੀ ਸੀ। ਸੰਧੀ ਵਿਗ੍ਰਹ, ਪਰਾਸ਼ਟਰ ਸਬੰਧ ਆਦਿ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਧੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1814 ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਵਿਵਿਧ ਜਰਮਨ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜੋ ਸੰਘ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਵਿਧ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵ **ਅਕਸ਼ੁਣ** ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜੋ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਆਂਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਮਰਿਯਾਦਾ 'ਚ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਨਾਡਾ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਨਿਊਜ਼ੀਲੈਂਡ ਆਦਿ ਜੋ ਕਈ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਕ ਰਾਜ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਧੀ ਵਿਗ੍ਰਹ ਅਤੇ ਪਰਰਾਸ਼ਟਰ ਸਬੰਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਰਿਯਾਦਾ 'ਚ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਸੰਘ (U.N.O.) ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਭੇਜਦੇ ਹਨ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਮੇਲਨਾਂ

ਨੋਟ

ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਧੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਮਵੈਲਥ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੇ। ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੀ ਇਕ ਸੱਤਾ (ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕ੍ਰਾਊਨ) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਮਰਿਯਾਦਾ 'ਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਜ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਾ ਕੇਵਲ ਭਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਸਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜੋ ਵੀ ਪਦਾਰਥ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅਰਾਜਕਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਰਾਜ 'ਰਾਜ', ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਸਹਾਇਤਕ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ, ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਦੰਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਕੱਠ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੀ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੋਈ 'ਰਾਜ' ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੂੰ ਕਈ ਸਥਾਨਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦੀਆਂ) ਸਰਕਾਰਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਹੀ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਪ੍ਰਭੂਤਾ (ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀ) ਇਸ ਇਕ ਸਰੋਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੋਤ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ, ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੰਪਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੀ ਅਭਿਅਕਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਲਈ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸਤਮਾਲ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਜਨਤਾ, ਭੂਮੀ, ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ- ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦੇ ਦੋ ਤੱਤ ਹੋਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।

(5) **ਸਥਾਇਤਵ (Permanence)-** ਰਾਜ ਇਕ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਥਾਇਤਵ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭੂਖੰਡ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੰਪਨ ਜਨਇਕੱਠ ਸਦਾ 'ਸਥਾਈ' ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਖੰਡਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਗਵਾ ਦੇਵੇ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜੋ ਜਨਇਕੱਠ ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਕੇ 'ਰਾਜ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਿਰ ਕਦੀ 'ਅਰਾਜਕਤਾ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ-ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ। ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ, ਇੱਥੇ ਦੇ ਜਨਇਕੱਠ ਦਾ ਰਾਜਤਵ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਇੱਥੇ ਦੇ ਜਨਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਰਾਜਤਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਜਦੋਂਕਿ ਇਹ ਰਾਜਤਵ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। 1914-18 ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਰਬੀਆ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਕਤੀਪਯ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਯੁਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਰਬੀਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਤਿਪ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ 'ਰਾਜਤਵ' ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਵੱਖ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਭਰਮ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸਵਾਮਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਾਇੱਤਵ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਵੇਂ ਭਾਰਤ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਇੱਥੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਭਾਵ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਰੂਸ ਦੀ ਬੋਲਸ਼ੇਵਿਕ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਾਰਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕੇਰੇਨਸੀ

ਨੋਟ

ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੇਣਦਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਧ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਰਾਜ ਸਥਾਈਤਵ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਧਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਰਕਾਰ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ 'ਸਥਾਇਤਵ' ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ।

(6) **ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ (Equality)-** ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੂਮੀ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। ਕੋਈ ਰਾਜ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਛੋਟਾ। ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਕੋਈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਦੀ ਜਨਰਲ ਅਸੰਬਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵੋਟ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਬੇਲਜੀਅਮ ਸਦ੍ਰਸ਼ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਭਾਰੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ਪਰ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਵੋਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। 1914-18 ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿਸ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ, ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ੌਰਯ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਅੰਤਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਭੇਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਜੋ ਮਹੱਤਵ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਇਰਾਕ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਵਰਗੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਭੇਦ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਸੰਘ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ (ਸਕਿਓਰਟੀ ਕੌਂਸਲ) ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਾਂ (ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ, ਬ੍ਰਿਟੇਨ, ਫ੍ਰਾਂਸ ਅਤੇ ਚੀਨ) ਦੋ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੈਸਲਾ (ਵੋਟ) ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਚਾਹੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ ਪਰ ਯਥਾਰਥ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

(1) ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ
(State as the Supreme Association)

ਰਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਇਕੱਠ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਇਕੱਠ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(1) **ਧਾਰਮਿਕ-** ਇਸਾਈ, ਬੌਧ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਆਦਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਮੇਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਸਾਈ ਚਰਚ ਅਸਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਸਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਚਰਚ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ। ਚਰਚ ਰਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਕਾਇਦਾ ਟੈਕਸ ਵੀ ਵਸੂਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਚਰਚ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਨ, ਆਪਣੀ ਪੁਲਿਸ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਜ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਧਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੌਧ ਸੰਘ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਿਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਇਕ ਹੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਇਸਾਈ, ਬੌਧ ਆਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਚਰਚ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ

ਨੋਟ

ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਕਾਇਦਾ ਮੈਂਬਰ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਮਤੀ, ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸੰਪਤੀ, ਕੋਸ਼, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਭਾ ਆਦਿ ਹਨ। ਚੰਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੰਚ ਇਹ ਇਕੱਠ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਆਮਦਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ’ਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਇਹ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(2) **ਆਰਥਿਕ**- ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੰਘ, ਕਿਸਾਨ ਸੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਜਨ ਇਕੱਠ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ‘ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੇ ‘ਨਿਗਮ’ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰ, ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ’ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵੀ ਕਠੋਰ ਸੀ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਨਿਗਮ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਰਾਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਉਪਯੋਗੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਆਪਣੇ ‘ਸਮੂਹਾਂ’ ਜਾਂ ਇਕੱਠ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ। ਮਜ਼ਦੂਰ (ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ) ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ, ਵਪਾਰਕ ਉੱਨਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵੱਡੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮੈਂਬਰ, ਬਕਾਇਦਾ ਨਿਯਮ, ਸਥਿਰ ਕੋਸ਼, ਲਗਾਤਾਰ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਵਿਧਾਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ’ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(3) **ਰਾਜਨੀਤਿਕ**- ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕੱਠ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕੱਠ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ (ਪਾਰਟੀਆਂ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ, ਕੰਜ਼ਰਵੇਟਿਵ ਅਤੇ ਲਿਬਰਲ-ਇਹ ਤਿੰਨ ਦਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਅਤੇ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਟ-ਇਹ ਦੋ ਦਲ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਬਕਾਇਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹਨ, ਨਿਸਚਿਤ ਨਿਯਮ ਹਨ, ਨਿਸਚਿਤ ਸੰਗਠਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਗਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਜ਼ਾ ਭਾਵ ਜਾਇਜ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰਵਾਚਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੋਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ, ਸੰਸਦ (ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ) ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਧੀਗਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕੱਠ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਉਪਾਅ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਜਾਗਰ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਉਜਾਗਰ ਉਪਾਅ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਨਾਜੀ ਦਲ, ਇਟਲੀ ਦਾ ਫੈਸਿਟ ਦਲ ਅਤੇ ਰੂਸ ਦਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦਲ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

(4) **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ**- ਸਿੱਖਿਆ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਸਾਰ, ਖੋਜ ਆਦਿ ਲਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੈੱਡਕਰਾਸ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਸਰਵੋਤਮ ਸਮਾਜ, ਰਾਮ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੇਵਾ ਦਲ, ਮਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ।

ਰਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ- ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ-ਇਕੱਠਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਭੇਦ ਅਧਾਰਭੂਤ ਹੈ। ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

1. ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਕੱਠ ਦਾ ਮੈਂਬੰਰ ਨਾ ਬਣੇ। ਇਹ ਵੀ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਦ ਤੱਕ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜਦ ਚਾਹੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਰੂਪੀ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।
2. ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਚਾਹੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਲਈ ਉੱਦਤ ਹੋਵੇ ਪਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਲਈ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋ ਸਕੇ।

3. ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰੈੱਡਕਰਾਸ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਹਨ ਪਰ ਰਾਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਖੰਡ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ–ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਚਾਹੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ।

4. ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਂ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੈੱਡਕਰਾਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਿੱਤ, ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ 'ਹਿੱਤ' ਇਕ ਇੰਨਾ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬਾਮਹਾ ਅਤੇ ਅਭਿਯੰਤਰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਕੋਲੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਆਦਿ ਲੋਕਹਿੱਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਨਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਰਾਜ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

5. ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਅਸਥਾਈ ਹਨ, ਰਾਜ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਐਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ੀਣਤਾ ਦੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਸਕਦਾ ਸਥਾਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਛਡਯੰਤਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਤ, ਵੰਡ ਆਦਿ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਇਤਵ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਛਾ ਜਾਵੇਗੀ। ਮਤਸਯ ਨਿਆ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ।

6. ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਰਕ ਦਾ ਡਰ ਦਿਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ : ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕੱਠ ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਈਕਾਟ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਕੱਠਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ; ਪਰ ਰਾਜ ਇਕਮਾਤਰ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੱਕ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

7. ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਏ, ਉਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਕੀ ਹੋਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਬਣਾ ਸਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ।

ਰਾਜ ਸਰਵੋਤਮ ਇਕੱਠ ਹੈ- ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਚਰਚ, ਛਮੀ-ਸੰਘ, ਰੈੱਡਕਰਾਸ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਨਾਲ ਰਾਜ ਰੂਪੀ ਮਨੁੱਖ ਇਕੱਠ ਦਾ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਵੋਤਮ (Supreme) ਹੈ, ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਉਸ ਦੇ

ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵ-ਸਮਾਨ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਵੋਤਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਰਾਜ ਰੂਪੀ ਇਕੱਠ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ।

ਰਾਜ ਰੂਪੀ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਧਯ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਹੈ- ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੋ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕੱਠ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਤਿਪਯਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੇ। ਇਸਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਚਰਚ ਈਸਾ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਹਨ। ਛਮੀ-ਸੰਘਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਕੰਪਨੀਆਂ ਇਸੇ ਲਈ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਮਿਲ ਕੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਲਗਾਈਏ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਧਨ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰੀਏ। ਵਿਵਿਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਇਸ ਯੋਜਨਾ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰ ਸਕਣ ਪਰ ਰਾਜ ਰੂਪੀ ਇਕੱਠ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਤਿਪਯਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਯਤਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵ-ਸਮਾਨ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ **ਅਰਸਤੂ** ਨੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਸੀ-"ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਪਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪਨ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਜੀਵਨ।" ਇਸੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਇਕੱਠ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਇਕੱਠ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਭੇਦ ਹੈ, ਇਹ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਉਪਯੁਕਤ ਕਥਨ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਭੇਦ ਹਨ-

1. ਰਾਜ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਤੋਂ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਹੈ।
2. ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਤ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਸਰਵੋਤਕ੍ਰਸ਼ਟ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਸਰਵੋਤਕ੍ਰਸ਼ਟ ਹਿੱਤ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਹੋਵੇ, ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਗੱਲ ਉਸੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਇਕੱਠਵਾਦ- ਰਾਜ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ 'ਤੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਰਵਾਚਿਨ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਾਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ 'ਪ੍ਰਭੂ' ਅਤੇ 'ਨਿਯੰਤਾ' ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਓ। ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰਿਆ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਇਸਾਈ ਚਰਚ ਦਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਗਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਉਵੇਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ। ਅਗਰ ਕਦੇ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ। ਅਗਰ ਰਾਜ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਵੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਏ ਹਨ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਤਪਾਦਕ ਲੋਕ ਇਹ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਸਥਿਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਉਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਉੱਪਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਦ੍ਰਿਸ਼ ਇਕ ਇਕੱਠ

ਨੋਟ

ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖ 'ਚ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਚਰਚ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਦੰਦੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਚਰਚ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਚਰਚ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ। ਰਾਜਾਂ ਤੱਕ 'ਤੇ ਚਰਚ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਚਰਚ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਰਚ ਨੇ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਸੀ ਜੋ ਚਰਚ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ **ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ** ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚਰਚ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਫੈਸਿਸਟ, ਨਾਜ਼ੀ, ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਦਿ ਦਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਉਜਾਗਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਲਈ ਕੁਝ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕਦੇ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦਲ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਵਿਰੋਧ ਤੱਕ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। 1939-45 ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੇਕਾਂ ਯੂਰਪੀਅਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਫੈਸਿਸਟ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੀ ਦਲ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਖਿਲਾਫ ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਰਗੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਰਾਜ ਮਿਹਨਤੀ ਸੰਘ (ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ) ਦੀ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਘ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਬਹੁਤ ਉਜਾਗਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਰਾਜ ਵੀ ਇਕ ਜਨਇਕੱਠ ਮਾਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤੀ (ਐਲਜੀਅਨਸ) ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਕੱਠ ਪ੍ਰਤੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਜਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ, ਭਰਮ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਢੰਗ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੀ ਇਕੱਠ ਹਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਹੜੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਦਰਦੀ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰਥਿਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਹੋਵੇ- ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਿਉਂ ਕਰੇ? ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਰੂਪੀ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਜੀਵਨ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕਮੱਤ ਨਾਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਲੋਕਮੱਤ ਨਾਲ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਨਣ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੀ "ਬਹੁਇਕੱਠਵਾਦ" (Pluralism) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਕਾਈਵਰ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, "ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਰਾਜ ਕੋਈ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕਟੁੰਬ ਅਤੇ ਚਰਚ ਦੇ ਵਰਗ ਦਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਸੀਮਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਸੰਗਠਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਉਦੇਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

ਬਹੁਇਕੱਠਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਗਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਖੰਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਹੱਲ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲਓ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਹੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲਓ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ,

ਨੋਟ

ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ, ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ **ਸਰਵਾਙਪੂਰਣ** ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਭਰਮ ਅਤੇ ਅਭਿਯੰਤਰ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਕਲਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠ (ਰਾਜ) ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ **ਕੰਟਰੋਲ** ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਣ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਛਾ ਜਾਵੇਗੀ, ਮਤਯਸ ਨਿਆ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿਯੰਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

(2) **ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ-ਰਾਜ (State as an Association of Associations)**

ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ–ਇਕ ਇਕੱਠਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ (Monists) ਅਤੇ ਬਹੁਇਕੱਠਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ (Pluralists)। ਇਕ ਇਕੱਠਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਰਵੋਤਕ੍ਰਸ਼ਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੀਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਰਿਸਟੋਲ ਇਸ ਵਿਚਾਰਦਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ "ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ" ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਅਰਸਤੂ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰੀਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ (City States) ਦੀ ਸੱਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰ-ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰਾਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (Village Communities) ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ (Families) ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਸੰਗਠਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਾਂ ਮੁਖੀ ਨੂੰ 'ਕੁਲਮੁਖੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਗ੍ਰਾਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ 'ਗ੍ਰਾਮੀਣ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਇਕੱਠ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਇਕੱਠ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ 'ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਰਵਹਿੱਤ ਇਕੱਠ' ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਪਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠ ਰਾਜੇ ਪੱਖ 'ਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਹੀਣ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

16ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ **ਬੋਦਾਂ** (Bodin) ਨਾਮਕ ਫ੍ਰੈਂਚ ਵਿਚਾਰਕ ਨੇ ਵੀ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ–"ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਤ੍ਰਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਇਕ ਸਰਵਹਿੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਵੇਕ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਬੋਦਾਂ ਦੇ ਇਸ ਲੱਛਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਉਸ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਇਕ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਰਮਿਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਫਾਸਿਸਟ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਵਹਿੱਤ ਇਕੱਠ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਾਸਿਸਟ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ' ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਈ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਪਯੋਗੀ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਗ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪੇਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸੇ ਦੇ ਸੁਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ੇ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਇਕੱਠ ਬਣਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਰਾਜ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਨਿਰਵਾਚਨ ਖੇਤਰ (Territorial Constituencies) ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ੇ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮਾਂ ’ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਭੇਜਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਸਿਸਟ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਅਜਿਹੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਸਰਵਹਿੱਤ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣ। ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ’ਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੀਣ ਹੈ। ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਆਰਥਿਕ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਰੂਪੀ ਸਰਵਉੱਚ ਇਕੱਠ ਨਾਲ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਲਈ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਬਹੁਇਕੱਠਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੋ ਇਕੱਠ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਰਾਜ ਉਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਆਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਿਦ ਇਕੱਠ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਹੀ ਪੱਖ ’ਚ ਹੈ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੰਨਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜ ਨੂੰ ‘ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ’ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਉਨੇ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਰਾਜ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਰਵਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਏਕਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰੇ।

ਬਹੁਇਕੱਠਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਇੰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਕਿਸੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ’ਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਜਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ। ਬਹੁਇਕੱਠਵਾਦ ਦੀ ਉਮੀਦ ਇਕ ਇਕੱਠਵਾਦ ਤੱਥ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਰਵਹਿੱਤ ਸੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਿਦ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ’ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਆਰਿਸਟੋਟਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਦੇ ਜਿਸ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ’ਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵਿਦ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ’ਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਟਰੋਲ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰਵ-ਸਮਾਨ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ।

(3) ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਸਵਰੂਪ (State as a Class Structure)

ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ (Class) ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ’ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਰਵਰਤਕ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ (Socialist) ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸਧਾਰਣ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਲਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। (1) ਅਰੰਭਿਕ ਸਮਾਜ, (2) ਦਾਸਾਂ ’ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਸਮਾਜ, (3) ਸਾਮਵਾਦੀ ਪੱਦਤੀ ’ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਸਮਾਜ, (4) ਪੂੰਜੀਵਾਦ ’ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਸਮਾਜ ਅਤੇ (5) ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਿਦ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਰੰਭਿਕ ਸਮਾਜ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਜ਼ੀਰੋ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਪੱਦਤੀ ਦੇ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਵਰਗ ਖੁਦ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਰਗ ਤੋਂ ਜਿਸ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਮਿਹਨਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਕੁਲੀਨ ਲੋਕ ਭੂਮੀ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਦਾਸਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਆਦਿ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਬਰਾਬਰ ਪੱਦਤੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰਧ ਦਾਸਾਂ (Serf) ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਾਰੀ ਭੂਮੀ ਦੇ ਸਵਾਮੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਆਦਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜੋ ਸੰਪਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਤੋਂ ਹੀਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਆਰਥਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ, ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ (ਭੂ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ) ਵਰਗ ਦਾਸਾਂ, ਅਰਧ ਦਾਸਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਬੰਧ ’ਚ ਕਾਰਲਮਾਰਕਸ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ–“ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ

ਨੋਟ

ਇਕ ਮਿਹਨਤੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦਾਸਤਾ ਦੇ ਪਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਸ 'ਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨਾਂ, ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਿਹਨਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਹਨਤੀ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਧੇਰੇ ਮੁੱਲ (Surplus Value) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੇਨਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਸਦਾ ਹੀ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਸਦਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਰਹੇਗਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਹਿੱਤ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। ਰਾਜ ਕਦੇ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਕਿ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋ ਸਕੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵਿਦ ਆਰਥਿਕ ਵਰਗ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਯੋਗ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ। ਲੋਕਤੰਤਰਵਾਦੀ ਲੋਕ ਰਾਜ ਕੋਲੋਂ ਜੋ ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ 'ਚ ਨਿਰਅਰਥ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜਦ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਹੁਣ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਾਧਕ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਕਿਸਾਨ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਰੇਗਾ, ਤਦ ਉਹ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਮਿਹਨਤੀ ਨਾ ਹੋਣ, ਹਿੱਤ ਸਾਧਨ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰੂਸ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਲਿਗ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ "ਸਮਾਜ" ਲਈ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੂਸ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਨਾ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਰਗ (ਮਿਹਨਤੀ ਵਰਗ) ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਸਹੀ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਸਦਾ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਾਂ (ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ, ਸਮਾਨ ਪੱਦਤੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ) ਵੱਲੋਂ ਜਿਸ ਵਰਗ ਦਾ ਹਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜ ਜਿਸ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਸਮਾਂ ਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਦ ਮਿਹਨਤੀ ਵਰਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਰਗ ਰਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀਆਂ (Anarchists) ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਜ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮਿਹਨਤੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਤਦ ਤੱਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਮਿਹਨਤੀ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਤੱਤ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਉਸ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਾ ਇਕ ਹੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਾਮੰਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸਾਨ-ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਵਿਦ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਰਹੇਗੀ, ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਰੂਪ (State as Power System)-ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਟਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ **ਮੈਕੀਯਾਵਲੀ** (1461–1527) ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਕੀਯਾਵਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਵਾਰਥ ਅਤੇ ਡਰ ਮਨੁੱਖ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਹੀ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਲਾਲਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਡਰ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਏ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਡਰ ਹੀ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਜਾ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਡਰਦੀ ਰਹੇ। ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਰਮਨ ਵਿਚਾਰਕ **ਨਿਰਤਸੇ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ, ਅਗਰ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਆਪਣੀ ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਮੰਨਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਜਰਮਨ ਵਿਚਾਰਕ **ਟਰਿੱਟਸਕ** ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ "ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਸ਼ਕਤ ਰੂਪ" ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਨਸਰ** ਨੇ ਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀਕਾਰ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ 'ਸਜ਼ਾ' ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। 'ਸਜ਼ਾ' ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਹਿਟਲਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਜਦ ਜਰਮਨੀ' ਨਾਜ਼ੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਨਾਜ਼ੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ।

ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਸਯ- ਜੋ ਲੋਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਓਪਨਹੋਮਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਵਰਗ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੇਤੂ ਵਰਗ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹੋਰ ਵਰਗ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਰਗ ਜੇਤੂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਰਗ ਹਾਰੇ, ਸ਼ਾਸਿਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਜਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਤੂ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਰੂਪੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਲਮਾਰਕਸ ਸੁਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਰਗ, ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਮਤਾ ਅਤੇ ਸਾਮੰਜਸਯ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ- ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਮੰਨਣਾ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਮੂਲਕ ਸਮਝਣਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਗਰ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਨੋਟਸ ਰਾਜ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਨਾਗਰਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰਵਜਨਕ ਇੱਛਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਇਕੱਠ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੋ ਸੁਭਾਅ ਹੈ, ਉਸੇ ਕਾਰਣ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਤੱਥ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

(4) **ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ**

ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕਮਾਤਰ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਧਾਇਕ ਰਾਜ ਹੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਆਗਮਨ-ਸਥਾਨ ਸਨ। ਰਾਜ ਰੂਪੀ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ-ਸਵੀਕਾਰਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕ ਸ਼੍ਰੀ **ਵਿਲੋਬੀ** ਹਨ। ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ-"ਰਾਜ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ" ਰਾਜ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਨਿਯਮ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਫ਼ਰਕ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਾਨ 'ਤੇ **ਵਿਲੋਬੀ** ਨੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ-"ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹਿਕ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ" ਇਸ ਲੱਛਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ

ਨੋਟ

ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਿਤ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਸਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ-ਸ਼ਕਤੀ-ਪੂਰਨਤਾ ’ਤੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹੋਣਾ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕਹਿੱਤ ਸਮੂਹਿਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਰਾਜ ਕੋਲੋਂ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ।

(5) **ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ-ਉਪਸੰਹਾਰ**

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਵਿਦ ਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਸ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਚਾਨਣਾ ਪਾ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਵਿਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਰੂਪ ਹੈ-ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ’ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਕ ਇਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਯੁੱਗ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਵਿਦ ਵਿਧਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਵਰਗੇ ਵਿਚਾਰਕ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਰਵੋਤਮ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਿਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਵਰਨਣ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ’ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਵਾਂਗੇ ਪਰ ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ।

(1) **ਧੀਰਜ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ-** ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ (Individualism) ਸਮਾਜਵਾਦ (Socialism), ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ (Utilitarianism), ਭਾਵਵਾਦ (Idealism), ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦ (Anarchism) ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਰਕ ਹੈ, ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ।

ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਇਸ ਅੰਸ਼ ਤੱਕ ਪ੍ਰਣਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬ੍ਰਾਹਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਯੰਤਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਕੇਵਲ ‘ਪੁਲਿਸ’ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਕੰਮ ਅਤੇ ਰੂਪ ਕੀ ਹੋਣ, ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਸਰਵਹਿੱਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਭ ਵਿਚਾਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਦਾਰਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਲੱਛਣ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇ।

ਨੋਟ

(2) **ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ-** ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਿਸ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਉਸ ਇਕੱਠ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਾਜ' ਹੈ। **ਵਿਲੋਬੀ** ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ-"ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।" ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਤੋਂ ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਣ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮੰਨਵਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਜ ਇਕ ਪਹਿਲੀ ਇਕਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨਿਰ-ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਗਰ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਕ ਰਾਜ ਦੀ ਇਕ ਉੱਤਮ ਲੱਛਣ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

(3) **ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ-** ਰਾਜ ਦਾ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰਕ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ 'ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ' ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹਿਤ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਹ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਗਤੀਵਿਧੀ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕੱਠ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਰਵੋਤਮ ਰੂਪ ਹੈ।

(4) **ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਰੂਪ-** ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ-ਜਨਤਾ, ਭੂਮੀ, ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਥਿਰਤਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ, ਉਹੀ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਜੋ ਵਿਵਿਦ ਲੱਛਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। **ਗਾਰਨਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਉਸ ਇਕੱਠ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਘੱਟ ਪਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਖੰਡ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬ੍ਰਾਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸਰਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਭੂਖੰਡ ਦੇ ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਨਿਵਾਸੀ ਅਭਿਅਸਤ ਹੋਣ।" ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। **ਗੇਟਲ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਅਗਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੀ ਤੱਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਨਾ ਜਨਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਭੂਮੀ ਹੈ, ਨਾ ਸਰਕਾਰ ਹੈ-ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਏਕਤਾ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਹ ਇਕ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਰਾਜ ਦਾ ਇਹ ਲੱਛਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕੰਟਰੋਲ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸਰਕਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ।

ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਇਹ ਲੱਛਣ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੁੱਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਜੋ ਰੂਪ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਲੱਛਣ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹੀ ਅਧਾਰ ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਧਯਯ, ਆਯੋਜਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਮ ਹੋਰ ਕੋਈ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(6) **ਰਾਜ (ਸਟੇਟ) ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ (ਨੇਸ਼ਨ)**

ਰਾਸ਼ਟਰ- ਰਾਜ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਇਹ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਉਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਅਜਿਹਾ

ਨੋਟ

ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੋਵੇ। 1914-18 ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਸਟਰੀਆ-ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆਸਟਰੀਆ, ਹੰਗੇਰੀਅਨ, ਚੇਕ, ਸਲੋਵਕ, ਸਲਾਵ, ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰ (ਨੇਸ਼ਨ) ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਅਗਰ ਉਹ ਰਾਜ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਆਇਰਲੈਂਡ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹੀ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਰਾਜ ਸੀ ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਇਰਰਿਸ਼ ਲੋਕ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਹੋਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫ਼੍ਰਾਂਸ ਦਾ ਰਾਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (1789 ਈ.) ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਉੱਥੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। 1918 ਤੱਕ ਵੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਅਨੇਕਾਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਵਿਦ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਹਿਤ ਸਨ। ਪੋਲੈਂਡ, ਚੇਕੋਸਲਾਵੀਆ ਆਦਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਰਾਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ- ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਇਕ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਰਹੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਸੁਦ੍ਰਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਤੀ, ਜਨ ਜਾਂ ਕਬੀਲਾ (Tribe) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਇਕ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਜਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਖੰਡ 'ਤੇ ਵਸ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਜਨਪਦ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਖਵਾਇਆ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਜਨਪਦ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਫ਼੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਰਾਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕ ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ-ਨਸਲ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕ ਰਾਜੇ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਰਵ-ਸਾਧਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲੋਕਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਫ਼੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਰਾਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦੇਣ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਜਦ ਲੂਈ ਸੋਲਹਵਾਂ ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ-"ਅਗਰ ਰਾਜਾ ਭੱਜ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਫ੍ਰੈਂਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ" ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਰਾਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਿਰੰਤਰ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਨਾ ਕੇਵਲ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਫਰੀਕਾ, ਏਸ਼ੀਆ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਭੂਖੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਨਿਰੰਤਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ, ਜਦ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯਮਿਤ ਹੋਏ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਭੂਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਜਨ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਮੂਹ ਸੰਗਠਿਤ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਭਾਵਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਦੱਬੀ ਰਹੀ। ਨਿਰਵਾਚਿਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਹੁਣ ਜੋ ਫ੍ਰਾਂਸ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਭਾਰਤ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਪੋਲੈਂਡ ਆਦਿ ਵਿਵਿਦ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਸੱਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ **ਏਕਾਨਭੂਤੀ** ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਏਕਾਨੁਭੂਤੀ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਵਹਾਰ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਏਕਾਨੁਭੂਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(7) **ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਵਿਵਿਦ ਤੱਤ**

ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਏਕਾਨੁਭੂਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਉਪਭੋਗੀ ਹੈ-

(1) **ਨਸਲ ਦੀ ਏਕਤਾ**- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਇਕ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਿਦ ਜਨਾਂ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਪਦਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਨਸਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਹਨ।

ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਵਿਵਿਦ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਸਲ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਸਲ ਦਾ ਕਹਿ ਸਕਣਾ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਵਿਦ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹਨ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜ਼ਰਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਨਸਲ ਜਾਂ ਜਾਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਸਲ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯਾਪਤ ਹੈ। ਜਰਮਨ, ਫ੍ਰੈਂਚ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਆਦਿ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ

ਨੋਟ

ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਅਗਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕੇਲਟ, ਬ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਏਂਗਲ, ਨਾਰਮਨ ਆਦਿ ਵਿਵਿਦ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਹਾਂ, ਇਹੀ ਗੱਲ ਫ੍ਰੈਂਚ, ਇਟਾਲੀਅਨ, ਜਰਮਨ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਚ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(2) **ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਏਕਤਾ-** ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਹਾੜ, ਨਦੀ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ-ਜੁਲਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵੀ ਇਕ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਸਾਧਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼, ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ, ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਗੀਤ, ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਫਰਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਨਿਰੰਤਰ ਏਕਾਨੁਭੂਤ ਰੱਖਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਤੱਤ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਜਨ ਸਮੂਹ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ-ਫ੍ਰੈਂਚ, ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਇਟਾਲੀਅਨ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ **ਸਿਵਸ** ਲੋਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਫ੍ਰੇਂਚ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ। ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਲੋਕ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ, ਸਿੰਧੀ, ਬੰਗਲਾ ਆਦਿ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਪੰਜਾਬ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਾਂਤੀ ਭਾਵਨਾ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਾਜ ਦੇ **ਵਿਵਿਧ** ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

(3) **ਧਰਮ ਦੀ ਏਕਤਾ-** ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਵੱਡਾ ਮਹੱਤਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ **ਅਭਯੁਦਯ** ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਣ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਤੱਤ ਇਕ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਮ ਕਲੇਵਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ, ਇਸਾਈ ਮੱਤ, ਬੌਧ ਧਰਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ, ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਗੇ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਏਕਾਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ।

ਅਵਾਰਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। 1731 ਤੱਕ ਬੇਲਜੀਅਮ ਅਤੇ ਹਾਲੈਂਡ ਇਕ ਰਾਜ ਸਨ ਪਰ ਬੇਲਜੀਅਮ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ ਅਤੇ ਹਾਲੈਂਡ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਸਨ। 1831 ਵਿੱਚ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨਸ਼ਟ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦੋ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਆਇਰਲੈਂਡ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ ਤਾਂ ਆਏਰਿਸ਼ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਸਨ। ਆਏਰਿਸ਼ ਲੋਕ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਆਏਰਿਸ਼ ਲੋਕ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲੀਕ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰੋਡੈਸਟੈਂਟ। ਜਦੋਂ ਆਇਰਲੈਂਡ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਲਸਟਰ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਆਏਰਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ

ਨੋਟ

ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਰਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਲਸਟਰ ਨੂੰ ਆਇਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤਵਰਸ਼ ਜੋ ਦੋ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਣ ਧਰਮ ਭੇਦ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਅਵਾਰਚੀਨ ਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਸੱਭਿਆ ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਲਈ ਧਰਮ ਦਾ ਭੇਦ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਰਿਹ। ਯੁਗੋਸਲਾਵੀਆ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਬ ਅਤੇ ਕ੍ਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਸਰਬ ਗ੍ਰੀਕ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹਨ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਟ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਚਰਚ ਦੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬੌਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਾਈ ਵੀ ਚੰਗੀ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹਨ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਨਸਲ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੀਨੀ ਇਸਾਈ ਖੁਦ ਨੂੰ ਬੌਧ ਚੀਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਜੀਪਟ ਵਿੱਚ ਇਸਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਸ ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਲੱਗਭਗ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਦੇ 90 ਫੀਸਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਖੁਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

(4) **ਭੂਗੋਲਿਕ ਏਕਤਾ**-ਜੋ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਵੱਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਲਈ ਭੂਗੋਲਿਕ ਏਕਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਵਸੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਸਲ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਹੋਰ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕਸਾਰਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਾਰਸੀ ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਸਲ (ਜਾਤੀ) ਅਤੇ ਧਰਮ ਬੰਬਈ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ ਪਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੁਣ ਉਹ ਬੰਬਈ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਰਮਨ, ਗ੍ਰੀਕ , ਇਟਾਲੀਅਨ, ਫ੍ਰੈਂਚ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਲੋਕ ਵੀ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਗੱਲ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਫ੍ਰੈਂਚ ਅਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(5) **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਏਕਤਾ**- ਜਿਸ ਜਨ ਇਕੱਠ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੱਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ, ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ, ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ-ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵੱਲ ਕਦਮ ਵਧਾਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਉਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਮਨ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਾਵਿ, ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਚੀਨ, ਭਾਰਤ, ਫ੍ਰਾਂਸ, ਰੂਸ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਇਕਸਾਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਚੀਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਈ ਧਰਮ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਹੈ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਰੂਸ, ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(6) **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਮੀਦ ਦੀ ਏਕਤਾ**- ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਇਕ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਮੀਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਇਕ ਪਹਿਲਾ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਆਪਣਾ ਮੂਰਤ ਰੂਪ 'ਰਾਜ' ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। 1914-18 ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੋਲ ਲੋਕ ਜਰਮਨੀ, ਆਸਟਰੀਆ ਅਤੇ ਰੂਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪੋਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਮੀਦ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ੀ **ਆਧਿਪਤਯ** ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ। 1914-18 ਦੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਉਮੀਦ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਜੋ **ਸਲਾਵ** ਲੋਕ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਉਹ ਯੁਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਮੀਦ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਰਮਰਥ ਹੋਏ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਮੀਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ। ਇਜਰਾਈਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯਹੂਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਮੀਦ ਨੇ **ਮੂਰਤ** ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ।

ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਇਕ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਜ ਇਕ ਮੂਰਤ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਇਕਸਾਰਤਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ **ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ** ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਰਾਸ਼ਟਰ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

(7) ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ

ਨੋਟ

ਰਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ (Society) ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਸੁਭਾਅ) ਹੈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਇਕੱਠ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਕਈ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਚਾਹੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੱਛ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਜਵਲ। ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਣ-ਉਚਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਉਚਿਤ ਹਨ, ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਜੋ ਜਾਲ ਜਿਹਾ ਵਿਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਮਾਜ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਸੰਘਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅਤੇ ਸੰਕਰਣੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧ **ਸਮਾਵਿਸ਼ਟ** ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

(1) ਸਮਾਜ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ **ਸੰਕੀਰਣ।** ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ (ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਪਰਿਵਾਰਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਆਦਿ) ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ **ਸਮਾਵਿਸ਼ਟ** ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੇਦ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਬਾਰਕ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-"ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਲਈ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਕਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਧਾਰਣ-ਜਦੋਂਕਿ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

(2) ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫਰਕ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਸਪਸ਼ਟ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ, ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸਮਸ਼ਿਟ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

(3) ਸਮਾਜ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਤਾਂ ਹੀ **ਸੂਤਰਪਾਤ** ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਦਾ **ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ** ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ, ਕੁਲ, ਰੇਵੜ ਆਦਿ ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਸਨ। ਰਾਜ ਦਾ **ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ** ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

(4) ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਨਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਤੱਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ। ਨਾਲ ਹੀ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂ-ਭਾਗ ਦੀ ਵੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ, ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਅਨੁਪਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਿਧ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ **ਤਾਰਤਮਯ** ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਖੇਤਰ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੰਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਵਿਧ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨਿਰਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਨੋਟ

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions) :

4. ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

   (ਅ) ਜਨਤਾ (ਬ) ਭੂਮੀ

   (ਸ) ਸਰਕਾਰ (ਦ) ਸਾਧਨ

5. ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ?

   (ਅ) ਭਾਰਤ (ਬ) ਨੇਪਾਲ

   (ਸ) ਚੀਨ (ਦ) ਅਮਰੀਕਾ

6. ਪਹਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਕਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ?

   (ਅ) 1915 (ਬ) 1916

   (ਸ) 1914 (ਦ) 1918

3.1.2 ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Origin Theory of the State)

ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਨਗਰ ਰਾਜ ਨਾਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਯੂਨਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨਗਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਉਹੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ’ਤੇ ਰੋਕ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਯੰਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਹੂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਉਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਉਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ’ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਬਲਕਿ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੈਮਾਨੇ ’ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਵੇਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਾਲ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬੁਰਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਬੁਰਾਈ ਤਾਂ ਸੀ ਪਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਅਤਿਅੰਤ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਾਰਾਂ ’ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਕ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰੀਪ੍ਰੇਕਸ਼ਯ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਐਡਮ ਸਮਿਥ, ਲਾਕ, ਜੇਰਮੀ ਬੈਨਥਮ ਅਤੇ ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਨਸਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਾਰਾਂ ’ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

1. ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯਮਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੰਗ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਆਦਿ ਨਿਯਮ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ

ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਕਲਪਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਨੋਟ

ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਰਾਜ ਮੰਨਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਫੁੱਟਬਾਲ ਦੇ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਰੈਫਰੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਣਾਇਕ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਖੇਡਦਾ, ਬਲਕਿ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਖਿਡਾਰੀ ਖੇਡ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਆਰਥਿਥ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਖੇਡ ਦੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀ। ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਣਉਚਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1. ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ।
2. ਹਿੰਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ।
3. ਸੜਕਾਂ, ਪੁੱਲ, ਨਹਿਰਾਂ, ਬੈਂਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ।

2. ਜਾਨ ਲਾਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

ਜਾਨ ਲਾਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਚਮਤਕਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵੀ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲਾਕ ਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਹੈ।

(**ਕ**) **ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ** :- **ਲਾਕ** ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਲਾਕ** ਦੇ ਵਿਚਾਰ **ਹਾਬਸ** ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। **ਲਾਕ** ਦਾਮਨੁੱਖੀ ਸਹਿਯੋਗੀ, ਸਹਿਸ਼ਨੂ, ਪ੍ਰਉਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪ੍ਰਿਯ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ, ਦਇਆ, ਸਦਭਾਵਨਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਲਾਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਚੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਬੁਰੀ ਹੈ। **ਲਾਕ** ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀਪ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

(**ਖ**) **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਵਸਥਾ** :- ਲਾਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਥਲ–ਪੁਥਲ ਸੀ। ਉਹ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਲਾਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬੜੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਅਤੇ "ਵਰਗੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੋ।" ਇਹ ਨਿਯਮ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਖੀ ਸੀ। ਲਾਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ਹੌਲੀ–ਹੌਲੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗੈਰ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਅਭਿਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਤੀਸਰੇ ਨਿਆ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ।

(**ਗ**) **ਸਮਾਜਿਕ-ਸਮਝੌਤਾ** : ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ, ਨਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਦਿੱਤੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋ ਸਕੇ। ਲਾਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਰਥ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਨੂੰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਜਿਸ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ

ਨੋਟ

ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ।

ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰਾਂ ਦਾ ਲਾਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗ੍ਰੰਥ 'ਟੂ ਟ੍ਰੀਟਾਈਜੇਜ ਆਨ ਗਵਰਨਮੈਂਟ' (To Treatises on Government) ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ–

1. **ਰਾਜ ਇਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ: ਲਾਕ** ਨੇ ਜਿਸ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕੰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਤਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ' ਜਿਵੇਂ ਸੀਮਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਨ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖ ਕੇ ਨਕਾਰਤਮਕ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।
2. **ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭੇਦ: ਲਾਕ** ਨੇ ਦੋ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। **ਪਹਿਲੇ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ, ਇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। **ਦੂਸਰਾ** ਸਮਝੌਤਾ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਾਕ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਥਾਈ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਏਜੰਸੀ ਹੈ।
3. **ਸ਼ਾਸਕ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:** ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਜਿਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸ਼ਾਸਨ ਨਿਆਪੂਰਵਕ ਜਨਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ਜਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
4. **ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਕਤੀ (ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ) ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ: ਲਾਕ** ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

> *ਨੋਟਸ* ਸ਼ਾਸਕ ਦਾ ਕੰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਵਰਗੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਹੀ ਸਵਰਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਪਨ ਹੈ।

5. **ਸ਼ਕਤੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ:- ਲਾਕ** ਨੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱ ਵਿਧਾਇਕਾਂ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਆਪਣਾ–ਆਪਣਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਉਹ ਜਨ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

3. ਜੇਰਮੀ ਬੇਨਥਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

ਜੇਰਮੀ ਬੇਨਥਮ ਦੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਡੇਵਿਡ ਡ੍ਰਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਸਟਲੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਜੇਰਮੀ ਬੈਨਥਮ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੇਨਥਮ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਦੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ– ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੰਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਹਿੱਤਕਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕੰਮ ਤੋਂ ਉਹ ਬਚਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਉਹ ਦੁਖਦਾਈ,

ਨੋਟ

ਅਹਿਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਣਉਪਯੋਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਨਥਮ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਹ ਹੀ ਦੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ-ਸੁੱਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਹ ਬਚਦਾ ਹੈ। **ਬੇਨਥਮ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੋ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਸਵਾਮੀਆਂ-ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਆਦਿਪੱਤਯ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਮੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੱਸਣ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਕੀ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੇ?"

ਬੇਨਥਮ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹਿੱਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ 'ਵਧੇਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੱਖ' ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁੱਖਮਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹੀ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜਨਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਨਣ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੇਨਥਮ ਨੇ ਜਿਸ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਉਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ–

(i) ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁੱਖ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ;

(ii) ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ;

(iii) ਆਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ। ਜਨਹਿੱਤ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ;

(iv) ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਤਮ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਮਤ 'ਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਂਸਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

ਸਪੇਂਸਰ ਉਗਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਡਾਰਵਿਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡਾਰਵਿਨ ਦੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਪੇਂਸਰ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ **'ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਜਿੱਤ'** (Survival of the Fittest) ਅਤੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਪੇਂਸਰ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਪੇਂਸਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਬੁਰਾਈ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਸਪੇਂਸਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਹਿੱਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਦਰਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ੇਧਾਤਮਕ ਕੰਮ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਖ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ, ਅੰਦਰਲਾ ਸੰਘਰਸ਼, ਲੁੱਟਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ।

ਸਪੇਂਸਰ ਨੇ **'ਯੋਗਤਮ ਦੀ ਜਿੱਤ'** ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਚੱਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ **ਸਵਯਤ** ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜਾਂ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਉਸ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਕੰਮ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ–

(i) ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ।

(ii) ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ,

(iii) ਜਾਇਜ਼ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ।

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚ/ਝੂਠ ਦੱਸੋ–
(State whether the following statements are True/False):

7. ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਵਾਦ ਹੈ।
8. 'ਟੂ ਟ੍ਰੀਟਾਈਜੇਜ ਆਨ ਗਵਰਨਮੈਂਟ' ਪੁਸਤਕ ਜਾਨ ਲਾਕ ਨੇ ਲਿਖੀ।
9. ਬੇਨਥਮ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ।

3.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫ੍ਰਾਂਸ, ਬ੍ਰਿਟੇਨ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ, ਚੀਨ, ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਰਾਜ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਊਯਾਰਕ, ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਆਦਿ ਜੋ ਪ੍ਰਾਂਤ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਰਾਜ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਉਸ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ।
- ਜੋ ਲੋਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਵਰਗ ਸੰਗਠਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਇੱਥੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਜੋ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬੰਧ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਲਈ ਭੂਗੋਲਿਕ ਏਕਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਨਵੇਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮਾਲ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫਾ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।
- ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ।
- ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ।
- ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ

ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੀ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

3.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਉਤਪਤੀ (Origin):** ਜਨਮ, ਉਦਗ੍ਰਮ।
2. **ਨਿਰਧਾਰਿਤ (Stated, represented):** ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇ, ਨਿਰਧਾਰਿਤ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ।

3.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਰਾਜ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. 1917	2. ਮੁਸੋਲਿਨੀ	3. ਸਥਾਈ
4. (ਦ)	5. (ਸ)	6. (ਸ)
7. ਸੱਚ	8. ਸੱਚ	9. ਸੱਚ

3.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਆਰ. ਕੇ. ਪਰੂਥੀ: ਦ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ।
2. ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ–ਐਸ. ਪੀ. ਵਰਮਾ, ਵਿਕਾਸ ਪਬਲੀਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-4: ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

4.1 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ (Concept of Sovereignty)

4.1.1 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ (Evaluation of the Concept of Sovereignty)

4.2 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Legal Sovereignty)

4.3 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਤੇ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Austin's Theory of Sovereignty)

4.4 ਭਰਮ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ-ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (External Sovereignty—Some Contemporary Problems)

4.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

4.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

4.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

4.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ –

- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਤੇ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪਨ ਰਾਜ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਮਜਸਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ (Political System) ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਨਿਆ ਉਚਿਤ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਰਾਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਪਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੱਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਲਈ ਇਕ ਸੂਤਰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਇਕ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰੇ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਾਉਣ

ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੰਡ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਇਕ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਨਾ ਵੰਡਣ ਯੋਗ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੋਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

4.1 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ (Concept of Sovereignty)

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਮਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ-ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਉੱਚ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਹੇਠ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਵਸਤੂਆਂ, ਇਕੱਠ, ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਧਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੋਧਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗ੍ਰੋਸ਼ੀਅਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਟਾਲ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।' ਬਲੇਕਸਟੋਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ, ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ।' ਜੇਲੀਨੇਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ।' ਪੋਲੋਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਅਸਥਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬਦਲ ਨਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।' ਵੁਡਰੋ ਵਿਲਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਸਰਗਰਮ ਰਹਿ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।' ਵਿਲੋਬੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ, ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਇੱਛਾ ਹੈ।' ਬਰਗੇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਉੱਪਰ ਮੌਲਿਕ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਅਸੀਮਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।' ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਸਟਿਨ ਗਾਰਨਰ, ਲਾਸਕੀ, ਗੈਟਲ, ਗਿਲਕ੍ਰਾਈਸਟ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ: ਅੰਦਰਲੀ (Internal) ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ (External)। ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਮਨਵਾਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ। ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰਾਰਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਾਜ ਉਸ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ ਦੇ ਲਈ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜ ਅਨਯੋਨਿਆਸ਼ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਣਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

4.1.1 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ (Evaluation of the Concept of Sovereignty)

ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ 'ਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤਮਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤਿੰਨ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ : *(i)* ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੁੱਕਤ ਕਿਲਿਸ਼ਟ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਹੋਈ, *(ii)*ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ *(iii)* 1688 ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ 'ਚ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।

ਪੁਰਾਣੇ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਨਗਰ-ਰਾਜ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਵਾਧੀਨ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਨਗਰ ਰਾਜ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ 'ਸੰਪੂਰਨ ਇਕੱਠ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ' ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਵਾਮੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੋਲੀਟਿਕਸ' (Politics) ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਕੁਝ

ਨੋਟ

ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਾਂ ਬਹੁਸੰਖਿਆ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ **ਔਚਿਤਯ** ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਬੀਜਾਰੋਪਣ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ। ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ 'ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੇ ਸਤ੍ਰਿਥ ਸ਼੍ਰੇਣੀਕ੍ਰਮ (hierarchical pattern) ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਰਾਜ (suzerain) ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਪਤਯ (overlordship) ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਧਿਰਾਜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ (supreme power) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਖੇਤਰੀ **ਅਧਿਪਤਯ** (territorial overlordship) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੀ। ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦੀ ਗ੍ਰੀਕ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਅਧਿਪਤਯ ਦੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਣ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਈਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਗ੍ਰੀਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸਾਈ ਸਾਮਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪੋਪ ਦੇ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਵੀ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ	ਪੋਪ ਦੇ ਆਧਿਪਤਯ ਨਾਲ ਸਮਰਾਟ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਜਿਹਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫ੍ਰਾਂਸ ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਪੋਪ ਦੇ ਮਾਤਹਿੱਤ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸੀ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧੀ, ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਪੋਪ ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। 'ਫਿਲਿਪਸ ਦ ਫੇਸਰ' ਅਤੇ 'ਬੈਬੇਰੀਆ ਦੇ ਲੁਈ' ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਅਗਰਣੀ ਸਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਮਾਰਸੀਲੀਅਸ ਅਤੇ ਮੈਕਯਾਵਲੀ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਬੋਦਾਂ ਅਤੇ ਹਾਬਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਵਸਥਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਨਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਰਾਜ ਦੀ.............. ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ ਅੰਦਰਲਾ ਅਤੇ..............।
3. ਖੇਤਰੀ ਆਧਿਪਤਯ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ....ਸੀ।

4.2 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Legal Sovereignty)

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਦਾਂ ਅਤੇ ਹਾਬਸ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੈਂਥਮ ਅਤੇ ਆਸੀਟਨ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਬੋਦਾਂ ਨੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਰਾਜੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸਮਰਾਟ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਖਿਅ,ਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਜਨਤਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਸੀ। ਬੋਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਸਰਵਉੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਤੱਥ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਈਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬੋਦਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਵੀ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜੇ ਦਾ ਇਕ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣਾ, ਪੁਨਰ ਜਾਗਰਣ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੋਪ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹਾਸ, ਵਪਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਸਾਮੰਤਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਆਦਿ। ਬੋਦਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਪਯੁਕਤ ਢਾਂਚੇ

ਵਿੱਚ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ 'ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ 'ਤੇ ਉਹ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।' ਇਹ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸੱਤਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਖੁਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਥਾਇਤਵ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉੱਤਮ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਆ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਨਾਇਕ ਉਹੀ ਹੈ ਦੇਸ਼ਦ੍ਰੋਹ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਮਾਫ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਕਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਮੁਦਰਾ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਨਿਰਨਾਇਕ ਵੀ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਨੋਟ**

ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੋਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ (ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਦਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਉੱਪਰ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬੱਝਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬੱਝਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਖੋਹ ਸਕਦਾ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਬੋਦਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ, ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਸਟੀਕ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਟਾਮਸ ਹਾਬਸ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਬਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਬਸ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਸਮਝੌਤੇ ਦੁਆਰਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ 'ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ' ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ 'ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕੇਵਲ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੱਝਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹਾਬਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਾਬਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਪਸ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਂਗਲੀ ਨਹੀਂ ਉਠਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਨਾਇਕ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਹੀ ਨਿਰਨਾਇਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਨਮਤ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੰਗਿਆਈ-ਬੁਰਾਈ, ਜਾਇਜ਼-ਨਜਾਇਜ਼ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਾਗਰਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਨਾਇਕ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ, ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਕਰ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਨਿਆ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ।

ਹਾਬਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਪਯੁਕਤ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਵੰਡਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਰਾਜ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, **ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹਰੇਕ** ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। **ਇਹ ਨਾ ਵੰਡਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਰਕਾਰ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਚਰਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼, ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ, ਸਥਾਈ ਅਤੇ** ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ **ਹੈ**। ਸੀਮਿਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ।

ਹਾਬਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਵਿਆਖਿਆ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਹੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬੈਂਥਮ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟਸ ਬੈਂਥਮ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਬੈਂਥਮ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਰੋਤ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨ' ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

4.3 ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਤੇ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Austin's Theory of Sovereignty)

ਜਾਨ ਆਸਟਿਨ (John Austin) ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਆਸਟਿਨ ਇਕ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਰਚਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਸਟਿਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਲਾਕਚਰਸ ਆਨ ਜੁਰਿਸਪਰੂਡੈਂਸ' (Lectures on Jurisprudence) ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

'ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ (ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੇਤ) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਆਦੇਸ਼ ਜੋ ਇਕ ਉੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਹੇਠਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਧਿਨਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਨਿਰਮਾਤਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੈ।'

1. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨ' ਜਾਂ 'ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ' ਅਜਿਹੀ ਅਮੂਰਤ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਜਿਉਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਇਨਸਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਣ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਇਕ ਸਾਕਾਰ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਉਪਯੁਕਤ ਵਿਸ਼ੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ।
2. ਇਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਇੱਕੱਠ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਗਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਪਵੇ।
3. ਇਸ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਲਗਾਤਾਰ, ਨਿਯਮਿਤ, ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਆਦੇਸ਼ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਤੀ ਗਈ, ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।
5. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਸੀਮਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਰੋਧ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।
6. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵੰਡਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਰਵਉੱਚ, ਆਦੇਸ਼, ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ (Criticism of Legal Sovereignty)

ਸ਼ੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

(1) ਬ੍ਰਾਈਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਸਟਿਨ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗ੍ਰੇਟ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਜਾਂ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਾਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਾਰ ਯੁਗੀਨ ਰੂਸ। ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਵਿਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ, ਸਾਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਸਟਿਨ ਸਿਧਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਗਲਤ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਸੰਸਦ ਰਾਜਾ' (King-in-Parliament) ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ: ਰਾਜਾ, ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਸ ਅਤੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਸ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਘ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਭੂੱਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ

ਨੋਟ

ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ। ਉੱਥੇ ਕੇਵਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੱਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਤਦ ਉਸ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਘ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਪੀਲ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਰੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਸਰ ਹੇਨਰੀ ਮੇਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਅਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਸਟਿਨ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਲਝਣ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ।

(2) ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਸ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੈ। ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਨੂੰਨ-ਨਿਰਮਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ। ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਆਦੇਸ਼ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਲਤ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਕੇਵਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਡੁਗਵੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰੈਬ ਨੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਓਚਿਤਯ 'ਆਦੇਸ਼' ਵਿੱਚ ਨਾ ਪਾ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕੱਠ ਦੀ 'ਨਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ' ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ। ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੇਵਲ 'ਆਦੇਸ਼' 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਦੇਸ਼ ਜਿਹਾ ਸਮਝਣਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਿਕਸਿਤ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਵੀ ਕਰ ਉਗਰਾਹੁਣ ਅਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸੈਨਿਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਭਿਕਰਨ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ।

(3) ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਆਲੋਚਨਾ ਇਸ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੱਦਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ 'ਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅੱਗੇ ਵਾਲੇ ਪੇਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇਗਾ)। ਆਸਟਿਨ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ (Customary Laws) ਨੂੰ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ) ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਡਰ ਨਾਲ ਕਿ ਕਿਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਆਤਮ ਦੋਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰਾਜ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਸਟਿਨ ਨੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਤੱਤ 'ਤੇ ਸੀ ਕਿ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੇ ਉਪਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਇਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਧਾਰ ਸੀ। ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਸ ਯੁੱਗ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

(4) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਸਟਿਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਅਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ (ਜੋ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਕਿ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੜ੍ਹਿਤ ਸੋਪਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਨਾ। ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰੇ-ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰੱਥ (Omnicompetent) ਹੈ।

(5) ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵੰਡ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ, ਇਹ ਭੰਗ ਅਤੇ ਵੰਡ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਬਹੁਲਵਾਦ (Pluralism) ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆਇਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਸੱਤਾਵਾਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ: ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਅਤੇ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਦਾ ਪੱਧਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਲਾਸਕੀ, ਮੈਕਾਈਵਰ ਵਰਗੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦੀ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਕਈ ਇਕੱਠ ਦਾ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਵੰਡ ਸੱਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਜੁਲ ਕੇ ਵੰਡ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ	ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Political Sovereignty)

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਉਪਯੁਕਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵੀ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸਾਡਾ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਵਾਦ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਾਈਸੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ 1688 ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Glorious Revolution) ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਹਾਬਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਾਨ ਲਾਕ ਨੇ 1688 ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' ਅਤੇ 'ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਰਕਾਰ' ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਲਾਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਟੂ ਟ੍ਰਿਟਾਈਸਿਸ ਆਨ ਗੌਰਮਿੰਟ' (Tow Treatises on Government) ਵਿੱਚ ਲਾਕ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ: *(i)* ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਨਿਆਇਕ ਸਰੋਤ ਹੈ, *(ii)* ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਚੰਗੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ *(iii)* ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ। ਲਾਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ

ਤੋਂ ਉੱਚ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ 'ਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ-ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਜਨਤਾ ਦੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਧਾਰਣ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੁਪਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਕ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜੇਕਰ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨੀਧੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਆਸਥਾ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਲਾਕ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਖਿਰਕਾਰ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੈ, ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ।

ਲਾਕ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਾਨਟੇਸਕਿਊ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਸਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮਾਨਟੇਸਕਿਊ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ-ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ, ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਵੱਛਤਾ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। 'ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ' (Separation of Powers) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਾਨਟੇਸਕਿਊ ਨੇ ਇਹ ਹੱਲ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਬਣਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾ ਕੇ ਬਿਹਤਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਟੇਸਕਿਊ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ' ਬਣ ਗਿਆ-ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਵੰਡ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ 'ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' ਅਤੇ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' ਦੀਆਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਈ, ਸਰਵਵਿਆਪਕ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼, ਅਭੇਦ, ਨਾ ਵੰਡਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਉੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਧੋਤਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਡਾਇਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਵਕੀਲ ਦੁਆਰਾ ਮੰਨੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਆਖਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।' ਗਾਰਨਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਗਾਤ ਅਤੇ ਅਸੰਗਠਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ, ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ'। ਗਿਲਕ੍ਰਾਈਸਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਨਾਲ ਲੱਭਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ 'ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕੱਠ ਦੀ ਇੱਛਾ', 'ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ', 'ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ', 'ਜਨਮਤ ਦੀ ਇੱਛਾ' 'ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ', 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ' ਜਾਂ 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਡਰ' ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਜਾਂ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਨ ਇੱਛਾ, ਵੋਟਰਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਤੱਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਅਤੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਆਖਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਉਲੰਘਣ 'ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਵ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਖੁਦ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਅਸੰਗਠਿਤ, ਅਸਪਸ਼ਟ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਗਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਅਖੀਰਲਾ ਫੈਸਲਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਇੱਛਾ

ਨੋਟ

ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਹੀ ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਕੀਲ ਲਈ ਸੰਸਦ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕਾਨੂੰਨ ਅੰਤਿਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਚਾਹੇ ਉਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ। ਤਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (ਅਤੇ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਸਦ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ) ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (ਅਤੇ ਜੋ ਲੋਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਤਾਲਮੇਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕਲਿਆਣੀਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੇਕਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਜਲੂਸਾਂ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ, ਹੜਤਾਲਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਗ੍ਰਹਿ ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Popular Sovereignty)

ਲਾਕ ਦੇ ਉਪਯੁਕਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੂਸੋ ਨੇ ਹੋਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਕੇ 'ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ 'ਜਨਤਾ ਆਖਰੀ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ' ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ (People) ਇਕ ਭੂਗੋਲਿਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਜਨਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਤਾ ਖੁਦ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਦੀ ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰੂਸੋ ਨੇ 'ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ' (General Will) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। 'ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ' ਦੇ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਰਥ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸਤਿੱਤਵ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਿਯਮ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸਥਾਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਦਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਿਲ ਵੰਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਗਰਿਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਜਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ (civil society) ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਇਕ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ (public personality) ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਨਰਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਰਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ 'ਸ਼ਕਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।'

ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਅਖੀਰਲਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਧੇਯ ਵੀ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨੰਤਰਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਵੰਡ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਧਾਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਹਿਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਐਲਾਨ ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਸਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰੂਸੋ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਲੱਛਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਿਸ ਦੇ ਇਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਅੱਖਾਂ ਹਨ, ਇਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਬਾਹਾਂ ਹਨ, ਇਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਪੈਰ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਗ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰੀ, ਧੋਖਾਧੜੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਉਦਰਗਮੋਂ (emanations) ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅੰਗ ਸਮਝ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਟਲ ਅਤੇ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਠੀਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵੰਡ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਏਕਤਾ, ਸਥਾਇਤਵ, ਉਪਯੁਕਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਚੇਤਨ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਰੂਸੋ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਹੀ ਹੱਲ ਕੱਢੇ ਜੋ ਹਾਬਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸਕ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕੱਢੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਹਾਬਸ ਨੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ : *(i)* ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੇਵਲ ਅਸਲ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਰਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। *(ii)* ਅਸਲ ਇੱਛਾ ਹੈ ਅਤੇ *(iii)* ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਹੀ ਰਾਜ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਆਮ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਜਨਸੰਖਿਆ (Population) ਦੀ ਨਹੀਂ, ਜਨਤਾ (People) ਦੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਨਿਆ ਉਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ

ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਜਨਸੰਖਿਆ। ਰੂਸੋ ਦਾ ਭਾਵ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਰੂਸੋ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ ਵੀ ਹੋਵੇ।

ਨੋਟ

ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਥੇ ਖਿਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜਨਤਾ (People) ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਸੰਭਵ ਅਰਥ ਲਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ: *(i)*ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਅਸੰਗਠਿਤ ਜਨ ਇਕੱਠ ਦਾ ਕੁੱਲ ਯੋਗ ਜਾਂ *(ii)* ਮੱਤਦਾਤਾ ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਾਰਨਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਅਸੰਗਠਿਤ ਜਨ ਇਕੱਠ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਨਾ ਕਰ ਲਵੇ। ਵਿਵਹਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ 'ਜਨਮਤ' ਅਤੇ ਗੜਬੜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ 'ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ' ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ।'

ਉਪਯੁਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਗਿਲਕ੍ਰਾਈਸਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਸਰਵਜਨਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਅਸਕ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ, ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿੱਤ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਆਦਿ ਅੰਤਰਹਿੱਤ ਹੈ।' ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਿੱਤ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਹਿੱਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤ।

ਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ-ਜਿਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਨਮਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਧੀ ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (De jure and De Facto Sovereignty)

ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਧੀ ਸੰਮਤ (De jure) ਅਤੇ ਤੱਥ ਸੰਮਤ (De facto) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਧੀ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਜਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਲੋਕ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੱਲ ਪੂਰਵਕ ਆਪਣੀਆਂ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਆਗਿਆ ਦਾ। ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸੈਂਕੜੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸੰਸਦ (Long Parliament) ਦੇ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕ੍ਰਾਮਵੈਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਨੇਪੋਲੀਅਨ ਨੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਨੇਪੋਲੀਅਨ ਨੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਡਾਇਰੈਕਟਰੀ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਸਪੇਨ ਵਿੱਚ ਜਨਰਲ ਫਰੈਂਕੋ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਰੂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਾਰ ਦਾ ਤਖਤਾ ਪਲਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੇਨਿਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਅਯੂਬ ਖਾਂ, ਯਾਹੀਆ ਖਾਂ, ਜ਼ੀਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਆਦਿ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹਥਿਆਉਣਾ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1978 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਇਰਾਨ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ-ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਉੱਥੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਯਾਤੁਲਾ ਖੁਮੈਨੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਜਵਲੰਤ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਨੋਟ ਆਸਟਿਨ ਨੇ ਵਿਧੀ ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਵਿਧੀ ਸੰਮਤ' ਜਾਂ 'ਤੱਥ ਸਮਤ' ਸ਼ਬਦ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਨਜਾਇਜ਼ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਧੀ ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇਕ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਵਿਧੀ ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇਹ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਵਿਧੀ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਵਿਧੀ ਸੰਮਤ ਅਤੇ ਤੱਥ ਸੰਮਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਕਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ?
   (ਅ) ਹਾਬਸ (ਬ) ਬੈਂਥਮ
   (ਸ) ਲਾਸਕੀ (ਦ) ਆਸਟਿਨ
5. ਜਾਨ ਆਸਟਿਨ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਕਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ?
   (ਅ) ਰਾਜਨੀਤਿਕ (ਬ) ਤੱਥ ਸੰਮਤ
   (ਸ) ਕਾਨੂੰਨੀ (ਦ) ਲੌਕਿਕ
6. ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ............ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੈ।
   (ਅ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇੱਛਾ (ਬ) ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ
   (ਸ) ਕਾਲਪਨਿਕ ਇੱਛਾ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

4.4 ਭਰਮ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ-ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (External Sovereignty—Some Contemporary Problems)

ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇਕ ਬਹੁਪੱਖੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ 50 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਭਰਮ ਤੱਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਖਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੈ। ਭਰਮ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਹੈ। ਗੋਰਗੇਂਥਿਊ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰਮ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ: **ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵ ਸੰਮਤੀ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ** ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਜ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਅੰਤਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਭਰਮ ਸਬੰਧ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। **ਬਰਾਬਰਤਾ** ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਅੰਦਰਲੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। **ਸਰਵ ਸੰਮਤੀ** ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ, ਖੇਤਰਫਲ, ਜਨਸੰਖਿਆ, ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਸਰਵ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਭਰਮ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਤਦ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ’ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ‘ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਦੇ ਉਪਚਾਰਕ ਅਤੇ ਅਸਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵੱਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਘਠਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿੱਚ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਕਮੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਨਿਕ ਸੰਧੀਆਂ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਰਜ਼ਾ, ਤਕਨੀਕੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਯੁੱਧ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਹੋੜ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਸੰਤੁਲਨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਹਨ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਯੂਰਪੀ ਇਕੱਠ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਭਰਮ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੱਟ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤ ਹਨ:

1. ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ
2. ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਨਿਕ ਗੁੱਟ ਅਤੇ
3. ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ

1. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ (Sovereignty and Imperialism)

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਵਿਕਸਿਤ ਅਵਿਕਸਿਤ ਰਾਜ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਡਰ ਪੂਰਨ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਡਰ ਇਸ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕੱਠ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰਲੀ ਅਤੇ **ਭਰਮ** ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਲੰਘਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 250 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫਰੀਕਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਕਈ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਥਾਈ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਇਸਤਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਜਿਸ ਪੱਦਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ‘ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਸ਼ਬਦ ‘ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ’ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਵਸਥਾ, ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਜਾਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੀ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਯੂਰਪ, ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਰਗੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸੈਨਿਕ ਸੰਧੀਆਂ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਦਬਾਅ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੇ ਸਰੋਤ, ਮਸ਼ੀਨੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪੱਛੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਲਿਆ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਿਛੜੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਉੱਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਸਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ-

(i) 1876 ਵਿੱਚ ਇਜਪਟ ਦੇ ਕਰਜ਼ੇ ਅਤੇ 1885 ਵਿੱਚ ਕੋਂਗੋ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ

(ii) ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ‘ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ (Protectorate system) ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

(iii) ਸੁਡਾਨ ਵਿੱਚ ‘ਸਹਿਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ’ (Condominiam system)

(iv) ਉੱਤਰ-ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਅਰਧ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਰਾਜ (Semi-sovereign state system)

(v) ਸ਼ਾਸਨਾਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਧਿਦੇਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ (Mandate and Trusteeship) ।

ਨੋਟ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ **ਕਾਰਯਵਯਨ** ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਉਪ ਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇੱਥੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਸਿੱਧੇ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਲਏ ਗਏ। ਚਾਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਵੱਛਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਖਿਰਕਾਰ ਉਹ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 1901 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕਿਊਬਾ ਦਰਮਿਆਨ ਹਵਾਨਾ ਸੰਧੀ ਨਾਲ ਕਿਊਬਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਧੀ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ 'ਤੇ ਕਿਊਬਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਦੂਸਰਾ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ *(i)* ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ *(ii)* ਚਾਹੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਤਦ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਥੇ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੋ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਰਣਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

2. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਗੁੱਟਬੰਦੀ (Sovereignty and Power Blocs)

ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਨਤੀਜਾ ਸੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਾਤਮਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ ਪੂਰਬ ਯੂਰਪੀ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਉਭਰੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਾਮਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੰਭਾਲੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਉਵੇਂ ਤਾਂ ਰੂਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਵਿਗੜ ਗਏ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਮਤਭੇਦ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਛੋਹਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਹੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੋ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਨੇ ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ (Cold War) ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਗੁੱਟਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਦੀ ਚਾਲ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੂਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਹੋਏ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਟੋ (NATO), ਸੀਟੋ (CEATO), ਸੈਂਟੋ (ENTO), ਵਾਰਸਾ ਪੈਕੇਟ (Warsaw Pact) ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਗੁੱਟਬਾਜ਼ੀ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੈਨਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਧਾਇਆ, ਬਲਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਨਿਆਸ਼ਰਿਤ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁੱਟ ਦੇ ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਅਸੈਨਿਕ ਹਿੱਤ ਆਖਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਪਹਿਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਹਰੇਕ ਗੁੱਟ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੈਨਿਕ ਅੱਡਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ, ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਸੰਯੁਕਤ ਸੈਨਿਕ ਅਭਿਆਸ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦਦਾਰੀ, ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਆਦਿ, ਜਦ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਗੁੱਟ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਗਈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁੱਟਾਂ

ਨੋਟ

ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਸੀ। ਨਾਟੋ ਸੰਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੈਨਿਕ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਅਤੇ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਾਅ (Stationing) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਤਿੱਖੀਆਂ ਝੜਪਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੇਜ਼ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਫ੍ਰਾਂਸ ਨਾਟੋ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਸੰਧੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਸਾ ਸੰਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚੈਕੋਸਲੋਵੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਰੂਸ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰੀਕੇ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਲਗਾ ਲਈਆਂ। ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਰੇਕ ਗੁੱਟ ਦੀ ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਸਾਮਰਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਰਹੀਆਂ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੁੱਟ-ਨਿਰਪੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ।

ਤਣਾਅ ਸ਼ੈਥਿਲਯ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁੱਟਾਂ ਦਾ ਅੰਤ (Detente and End of Power Blocs)

ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਘਟਨ ਅਤੇ ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨੇ ਕੀ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤਦ ਵੀ ਨਾਂਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਪਤਯ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਫੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਤਣਾਅ ਦੀ ਕਮੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢਿੱਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਫਿਰ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। 1945 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਢਾਂਚਾ ਦੋ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ: ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ। ਚਾਹੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਵਿਘਟਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰੂਸ ਅਜੇ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਅਸਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸਾਜੋ-ਸਮਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਤਣਾਅ ਸ਼ੈਥਿਲਯ ਹੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਗੁੱਟਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਪਾ ਸਕਣ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰੀ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਨੂੰ **ਅਸ਼ਕਤ** ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ-ਰੂਸ ਦਾ ਗਠਜੋੜ ਕਾਫੀ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ (Sovereignty and Globalisation of Economy)

ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁੱਟ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸੰਧੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਸੈਨਿਕ ਸੰਧੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੱਖ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇ ਕਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠ (Atalantic Economic Community), ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਗਠਨ (Organization of Economic Cooperation), ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਗਠਨ (Organization of Economic Cooperation and Development), ਏਸ਼ੀਅਨ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ (Asian Development Bank)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਵੀ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਦੇਣ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਸ਼ਵ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜ੍ਹਵਾਂ ਅੰਗ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਾੜੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਈ, ਬਲਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ।

ਸੈਨਿਕ ਗੁੱਟਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਕਾਰਣ ਅੱਜ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਾ ਗਵਾਉਣ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛੋਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਪਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਦੀ ਸਦੀ ਸੀ, 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਪਰੋ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। 1970 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਿਹਨਤੀ ਵੰਡ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਹਨ, ਦੇ ਕਾਰਣ ਅੱਜ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਫੈਸਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪੱਛੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦਬਾਅ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ 'ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਣ' (Liberalization and Privatization of Economy) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਅਮਰੀਕਾ, ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੈਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਂਝ ਤਾਂ ਉਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਗਾਉਣਾ, ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੀਤੀ, ਪੂੰਜੀ ਨਿਵੇਸ਼, ਵੀਨਿਯਮ ਦਰਾਂ, ਸੀਮਾ ਟੈਕਸ ਅਧਿਨਿਯਮ ਆਦਿ 'ਤੇ ਹਰੇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕਿਵੇਂ, ਕਿੱਥੇ ਅਤੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਉਸ ਰਾਜ ਦੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਛੜੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ, ਜੋ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਭਾਰ ਨਾਲ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾਕੋਸ਼ ਨੇ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀਕਰਣ, ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕੰਟਰੋਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਇਸ ਕਦਰ ਵਧਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨਿਵੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪੂੰਜੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਬਾਅ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮਕਾਜ ਘੱਟ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਨੂੰਨੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਢਾਂਚਾ ਹੁਣ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਕੋਈ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀਕਰਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਜ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ, ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਵਿੱਤੀ ਸੁਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਯ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿ-ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾਂ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਤਕਨੀਕੀ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਮਜਬੂਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵੱਲ ਵਧ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚ/ਝੂਠ ਦੱਸੋ-

(State whether the following statements are True/False):

7. ਮੋਰਗੈਂਥਿਊ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ।
8. ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਗੁੱਟ ਦਾ ਸੈਨਿਕ ਸੰਧੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ।
9. 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਣ ਹੋਇਆ ਸੀ।

4.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਅੱਜ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਗਵਾਉਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਠੋਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਏ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਵਰਗੇ ਸਵਾਲਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਇਰਾਕ ਵੱਲੋਂ ਕੁਵੈਤ 'ਤੇ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿੱਖੀ ਅਮਰੀਕੀ ਸੈਨਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੇਵਲ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ

ਨੋਟ

ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ, ਆਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੈਟੇਲਾਈਟ ਅਤੇ ਕੇਬਲ ਟੀ. ਵੀ. ਨਾਲ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਸਾਰ 'ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲੀਆ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬੜੀ ਅਸਮੰਜਸਯ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਅੱਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ, ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਰਗੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਰਾਜ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਉੱਥੇ ਵੀ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਲਾਚਾਰ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਜਾਤੀਆਂ ਅੰਦੋਲਨ, ਅੱਤਵਾਦ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ, ਨਿੱਜੀ ਸੈਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਰਾਜ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੈਨਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰੀ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਥਿਆਰ ਨਿਰਮਾਤਾ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਹਨ, ਉਹ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬੈਂਕਿੰਗ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜੋ ਪੈਸੇ ਦੇਣਗੀਆਂ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਹਥਿਆਰ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧ ਆਦਿ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਥਾਨਕ, ਖੇਤਰੀ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੈਨਿਕ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਕਟਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਖਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਅੰਤਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹਿੰਸਲੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਾਹੇ ਅੱਜ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਦਿਨ-ਪ੍ਰਤੀ-ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਹੋਈਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਗਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲੱਭਣ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ (Body Politic) ਵਿੱਚ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ-ਇਕੱਠ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਰਾਜ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕੱਠ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਓਚਿਤਯ ਨੂੰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਉਂਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਆਖਰੀ ਨਿਰਣਾਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਸੱਤਾ, ਚਾਹੇ ਉਪਚਾਰਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਸਲ ਰਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦਾ ਉਹ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।

4.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Sovereignty)** : ਸੰਪ੍ਰਭੂਤਾ, ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ।
2. **ਗੌਰਵ ਪੂਰਣ (Glorious)** : ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਓਤ-ਪ੍ਰੋਤ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

4.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
3. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।
4. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
5. ਭਰਮ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਕਾਨੂੰਨੀ	2. ਭਰਮ	3. ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ
4. (ਬ)	5. (ਸ)	6. (ਬ)
7. ਝੂਠ	8. ਸੱਚ	9. ਸੱਚ

4.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪੋਲੀਟਿਕਸ ਥਿਊਰੀ : ਆਈਡੀਆ ਐਂਡ ਕੰਸੈਪਟ : ਐੱਸ. ਰਾਮਾਸਵਾਮੀ।
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ- ਰਾਮਾਨੰਦ ਗਾਇਰੋਲਾ, ਰਾਧਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-5: ਬਹੁਲਵਾਦ (Pluralism)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

5.1 ਬਹੁਲਵਾਦ (Pluralism)

5.1.1 ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤ (Assisting Elements in Origin of Pluralism)

5.1.2 ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Main Features of Pluralism)

5.1.3 ਆਲੋਚਨਾ (Criticism)

5.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

5.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

5.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

5.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ :

- ਬਹੁਲਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।
- ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਬਹੁਲਵਾਦ 'ਤੇ ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਬੰਧੀ।
- ਬਹੁਲਵਾਦ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਏਕਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਏਕਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼, ਅਸੀਮਿਤ, ਵੰਡਣ ਯੋਗ, ਸਰਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਨਾ-ਵੰਡਣਯੋਗ ਹੈ। ਏਕਤਾਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਜ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਰਾਜ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤਵ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨ ਉਸੇ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਏਕਤਾਵਾਦ (Political Monism) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਇਸ ਏਕਤਾਵਾਦ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁਇਕੱਠਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

5.1 ਬਹੁਲਵਾਦ (Pluralism)

ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਬਹੁ-ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਨਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਹਸੀਓ (Hasiao) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜ ਉਹ ਰਾਜ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਹੈ, ਨਾ ਤਾਂ ਸੱਤਾ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕਸਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇੱਛਾ ਦੀ ਸਧਾਰਨਤਾ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ’ਚ ਵਿਵਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵੰਡੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।" ਗੈਟਲ (Gettell) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤਾਹੀਣ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ: ਬਹੁਲਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਜਦੋਂ ਕਿ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ’ਚ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚਰਚ, ਵਪਾਰਕ ਸੰਘ (Vocational Association) ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ (Guilds) ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ 16ਵੀਂ ਅਤੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤਾਂ ਘੱਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਪਰ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਰਾਜ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਿਹਾ। ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਹੋਰ ਵਧ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਂਲ ਰਾਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਹੁ ਇਕੱਠਵਾਦ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

5.1.1 ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤ (Assisting Elements in Origin of Pluralism)

ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ-

1. **ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ:-** ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ, ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਨਸਰ ਅਤੇ ਮਾਨਟੇਸਕਿਊ (Montesquieu) ਆਦਿ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ‘ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਉੱਥੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।
2. **ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ:** 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ **ਗਿਰਕੇ** (Gierke), **ਮੇਟਲੈਂਡ** (Maitland), **ਫਿਗਿਸ** (Figgis), ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਚਰਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ (Guilds), ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. **ਰਾਜ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ:-** ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਵੀ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵੱਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਪ੍ਰੋ. ਵਾਰਡ** (Ward) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਸ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਪੱਖਪਾਤ ਜਾਂ ਲਾਭ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਸਿਰਿਆਂ ’ਤੇ ਰਕਤਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂ ਰੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁ-ਇਕੱਠਵਾਦੀ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਰਾਜ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਨੋਟ

4. **ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਅਸੰਤੋਸ਼:** 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਘਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ **'ਵਪਾਰਕ ਜਾਂ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ'** (Function Representation) ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵਪਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।
5. **ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦ** :- ਸਿੰਡੀਕਲਿਜ਼ਮ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਆਦਿ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਲਵਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ।
6. **ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ** : ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਿਊਗੀ (Duguit) ਅਤੇ ਕਰੇਬ (Krabbe) ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਲਵਾਦ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਮਿਲਿਆ।
7. **ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਨਹਿੱਤ**:- ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਨਤਾ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਤੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
8. **ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਵਾਦ ਦਾ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਕਾਸ** :- ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੇ ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਲਵਾਦ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਗਿਰਕੇ, ਫਿਗਿਸ, ਬਾਰਕਰ, ਮੈਕਾਈਵਰ, ਜੀ. ਡੀ. ਐੱਚ. ਕੋਲ, ਲਿੰਡਸੇ, ਕ੍ਰੇਬ, ਮੇਟਲੈਂਡ, ਡਿਊਗੀ ਅਤੇ ਲਾਸਕੀ ਹਨ। ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲਿੰਡਸੇ (Lindasy) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਤੱਥਾ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। **ਪ੍ਰੋ. ਲਿੰਡਸੇ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਵਜਨਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।" ਇਸ ਲਈ " ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾਂ 'ਚ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਤਿੱਤਵ ਨਹੀਂ, ਰਾਜ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੈ।"

ਪ੍ਰੋ. ਬਾਰਕਰ (Barker) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੰਨਾ ਸਫਲ ਅਤੇ ਅਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਸੰਪਨ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ।"

ਡਾ. ਫਿਗਿਸ (Figgis), ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਜ ਕਈ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਕ ਵਹਿਮ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੈ।"

ਡਿਊਗੀ (Duguit) :- ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ : "ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਸੰਪਨ ਰਾਜ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।"

ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ 'Studies in the Problem of Sovereignty' , 'Authority in the Modern State', 'Foundations of Sovereignty', ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਬਾਰਕ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ **ਕੋਲ**, **ਮੇਟਲੈਂਡ** ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। **ਲਾਸਕੀ** ਨੇ **ਬੋਂਨ**, **ਹਾਬਸ ਰੂਸੋ** ਅਤੇ **ਆਸਟਿਨ** ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਆਸਟਿਨ** ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ-

ਨੋਟ

1. ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜ ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਜਾਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
2. ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।
3. ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾ ਮੰਨਣ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਨਾ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

1. **ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਕਠਿਨ ਹੈ : ਲਾਸਕੀ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। **ਲਾਸਕੀ** ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਸਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ 'ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਸਚੇਆਤਮਕ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ।' ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਂਗਰਸ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਵੀ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਪਦਤੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਸੰਘਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਵੀ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਪੱਦਤੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੱਤਾ ਨਿਰਵਾਚਕ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। **ਲਾਸਕੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਰਵਾਚਕ-ਮੰਡਲ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਨਿਸ਼ਚਾਤਮਕ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਜਾਂ ਅਭਿਕਰਮਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਨਿਸ਼ਚਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ 'ਚ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੈ।" ਇਸ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਲਾਸਕੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਹੇਨਰੀ ਮੇਨ** (Henry Maine) ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ "ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਆਸਟਿਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ।"

2. **ਸਮਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਅਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਸਰਵਉੱਚ ਹੋਣ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ: ਲਾਸਕੀ** ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਅਸੀਮ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਰੱਖਿਆ ਕਵਚ ਬਣ ਰਹੇ ਹਨ। **ਲਾਸਕੀ** ਨੇ ਟਰਕੀ ਦੇ ਸੁਲਤਾਨ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਅਖੀਰਲੀ ਹੱਦ 'ਤੇ ਵੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਕੁਝ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਸਹਿਤ ਰਾਜਾ (King-in-Parliament) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸੱਤਾ ਅਸੀਮ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਸਦ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਜਨਮੱਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਸੀਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕਈ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕੰਟਰੋਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਬਲਸ਼ ਖਾਨ-ਖੋਦਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ **'ਮਿਊਨਿਸ਼ਨ ਐਕਟ'** ਦੀ ਹੜਤਾਲ ਵਿਰੋਧੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰੀਕਨ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਰੇਲਵੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਦਬਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਸੰਘਾਤਮਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਬਟਵਾਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ।

3. **ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ-ਆਸਟਿਨ** ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਮੱਤ ਤੋਂ **ਲਾਸਕੀ** ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। **ਲਾਸਕੀ** ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਲੱਛਣ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਵਿਧਾਇਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਨਤਾ। ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਸੱਤਾ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖੁਦ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦੇਸ਼ਕਰਤਾ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਸੰਪਨ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ **ਲਾਸਕੀ** ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਔਚਿਤਯ ਸਮਝਾਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਆਗਿਆਪਾਲਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨਾ ਨੈਤਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਉੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਸਹਿਮਤ ਹੈ। "ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਸੱਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਉਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਅਪੀਲ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਹੀ ਹੈ।"

ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। **ਲਾਸਕੀ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਸੰਪਨ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਲਈ

ਨੋਟ

ਘਾਤਕ ਹੈ, ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਿਤ ਇਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਚਰਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਨਿਰਣਾਇਕ ਖੁਦ ਉਸ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਸਕੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ (ਕਾਨੂੰਨ) ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਸਮਪ੍ਰਭੂਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਉਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਉਸ ਸਧਾਰਣ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ **ਲਾਸਕੀ** ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਏਕਲਵਾਦੀ ਜਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ (Monist) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ **ਲਾਸਕੀ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Grammar of Politics' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਸਥਾਈ ਲਾਭ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਜੇਕਰ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।" ਰਾਜ ਦੀ ਗੱਲ ਅਖੀਰਲਾ ਆਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵੱਲ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਘ ਸਾਰੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਨ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦਾ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਸਮਾਜ ਅਨੇਕਤਾਵਾਦੀ ਹੈ, ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਵੀ ਅਨੇਕਤਾਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤਯਾਜਯ ਹੈ।

ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ "ਸਮਾਜ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੱਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦੀ ਹੋਵੇ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਈ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਈ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਇਕੱਠ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਲੱਬ, ਚਰਚ, ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥ, ਧਰਮ, ਕਲਾ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜੇਕਰ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਰਾਜ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੰਟਰੋਲਕਾਰੀ ਅਤੇ ਡਰ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਸ਼ਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਸਾਡੀਆਂ ਕੇਵਲ ਅੰਸ਼ਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਆਗਿਆ ਮੰਨਣ ਦੇ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਟਲੀ **ਮੁਸੋਲਿਨੀ** ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ **ਹਿਟਲਰ** ਨੇ ਸਰਵਸੱਤਾਵਾਦੀ ਸਧਾਰਣ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੇ ਲਈ ਬਲਿਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਬਾਲੂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ। **ਪ੍ਰੋ. ਲਾਸਕੀ** ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਸਾਮੰਜਸਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੰਘ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਏਕਤਾਵਾਦੀ ਰਾਜ

ਨੋਟ

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਜਨਮਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਮੱਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਏਕਤਾਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਂਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਰਾਜ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਖਤਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦ ਉਗਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਇਕੱਠਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਤੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋਣ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਡਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਹਿੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰੇ।

ਨੋਟਸ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਕੋਈ ਸਧਾਰਣ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਰਾਬਰਟ ਮੈਕਾਈਵਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

ਲਾਸਕੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੈਕਾਈਵਰ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਹੁ-ਇਕੱਠਵਾਦੀ ਹੈ। **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਨੇ **ਹਾਬਸ**, **ਬੈਂਥਮ** ਅਤੇ **ਆਸਟਿਨ** ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵੱਡੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ-

1. **ਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਏਕਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ : ਲਾਸਕੀ** ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਅਤੇ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, "ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇਕ ਇਕੱਠ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਸ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।" **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਚਰਚ ਹੈ। **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਸੇਵਾਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੇਵਲ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਅਤੇ ਅਸੀਮਿਤ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਕ ਭਿਅੰਕਰ ਝੂਠ ਹੈ।'

2. **ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ**: **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦਾ **ਪਰਯਾਪਤ** ਮੰਨਣਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ।" ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. **ਰਾਜ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੈ**: ਮੈਕਾਈਵਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਕੱਠ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ, ਚਰਚ ਆਦਿ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਮਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰਾਜ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। **ਮੈਕਾਈਵਰ** (Maciver) ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਹਰੇਕ ਇਕੱਠ, ਰਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

ਨੋਟ

ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਾਨ ਇਕੱਠ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਹੈ। ਰਾਜ, ਪਰਿਵਾਰ, ਚਰਚ, ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅੱਜ ਮਹਾਨ ਇਕੱਠ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਭਾਗ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

4. **ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ**: ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਸਮਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਕਾਈਵਰ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਾਈਵਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਤਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਲਟ ਭਾਵ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਏਕਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਾਈਵਰ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਰਵਉੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਕ੍ਰੇਬ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਾਤਾ ਘੱਟ ਹੈ । ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ।"

5. **ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ** : ਹਾਬਸ, ਬੇਂਥਮ ਅਤੇ ਆਸਟਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੈਕਾਈਵਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ ਦਾ। **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, "ਸ਼ਕਤੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਜਾਂ ਬਾਗੀ ਸੈਨਾ ਵੀ ਰਾਜ ਕਹਿਲਾਉਂਦੀ।"

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵੀ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਏਕਤਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। **ਮੈਕਾਈਵਰ** ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।

ਟਾਸਕ ਬਹੁਲਵਾਦ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ....ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ।
2. ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ....ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ....ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੱਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

5.1.2 ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Main Features of Pluralism)

ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. **ਰਾਜ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ**-ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਮੁਖੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਈ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਇੱਥੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਨੋਟ

2. **ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ:** ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਇਕੱਠਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫਾਦਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਹ ਇਕੱਠ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਫਾਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕੱਲੇ ਉਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

3. **ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:** ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕਣ। ਸਿੱਖਿਆ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

4. **ਰਾਜ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ :** ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਖੁਦ ਰਾਜ ਦਾ।

5. **ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :** ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਸੰਘਾਤਮਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰਾਜ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਘਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠ ਸਧਾਰਣ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੰਗਠਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ, ਹਰੇਕ ਇਕੱਠ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾਏ ਰੱਖੇ।

6. **ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ :** ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਇਸ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ ਬਲਕਿ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਉਪਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਇਕੱਠ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਯੋਗਤਾ ਹੈ।

7. **ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ :** ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

8. **ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ :** ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਅਸੀਮਿਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ-ਕੰਟਰੋਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

9. **ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ :** ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਫਾਂਸੀਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਰਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।" ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਹ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਾਂਝੇਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਮੈਕਾਈਵਰ** (Maciver) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਸਮ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਾਲਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

10. **ਰਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ :** ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕਦਾ ਹੈ। **ਪ੍ਰੋ. ਲਾਸਕੀ** ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕਦੇ ਵੀ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੇਲਸ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦਰੋਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ '**ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਧੀਨਿਯਮ' (Munitions Act)** ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਰੀਕਨ ਰੇਲਵੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੰਘ ਨੇ ਹੜਤਾਲ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦੇ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅੱਠ ਘੰਟੇ ਦਾ ਦਿਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ **ਗੈਟੇਲ** (Gettell) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। **ਗੈਟੇਲ** (Gettell) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਸੰਸਥਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਸਰੇ ਇਕੱਠ ਵੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕੱਠ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨੋਟ

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ?
   (ਅ) ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ (ਬ) ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ
   (ਸ) ਨਾ (ਅ) ਅਤੇ (ਬ) (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ
5. 'ਰਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜਾਂ ਸਮ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ'- ਕਥਨ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ?
   (ਅ) ਮੈਕਾਈਵਰ (ਬ) ਲਾਸਕੀ
   (ਸ) ਆਸਟਿਨ (ਦ) ਰੂਸੋ
6. 'ਰਾਜ ਕਦੇ ਵੀ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ'-ਕਥਨ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ?
   (ਅ) ਲਾਸਕੀ (ਬ) ਮੈਕਾਈਵਰ
   (ਸ) ਆਸਟਿਨ (ਦ) ਰੂਸੋ

5.1.3 ਆਲੋਚਨਾ (Criticism)

ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ-

1. **ਬਹੁਲਵਾਦ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :** ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਦੁਰਵਿਵਸਥਾ ਫੈਲੇਗੀ, ਜਦ ਹਰੇਕ ਇਕੱਠ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਇਕੱਠ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਇਕੱਠਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਕਾਨੂੰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਨਹੀਂ। ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜ, ਸਾਮੰਤਾਂ 'ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਅਰਾਜਕਤਾ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ।

2. **ਰਾਜ ਦੂਸਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :** ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕੱਠ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਇਕੱਠ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਲਈ ਰਾਜ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅਤਿਅੰਤ ਇਕੱਠਾਂ ਦਾ ਪੱਧਰ ਰਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੈ।

3. **ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਰਾਜ ਸੁਲਝਾਉਂਦਾ ਹੈ :** ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਮੰਨ ਲਈਏ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਗਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਝਗੜਿਆਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

4. **ਬਹੁਲਵਾਦ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ :** ਬਹੁਲਵਾਦ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗਿਰਕੇ ਅਤੇ ਮਿਡਲੈਂਡ ਨੇ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਮਗਰ ਕਈ ਇਕੱਠਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. **ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ? :** ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨ ਵੀ ਲਈਏ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ-ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਆਦਿ। ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

6. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ : ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇਕ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਗਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਹੁਲਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਡਣਾ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ।

7. ਸਾਰੇ ਇਕੱਠ ਬਰਾਬਰ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ : ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਸ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਪੱਧਰ ਦਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਇਕੱਠ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਣਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਣ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਗਾਰਨਰ (Garner) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ “ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਇਕ ਨਿਰਣਾਨਾਇਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

8. ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ’ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਰੋਕਣ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ : ਅਗਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ’ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਲੱਗਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਕੋਲ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਇਕੱਠਾਂ ’ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਸਕਣ। ਰਾਜ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ/ਝੂਠ ਦੱਸੋ-

(State whether the following statements are True/False):

7. ਬਹੁਲਵਾਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।
8. ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਡਦੇ ਹਨ।
9. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣ ਨਾਲ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਦੁਰਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਫੈਲੇਗੀ।

5.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਰਾਜ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ਬਹੁਲਵਾਦ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਜਦ ਕਿ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਅਯੋਗਤਾ ਵੀ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।
- ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਇਕੱਠ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਰਾਜ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਵਜਨਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।
- ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਹੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਇਕੱਠਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਹੈ।
- ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਡਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਡਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਇਕ ਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

5.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਬਹੁਲਵਾਦ (Pluralism)** : ਬਹੁਤਵਵਾਦ, ਪ੍ਰਪੰਚਵਾਦ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ।
2. **ਇਕੱਠ (Community)** : ਦਲ, ਸਮੂਹ, ਝੁੰਡ, ਸੰਖਿਆ।

5.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਬਹੁਲਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ?
2. ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਬਹੁਲਵਾਦ 'ਤੇ ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
4. ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
5. ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਏਕਤਾਵਾਦੀ	2. ਜਨਤਾ	3. ਸਮਾਜ
4. (ਬ)	5. (ਅ)	6. (ਅ)
7. ਸੱਚ	8. ਸੱਚ	9. ਝੂਠ

5.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ : ਆਰ. ਕੇ. ਪਰੁਥੀ।
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ– ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਸੇਂਗਰ, ਐਟਲਾਂਟਿਕ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-6: ਅਧਿਕਾਰ
(Rights)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

6.1 ਅਧਿਕਾਰ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Rights : Meaning and Nature)

6.1.1 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ : (Bases of Rights)

6.2 ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ (Human Rights)

6.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

6.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

6.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

6.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ :

- ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਓਚਿਤਯ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਰਮਿਆਨ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ 'ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ, ਉੱਥੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਗੱਲ ਕਹੀ ਅਤੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸਾਰਥਿਕਤਾ (Absolute Moral Worth) ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਕੇ ਸੁੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸੰਪਤੀ, ਨਿਆ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ, ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਮੇਂ ਅਧਿਕਾਰ, ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਾ ਠੋਸ ਅਧਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੱਲ, ਕੰਮਕਾਜ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸੁੱਖਿਆ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਮਾਨਦੰਡ ਬਣ ਗਏ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ

ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸੰਨ 1948 ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਵੱਲੋਂ 'ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਐਲਾਨ' (Universal Declaration of Human Rights) ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਫੈਲ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਰਚਾ ਦਾ ਇਕ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਨੋਟ

6.1 ਅਧਿਕਾਰ : ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Rights : Meaning and Nature)

ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ' ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੀ ਸੰਵਦਵਤਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਉਹ ਮੌਲਿਕ ਸ਼ਰਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।' ਟੀ. ਐੱਚ. ਗ੍ਰੀਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਇਕੱਠ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਇਕੱਠ ਦਾ ਭਲਾ ਵੀ ਕਰੇਗਾ।' ਸਾਲਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹਿੱਤ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਇਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਤਵ ਹੈ।' ਬਾਰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਹੀ ਠੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਗਰੰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।'

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਬਰਾਬਰ ਹੱਲ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। **ਪਹਿਲਾ**, ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਬਰਾਬਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (Rights are a Portion of Right)। ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 'ਸਹੀ ਅਤੇ ਨਿਆਪੂਰਨ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਧਿਕਾਰ ਤਦ ਤੱਕ ਨਿਆਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਹ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-**ਤੱਤਕਾਲੀਕ ਅਤੇ ਆਖਿਰਕਾਰ** ਤੱਤਕਾਲੀਕ ਅਧਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਸ 'ਸਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ' (Notice of Right) 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚਾ ਟਿਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਖਿਰਕਾਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ 'ਸਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਾਸ। ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਉਹ ਮੰਗਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਇਹ ਸਰੋਤ ਵੀ ਦੋ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸਰੋਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਹੈ, ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਪੂਰਾ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਅਗਰ ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : *(i)* ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਤ, *(ii)* ਰਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕੰਮਕਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਤੀਸਰੀ, ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਅਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਉੱਨੇ ਹੀ ਹਨ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਵ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਰਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਹੀ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਕਰਤਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰਥੀ ਮੰਗਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ	ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਨਮ, ਜਾਤੀ, ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਚੌਥੀ, ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਕੰਮ, ਹੜਤਾਲ, ਅਰਾਮ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ।

ਪੰਜਵੀਂ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਤਲਬ ਉਹ ਸਮਾਜ ਜੋ ਨਾ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਤਿੱਤਵ ਵਿੱਚ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਗਲੇ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਵੇਂ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਹੱਦਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮਕਾਜ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ 'ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

6.1.1 ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ (Bases of Rights)

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਰੰਭ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਉਗਰਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਸਤਿੱਤਵ ਵਿੱਚ ਆਏ ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੇ ਚੁੱਕੀ। ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ (Bill of Rights) ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ (Declaration of the Rights of Man in France) ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਕ ਵਰਗੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵਿਚਾਰਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬੈਂਥਮ, ਰੂਸੋ, ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ, ਟੀ. ਐੱਚ ਗ੍ਰੀਨ, ਲਾਸਕੀ, ਵਾਰਕਰ ਆਦਿ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ। ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰਾਲਸ, ਨੋਜਿਕ, ਡੋਰਕਿਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ?-ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ 300 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ 'ਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
2. ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
3. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਿਧਾਂਤ
4. ਨੈਤਿਕ/ਆਦਰਸ਼ਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
5. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਸਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾ
6. ਸਮਕਾਲੀਨ ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ
7. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਨੋਟ

1. ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Natural Rights)

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਓਚਿਤਯ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 17ਵੀਂ ਅਤੇ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਵੇਕ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਜਾਨ ਲਾਕ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਝ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਨਹਿੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖ, ਕੰਨ, ਹੱਥ ਆਦਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜਨਮ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਲਿਆ ਹੈ, ਅਗਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਪੂਰਨ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਿਊਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਅੰਤਰਨਹਿੱਤ ਤਾਕਤ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਹ ਅੰਤਰਨਹਿੱਤ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।' ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਰਹਿਣ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੀ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨ (Natural Law) ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਝੌਤੇਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਹਾਬਸ, ਲਾਕ, ਰੂਸੋ ਆਦਿ ਨੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਲੈ ਸਕਣ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀ ਹਨ? ਇਸ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕ ਇਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਬਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਜਿਊਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਮੰਨਿਆ। ਲਾਕ ਨੇ ਜੀਵਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਮੰਨੇ। ਰੂਸੋ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦੇਸ਼ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਈਸ਼ਵਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਨਯੰਤਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਗਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਖੋਹ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਹ ਰਾਜ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਦਾਸਤਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਨਹਿੱਤ ਹਨ। ਇਹ ਆਦੇਸ਼, ਨਾ ਬਦਲਣਯੋਗ, ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਆਲੋਚਨਾ (Criticism)

ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਾਅਦ 'ਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਵਾਰਕਰ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬੈਂਥਮ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰੁਟੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੀਆਂ, **ਪਹਿਲਾ**, ਅਗਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਮਾਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਅਗਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਨਾਜ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੰਗਣ 'ਤੇ ਵੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਿਊਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਰ ਲੋਕ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ

ਨੋਟ

ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੈਨ ਅਤੇ ਪੀਟਰਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਾਅਵਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ, ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰ ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੈ। 'ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ' ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ? ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ 'ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ' ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ, 'ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗੈਰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ', ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਦਿ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਜਿਹੀ ਰਹੀ।

ਤੀਸਰਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਨਹਿੱਤ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਝ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਰਤਵ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗ੍ਰੀਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, 'ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਓਚਿਤਯ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।' ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇਕ ਕਲਿਆਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਨਹਿੱਤ ਮੰਨ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਚੌਥਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਓਚਿਤਯ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਵ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਗਲਤ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਵਾਯਤਤਾ, ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ, ਮਿਹਨਤ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਭਰਦੇ ਹੋਏ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਸ ਨੇ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਯੁਗੀਨ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਬਣਿਆ ਹੈ।

2. ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Legal Rights)

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਨਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਕਰੁਤ੍ਰਿਮ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਗ ਤਦ ਤੱਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਹਾਬਸ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ (ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ) ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਉੱਤਮ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਨੂੰ ਬੈਂਥਮ ਅਤੇ ਆਸਟਿਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਨੂੰਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਬੈਂਥਮ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰਪੂਰ, ਬਿਨਾਂ ਅਰਥ, ਬੇਤੁਕਾ ਮੰਨਿਆ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ 'ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ (Declaration of Rights of Man) ਉਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਾਅ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਹਰਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਬੈਂਥਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਜੋ ਖੁਦ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੈਂਥਮ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੈਸਾਖੀਆਂ 'ਤੇ ਟਿਕੀ ਮਹਾਂ ਮੂਰਖਤਾ (Nonsense Upon Stilts) ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਇਸ ਦਾ ਦਾ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ– *(i)* ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ (Bill of Rights) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਰਾਜ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, *(ii)* ਰਾਜ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਢਾਂਚਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਪਭੋਗ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ *(iii)* ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ **ਕਾਰਯਵਯਨ** ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਰਾਜ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਭਾਵਿਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ।

ਰਾਜ ਪ੍ਰਾਦਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ 'ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ' (Positive Rights) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੀਵਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸੰਪਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ, ਬੁਢਾਪੇ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸਬੰਧਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਮਤਲਬ ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਤਦ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਦ ਤੱਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਐਲਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਆਲੋਚਨਾ (Criticism)

ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਧੂਰਾ ਸੀ। **ਪਹਿਲਾ**, ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੀ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਧੂਰਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਅਤੇ ਨਿਆਸੰਗਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁਚ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਉਹ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਦੂਸਰਾ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਲੋਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ।

ਤੀਸਰਾ, ਰਾਜ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਾਈਲਡ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਚਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਦੇਵੇ। ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਾਡੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਹੀ (Right) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥਾ, ਅਗਰ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ (Right Against the State) ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਗ੍ਰੀਨ ਅਤੇ ਲਾਸਕੀ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਰਾਜ ਦੇ ਓਚਿਤਯ ਪ੍ਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ। ਕਾਨੂੰਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਠੋਸ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

3. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Historical Rights)

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਬੌਧਿਕਤਾਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਗਜ਼ੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਣ (Paper Constitution) ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਮਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ

ਜੁਦਾਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਤਿੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ਼ਾਖਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਸਵੈਜਨੀ ਅਤੇ ਪੂਟਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਬਾਰਕ ਅਤੇ ਹੈਨਰੀ ਮੇਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਜੇਮਸ ਕਾਰਟਰ ਦੇ ਨਾਮ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਬਰਾਬਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਗੱਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਲਟ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੂਟਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰੋਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਰੂਪ ਤਾਂ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਲਾਗੂ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਵਾਂਗ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਨਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।'

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਰਕਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਅਮੂਰਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ 1688 ਦੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਫ੍ਰੈਂਚ ਰੈਵੀਲਿਊਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਐਲਾਨੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਐਲਾਨ ਕੇ ਵੀ ਆਮ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰ ਤੱਤ ਕਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰੀਚੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਦਤ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਕਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਗਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਚੱਲਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਉਹ ਮੰਗਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਧਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇੰਨੀ ਕਾਰਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਅਧਿਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ :

(i) ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਹ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ii) ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

(iii) ਸਰਵਜਨਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ 'ਫ੍ਰੈਂਚ ਜਾਂ ਜਰਮਨ' ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ,

(iv) ਸੁਧਾਰ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੈ।

(v) 'ਅਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ' (Transcendent Natural Order) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ 'ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਨਹਿੱਤ ਵਿਵਸਥਾ' (Order Immanent in Historical Process) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀ-ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਹੀ ਹੈ।

ਆਲੋਚਨਾ (Criticism)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸੀ, ਤਦ ਹੀ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਰੁਟੀ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਚੰਗੀ ਅਤੇ ਮਾੜੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟ

ਅਗਰ ਅਧਿਕਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼, ਦਾਸਪ੍ਰਥਾ ਬਹੁ-ਵਿਆਹ, ਸਤੀਪ੍ਰਥਾ ਜਾਂ ਰੰਗ-ਭੇਦ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ? ਕੀ ਸਮਾਜ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਰਹੇ, ਜਦ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਰਥ ਦੇਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਗਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਨਾਤਾ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਵੀ ਉਂਨਾ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਗਰਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ, ਐਂਗਲਸ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ, ਸੰਕਰਣ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਕੋਈ ਗਲਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖ ਕੇ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

4. ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Moral Rights)

ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣਾ ਓਚਿਤਯ ਇਸ ਨੈਤਿਕ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਕੱਠ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਂਝੀਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਤਕਰਣ ਵੱਲੋਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਟੀ. ਐੱਚ. ਗ੍ਰੀਨ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਫ੍ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਰੂਸੀ, ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਹੀਗਲ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੀਨ ਅਤੇ ਬੋਸਾਂਕੇ ਸਨ। ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੈਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਮੁੱਖ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ-ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਤਵ। ਚਾਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿਉਣ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸੰਪਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦਾ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਖਿਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਕੰਮਕਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਨੈਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰੀਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕਾਰ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਗ੍ਰੀਨ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਲਾਕ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਕ ਰਿਆਇਤ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਗਰ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕੇ। ਇਹ ਮੰਗਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਲਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਕਦੇ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਲੱਗਦੇ ਸਨ, ਕਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਮਹੱਤਵ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਨਵਯ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਖਿਰਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਨਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਵਤਾ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੀਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਨੈਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਮੰਗਾਂ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਨਵਯ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਦਾ ਸਮਨਵਯ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਵਾਰਥੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਚੁੱਕਣਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਸੰਦਰਭਾਤਮਕ ਸੀ, ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਨੈਤਿਕ ਸੰਹਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਇਕ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ’ਤੇ ਇਕਮੱਤ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

5. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਸਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾ (Social Welfare Theory of Rights)

20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ, ਕਾਨੂੰਨੀ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ-ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਸਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਗਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਟੀ. ਐੱਚ. ਗ੍ਰੀਨ, ਜੀ. ਡੀ. ਐੱਚ. ਕੌਲ, ਐੱਲ. ਟੀ. ਹਾਬਹਾਊਸ, ਲਾਸਕੀ, ਬਾਰਕਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਤਕ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਮਾਨਦੰਡ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਬਹਾਊਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ‘ਅਸਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਓਚਿਤਯ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਹ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।’ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਨੂੰ ਲਾਸਕੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘A Grammar of Politics’ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।’ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਹ ਕੰਮ ਅਧਿਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਕੇ ਬਿਹਤਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਾਸਕੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੰਗ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਧਾਰਣ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ੍ਹਵਾਂ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਾਭਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਓਚਿਤਯ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ’ਚ ਹੀ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਮੰਗਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ’ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦਾਂ ਵੀ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਹੱਦਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਗਰ ਇਹ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਓਚਿਤਯ ਗੁਆ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਰਤਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਲਾਸਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਆਰਾਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਕੰਮ ਦੇ ਸਹੀ ਘੰਟੇ, ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸੀਮਿਤ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

ਪੰਜਵਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ, ਸੀਮਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਰਮਿਆਨ ਤਾਲਮੇਲ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪੂਰਵਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਸਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ: *(i)* ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ, *(ii)* ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, *(iii)* ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, *(iv)* ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕੇ, ਜੇਕਰ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਅਧਿਕਾਰ

ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Contemporary Liberal-Individualistic Theory of Rights)

ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੋ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਹਨ ਜਾਨ ਰਾਲਸ ਅਤੇ ਰਾਬਰਟ ਨੋਜ਼ਿਕ। ਦੋਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਾਫੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਡੋਰਕਿੰਨ, ਗਾਲਸਟੋਨ, ਏਕਮੈਨ, ਬੈਰੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਲਪਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਿੰਤਕ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਬਰਟ ਨੋਜ਼ਿਕ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਮੁਕਤ ਵਪਾਰਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਨਿਊਨਤਮ ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਰਾਲਸ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਨਾੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ ਇਕੱਠਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾਅ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਨੋਜ਼ਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਰੋਤ 'ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ' (Nature Right of Self-ownership) ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਾਧਯ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ : 'ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ। (ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨੁਕਸਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ) (Individuals have rights and there are no things persons or group may do to them (Without violating their rights)' ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਾਧਯ ਹੈ, ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ। ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ। ਇੱਛਾ ਸੁਤੰਤਰਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਕੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਮਾਰਗ ਚੁਣਨ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਨੋਜ਼ਿਕ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਸੰਪਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ। ਨੋਜ਼ਿਕ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁਦ ਮਾਲਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿੱਜੀ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘਾਤਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ ਦੀ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਸਥਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਨ।

ਰਾਲਸ 'ਅਧਿਕਾਰ' ਅਤੇ 'ਨਿਆ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਆ ਵਿੱਚ ਆਤਮਸਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'A Theory of Justice' ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਲਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ 'ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਪਰਦੇ' (Veil of Ignorance) ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਿਵਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਚੁਣੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਸੀ, ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਮਝੌਤੇ ਸਮੇਂ ਚੁਣੇ, ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਨ- *(i)* ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੌਲਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ

ਨੋਟ

ਹੋਵੇ ਅਤੇ *(ii)* ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ (ਕ) ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਊਨਤਮ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਏ ਅਤੇ (ਖ) ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਰਹੇ।

ਮੌਲਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਰਾਲਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਅੱਜ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ, ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਲਸ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿਆਪੂਰਨ ਅੰਸ਼ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯਮਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ, ਧਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਵਰਗੇ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨ ਨਿਊਨਤਮ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਭੌਤਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਲਈ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰੇ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨੁਪਾਤਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਹੇਠਲਾਂ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕੇ। ਰਾਲਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਯੋਗ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਆਮਦਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਗਰ ਉਹ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਲਸ ਅਤੇ ਨੋਜ਼ਿਕ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਾਧਯ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਨੋਜ਼ਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ 'ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਹਿੱਸਾ' ਹੈ। ਨੋਜ਼ਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਤਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ, 'ਅਗਰ ਮੇਰਾ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਵੀ ਮਾਲਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੰਡ ਗਲਤ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਨਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਸਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਯੋਗਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਲੋਂ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣ ਕਿ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਰੋਨਾਲਡ ਡੋਰਕਿਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Taking Right Seriously' ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡੋਰਕਿਨ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - *(i)* ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ *(ii)* ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦੇ ਆਦਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਤਿਹਾਸ, ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਆਦਿ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਤਰਕ ਸ਼ਾਸਤਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਡੋਰਕਿਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਧਾਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਬਰਾਬਰਾਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸੈਕਸੂਅਲ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ।' ਡੋਰਕਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਗਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਰਵਜਨਕ ਪ੍ਰਦਰਸਨ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਉਹ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘੱਟ ਨੰਬਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, 1960 ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਵਿਰਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ,

ਨੋਟ

ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੀਟਰ ਜੋਨਸ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ?- ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੱਖਵਾਦ ਵੱਲ ਹੈ, ਕਿਸੇ 'ਇਕੱਲੇ ਸੱਚ' ਦੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ।'

7. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Marxist Theory of Rights)

ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਓਚਿਤਯ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਲੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਚਾਹੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਰਿਹਾ, ਉਸ ਨੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਤਦ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਬੁਰਜੁਆ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਣ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਿਭਾਈ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਚੀਨ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧਿਆਏ ਜੋੜੇ ਗਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਹੀ ਰਹੀ।

ਬੁਰਜੁਆ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁਰਜੁਆ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦਾ ਦਰਜਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਖਲੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'The Jewish Question 1843' ਵਿੱਚ ਫ੍ਰਾਂਸ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਕਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ 'ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ' ਅਤੇ 'ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ। ਬੁਰਜੁਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 'ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ' ਅਤੇ 'ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ' ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਾਜ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮਤਲਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੈ। 1793 ਦੇ ਫ੍ਰੈਂਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸੰਪਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਏ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਰਥੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀ ਜੋ ਖੁਦ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ, ਵਸਤੂਆਂ, ਆਮਦਨ ਆਦਿ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ, ਖਰੀਦਣਾ ਜਾਂ ਵੇਚਣਾ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਮਤਲਬ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਹੀ ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਖੁਦ ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੱਛਣ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਚਾਹੇ ਉਹ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਤਲਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਉੱਠ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਅਤੇ ਮਤਲਬ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਕ੍ਰਤ੍ਰਿਮ ਸੰਸਥਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬੱਝਣ ਦੇ ਸੂਤਰ ਕੇਵਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਉਦਾਹਰਣ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝਣਾ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੋੜਣ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ, ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਤਲਬੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇਕ ਪੱਖ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ 'ਨਾਗਰਿਕ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ 'ਬੁਰਜੁਆ ਵਿਅਕਤੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਸਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰ ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਬੁਰਜੁਆ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ-

1. ਅਧਿਕਾਰ ਉਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਅਮੂਰਤ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਣ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿਊਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਭਰਮ ਭੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਕੇਵਲ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਨੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰਨਾ। ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਜਬੂਰੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

2. ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਆਮ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਰਗ ਵੰਡ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

3. ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸੰਚਾਲਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

4. ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਵੇਗੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਉੱਚ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਉਪਚਾਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਗਲਤ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ (Rights in Communist Societies)

ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਕਸ 'ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੰਗਾਂ, ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੁਰਾਣੇ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਸਕ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਿਧੀ ਨਿਰਮਾਣ, ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਅਧਿਕਾਰ, ਲੋਕ ਸੈਨਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਰਜੁਆ ਮੰਗਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜੋ ਬੁਰਜੁਆ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਮਵਾਦ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਅਤੇ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ, ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਲਈ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਥੇ ਵਰਗ ਭੇਦ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਉਤਪਾਦਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਵਾਰਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਬਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਮੀਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਤਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅਧਿਕਾਰ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਅਧਿਕਾਰ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਰਮਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਕੇਵਲ ਸਾਮਵਾਦ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਭੇਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਦੋਂ ਮਿਹਨਤ 'ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਨ' ਤੋਂ 'ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਦੋਂ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 'ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ' ਦਾ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਰੂਸ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਧਿਆਏ ਜੋੜੇ ਗਏ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਦੰਦਾਤਮਕ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਤਵ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰਤਵ ਵੀ। ਜੋ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਆਰਾਮ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁੱਰਖਿਆ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ, ਇਕੱਠ ਬਣਾਉਣ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਜੋੜੇ ਗਏ। ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰਤਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੈਨਿਕ ਸੇਵਾ, ਸੋਵੀਅਤ ਪਿਤੁ-ਭੂਮੀ' ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ। ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਅਧਿਪਤਯ, ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਆਮ ਇਸਤੇਮਾਲ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਦਲ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਏਕੀਕਰਨ, ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ, ਵਿਚਾਰ ਵੱਖਵਾਦ 'ਤੇ ਰੋਕ-ਇਹ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮ੍ਰਿਧ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਮਾਜਿਕ ਸੁੱਰਖਿਆ, ਕੰਮ, ਹੜਤਾਲ, ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਕੁਝ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ................ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਸੀ।
2. ....ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
3. ....ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਟਾਸਕ 'ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿੰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ' 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

6.2 ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ (Human Rights)

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ', ਮੌਲਿਕ', 'ਮਨੁੱਖੀ' ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ 'ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਦੀ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜ ਅੱਜ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਸੰਗਤ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Human Right: Meaning and Characteristics)

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਠ ਦਾ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਮੰਗੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣੇ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਖੁਦ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਨਹਿੱਤ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਭੁੱਖਾ ਹੈ, ਸਲਾਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹੈ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੈ, ਕੰਮ ਦੀ ਠੀਕ ਤਨਖਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ, ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਪਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੈਕਫਰਲੇਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਹਰੇਕ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।' ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।–
(i) ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ (Universality), *(ii)* ਵਿਅਕਤੀਪਕਤਾ (Individuality), *(iii)* ਸਰਵਉੱਚਤਾ (Paramountcy), *(iv)* ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ (Practicability), *(v)* ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ (Enforceability)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਕਫਰਲੇਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹਨ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਅ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਤਰਕ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਉੱਥੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਵਉੱਚ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕੇਵਲ ਨਿਆ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ 'ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ, ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਲ ਜੋ ਕਿ ਪਵਿੱਤਰ ਹਨ', ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡੋਰਕਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵੀ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੰਗਾ ਹਨ ਜੋ ਅਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਦੇਸ਼ਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਬਿਤਾ ਸਕਦਾ,

ਨੋਟ

ਤਦ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਦੀਆਂ ਨਿਊਨਤਮ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਊਨਤਮ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਣ। ਆਖਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ **ਕਾਰਯਵਯਨ** ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਾਦ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੇ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਵਚ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਉਲੰਘਣਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜੀਵ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਦੇ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਦ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਭਰਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਕੁਝ 'ਅਧਿਕਾਰ' ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਮਤਲਬ ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਾਨਦੰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਕਸਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।-**ਨਕਾਰਾਤਮਕ** ਅਤੇ **ਸਕਰਾਤਮਕ।**

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਰੋਕਾਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੁਰਮ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਲਗਾਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ।

ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਊਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ, ਮਕਾਨ, ਦਵਾਈਆਂ ਆਦਿ ਇਸ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਿਊਣ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਵਧਾ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕੰਮ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-

1. ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਵਵ ਵਿੱਚ ਅੰਤਨਹਿੱਤ ਹੈ।
2. ਇਹ ਮੂਲਭੂਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
3. ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।
4. ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਮੰਗਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ (U.N. Declaration on Human Rights)

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਲੰਮੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਤਕਾਲੀਕ ਸਬੰਧ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿਟਲਰ ਫਾਸੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿੱਖੀ ਨਫਰਤ ਸੀ। ਇਸ ਨਫਰਤ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੇਤੂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕਈ ਜਰਮਨ ਨੇਤਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧਾਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ (International Court of Justice) ਦੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪਰਾਧਾਂ ਨੂੰ 'ਮਨੁੱਖਤਾ' ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪਰਾਧ (Crimes Against Humanity) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਮਾਨਦੰਡ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ 1948 ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ

ਨੋਟ

ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਵਜਨਕ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਮਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਨੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਮਾਨਦੰਡ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਰਾਬਰ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ 'ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ' ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ, ਰੰਗ, ਲਿੰਗ, ਭਾਸ਼ਾ, ਧਰਮ, ਵਿਚਾਰ, ਵੱਖਵਾਦ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਪਤੀ, ਜਨਮ ਆਦਿ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਖਵਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। *(i)* ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, *(ii)* ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਬਰਾਬਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਇਕੱਠ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਅਸਕ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਕੰਮ ਕਰਨ, ਆਰਾਮ ਕਰਨ, ਨਿਊਨਤਮ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕੱਠ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ। ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਇਸ ਨਿਯਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਰਤਵ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਣ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. 'ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਜੋ ਹਰੇਕ ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ' ਕਥਨ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ?

    (ਅ) ਮੈਕਫਰਲੇਨ   (ਬ) ਲਾਸਕੀ

    (ਸ) ਆਸਟਿਨ   (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਰੋਕਾਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ?

    (ਅ) ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ   (ਬ) ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਧਿਕਾਰ

    (ਸ) ਨ (ਅ) ਅਤੇ ਨ (ਬ)   (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

6. ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ?

    (ਅ) ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ   (ਬ) ਸਾਮਵਾਦੀ

    (ਸ) ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ   (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਓਚਿਤਯ-ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ
(Justification of Rights : A Critique of Human Rights)

ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਠੀਕ ਹਨ? ਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਇਕ ਖੁਦ ਸੱਚ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਓਚਿਤਯ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨ (Natural Law) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਨੋਟ

ਚਿੰਤਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਵਰਗੇ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਤਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਫੀ ਔਖੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਓਚਿਤਯ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਮੰਗ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਾਫੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਲੇ ਵੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਪੀਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੋਖਲੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ ਦੇ ਇਕ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਸਿੱਖਿਆ, ਕੰਮ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਆਰਾਮ, ਨਿਊਨਤਮ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਵਰਗੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਬੁੱਧੀਮਤਾ 'ਤੇ ਹੀ ਸ਼ੱਕ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੌਰਿਸ ਕਰਾਨਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਸੰਗਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੱਛੜੇ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕੋਰੀ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਦੂਸਰੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਤਾਂ ਮਿਲੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਹਨ, ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਮੂਲਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰਕਾਰ ਉੱਪਰ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕਰਤਵ ਰਾਸ਼ਟਰੀ। ਦੂਸਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੰਡਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

3. ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਲੋਚਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਪਿੱਛੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪੱਛੜੇ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ 'ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ 'ਤੇ ਥੋਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਬੇਕਾਰ ਅਤੇ ਭੁੱਖੇ ਪੇਟ ਆਦਮੀ ਦੇ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ, ਮਕਾਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। (ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।) ਜੇਕਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹ ਯੂਰਪੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ 'ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਨਿਆਸੰਗਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਯੂਰਪ ਧਾਰਨਾ' ਦੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ-ਜਿਵੇਂ ਵਰਗ, ਰਾਸਟਰੀ, ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੇ ਵਰਗ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਤਮ ਫੈਸਲੇ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵੱਲ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

4. ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਆਲੋਚਨਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਵੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਉਹ 'ਬੁਰਜੁਆ ਭਰਮ' (Bourgeois illusion) ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਏ, ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੂਹ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਖੋਖਲੇ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਧਾਰਨਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ 'ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ' ਵੀ ਇਕ ਮਿਥਿਆ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਮ ਜਨਤਾ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਭਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚ/ਝੂਠ ਲੱਭੋ-

(State whether the following statements are True/False):

7. ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।
8. ਅਧਿਕਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
9. ਹਰੇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਰਤਵ ਹੈ।
10. ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ।

6.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਦ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਘੋਸ਼ਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਝ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਵਿਦਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਹੀਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ, ਡਰ, ਅੱਥਰੂ, ਤਸੀਹੇ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ-ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਵਤਾ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਫੁੱਟ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਰਤਾ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਲੱਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਘ ਵੱਲੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚਮੁਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪਿੱਛੇ ਅੰਤਨਹਿੱਤ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖਰਾਬ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਗੜਬੜੀ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ, ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਔਸਤ ਆਮਦਨ, ਸੰਚਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਿਊਨਤਮ ਸਰੋਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਜੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਅਸਥਾਈ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਲੱਖਾਂ-ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਨਿਊਨਤਮ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

6.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ (Natural)** : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨੈਸਗਰਿੱਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਬੰਧੀ, ਲੌਕਿਕ, ਸੰਸਾਰਿਕ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ।
2. **ਸਵਾਯਤ (Autonomous)** : ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ।

6.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ।
2. ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।
3. ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
4. ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. 20ਵੀਂ	2. ਨਿੱਜੀ	3. 1960
4. (ਅ)	5. (ਬ)	6. (ਸ)
7. ਸੱਚ	8. ਝੂਠ	9. ਸੱਚ
10. ਸੱਚ		

6.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਐੱਨ. ਪੀ. ਬੈਰੀ : ਇੰਟਰੋਡੱਕਸ਼ਨ ਟੂ ਮਾਡਰਨ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ।
2. ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ, ਆਈਡਿਆਜ਼ ਐਂਡ ਕਾਂਸੈਪਟ–ਐਸ ਰਾਧਾ ਸਵਾਮੀ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-7: ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Economic and Social Rights)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

7.1 ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Economic Rights)

7.2 ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Social Rights)

7.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

7.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

7.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

7.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ :

- ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ।

7.1 ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Economic Rights)

ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ–

1. **ਕੰਮ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ :** ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਵੈਤਨਿਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਕਰ ਸਕਣ।
2. **ਸਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ :** ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਊਨਤਮ ਤਨਖਾਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. **ਛੁੱਟੀ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ :** ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਛੁੱਟੀ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟੀ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਨਖਾਹ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

4. **ਕੰਮ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਘੰਟੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਘੰਟੇ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ 12-12 ਜਾਂ 15-15 ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਕੋਲੋਂ 8 ਘੰਟੇ ਕੰਮ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

5. **ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਅਗਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਹੀਣ ਜਾਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਨਾਗਰਿਕ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਭੀਖ ਆਦਿ ਮੰਗਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6. **ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਸੰਪਤੀ ਖਰੀਦ, ਵੇਚ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਪੈਤ੍ਰਕ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਾਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਤਵ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਸੰਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ।

ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਰੂਪ : ਪਰਿਵਰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਜੀਵ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵੀ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਔਖਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਖੇਤਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ, 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹਨ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੀ ਦਇਆ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਦਲੇ .... ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
2. .... ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਰਤਵ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ।
3. ਸੋਵੀਅਤ, ਰੂਸ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ .... ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਨੋਟ

7.2 ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Social Rights)

ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ–

1. **ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਪ੍ਰੋ. ਲਾਸਕੀ** (Laski) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਗਰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹੀ ਬਿਤਾ ਦੇਵੇਗਾ।" ਹਾਬਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸਮਾਜ ਲਈ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੱਤਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਵੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਅੱਜ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

2. **ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਗਵਾਰ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ। ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਫਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਧਰਮ, ਇਕੱਠ, ਊਚ-ਨੀਚ, ਰੰਗ-ਵੰਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰਾਜਾਂ 'ਚ ਕੁਝ ਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਫਰੀ ਹੈ। ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਐੱਮ. ਏ. ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਫਰੀ ਹੈ। ਰੂਸ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਅਮਰੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

3. **ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਪਰਿਵਾਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਚਾਹੇ ਵਿਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿਵਲ ਮੈਰਿਜ਼ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਉਮਰ 21 ਸਾਲ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਉਮਰ 18 ਸਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਲਈ ਮੁੰਡਾ-ਕੁੜੀ ਦੋਵਾਂ ਆਗਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

4. **ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਜਦ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਠੀਕ ਜਾਂ ਕੁਝ ਗਲਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਏ।

ਨੋਟ

> *ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ* ਜਦ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਲੇਖ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਨਫ਼ਰਤ ਫੈਲਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. **ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਹਥਿਆਰ ਲੈ ਕੇ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

6. **ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਜਾਂ ਉਸ ਸਬੰਧੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬੰਦੀ ਪ੍ਰਤਯਸ਼ੀਕਰਣ ਦਾ ਆਗਿਆ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਆਗਿਆ ਪੱਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਅਦਾਲਤ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਟ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

7. **ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾ ਪੂਜਾ ਚਾਹੇ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੇ ਪੂਜਾ ਕਰੇ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੇ ਪੂਜਾ ਕਰੇ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਧਰਮ ਘੋਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਰਾਜ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਆੜ੍ਹ ਹੇਠ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੈਤਿਕ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੇ।

8. **ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ, ਭਾਸ਼ਾ, ਰੰਗ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

9. **ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** : ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੱਦਾਂ ਅੰਦਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕੰਟਰੋਲ ਤੋਂ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜਿਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੈਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਿਨਾਂ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੈਦੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਨਾਗਰਿਕ ਅਗਰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਗਲਤ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਰੋਕ ਵੀ ਲਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

10. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ** : ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions) :

4. ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

   (ਅ) ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ (ਬ) ਸੰਪਤੀ

   (ਸ) ਸਿੱਖਿਆ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. 'ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ' ਇਹ ਕਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ?

   (ਅ) ਲਾਸਕੀ (ਬ) ਹਾਬਸ

   (ਸ) ਅਰਸਤੂ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਸਿਵਲ ਮੈਰਿਜ਼ ਲਈ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਉਮਰ 21 ਸਾਲ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਉਮਰ .... ਸਾਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

   (ਅ) 17 (ਬ) 18

   (ਸ) 19 (ਦ) 20

7.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਅਗਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅੰਗਹੀਣ ਜਾਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਸਾਰੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਸੰਪਤੀ ਖਰੀਦ, ਵੇਚ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਚਾਹੇ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੇ ਪੂਜਾ ਕਰੇ।

7.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Freedom)** : ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਵਾਧਿਨਤਾ।
2. **ਅਮਾਨਤ (Entrusted)** : ਧ੍ਰੋਹਰ, ਥਾਤੀ।

7.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿੰਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ?
3. ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
4. ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਲਿਖੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਸਹੀ	2. ਲਾਕ	3. ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ
4. (ਸ)	5. (ਬ)	6. (ਬ)

7.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਐੱਨ. ਪੀ. ਬੈਰੀ : ਇੰਟਰੋਡੱਕਸ਼ਨ ਟੂ ਮਾਡਰਨ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ।
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ- ਵੀ. ਸੀ. ਨਰੂਲਾ, ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਪਬਲੀਸ਼ਰਜ਼।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-8: ਸੁਤੰਤਰਤਾ
(Liberty)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

8.1 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Liberty)

8.1.1 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ : ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ (Two Views of Liberty : Negative and Positive)

8.1.2 ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯਤਨ (Limits of Negative and Positive Liberty Paradigm and Need to go Beyond)

8.2 ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (John Stuart Mill and the Value of Liberty)

8.3 ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Freedom as Emancipation-Marxist Notion of Freedom)

8.4 ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Expression and Belief)

8.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

8.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

8.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

8.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ :

- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਮੂਲ-ਭੂਤ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ, ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਨਾਅਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਬੌਧਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ। ਆਗਿਆਪਾਲਣ, ਨਿਆ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਸ਼ੁਰੂ

ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਲੱਭਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿਆਸੰਗਤ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਕੀ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਤੱਥ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।

8.1 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Liberty)

ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਅਸਪੱਸ਼ਟ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਨੇਕ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਵੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ? ਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਰੋਕ ਟੋਕ ਦੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਹਿਰੇ ਮੱਤਭੇਦ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਡਵੈਲ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਵਾਦ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਰੇਕ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਹਾਬਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ, 'ਵਾਹ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਉਹ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।' ਰੂਸੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਸਧਾਰਣ ਇੱਛਾ' ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਹੀਗਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹੈ। ਮਿਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੁੱਖ ਲੱਭਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ।' ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁੱਖ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ।' ਮੈਕਫਰਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਇਕ ਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ।' ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ- *(i)* ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਢਾਂਚਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ *(ii)* ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਅ ਸਕੇ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ 'ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਚੁੱਪ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਿਊਨਤਮ ਹੋਵੇ।' ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਜੋ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਸ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਫੀ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਗਈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਚਰਚਾ ਅਸੀਂ ਹੇਠਾ ਦਿੱਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਹਨ : *(i)* ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ *(ii)* ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ *(iii)* ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਮੂਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਅਰਥਾਤ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁੱਖ ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਛੂਟ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਰੂੜੀਵਾਦੀ, ਸਾਮਵਾਦੀ, ਅਗਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉਪਕ੍ਰਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਜੇਕਰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਲਈ ਰਸਤਾ ਕੱਢ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ

ਨੋਟ

ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਣ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਰਕਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ, ਨਿਆਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਰਗੀ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦੇਣ ਸੰਵਿਧਾਨਵਾਦ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪੱਤਰ (Bill of Rights) ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡ ਵੀ ਹਨ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਲੋਕਾਂ' ਦੀ ਇਹ ਸੰਖਿਆ ਕੁੱਲ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਭਾਗ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਹਾਮੀ ਭਰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਕੇਵਲ ਉਤਪੀੜਤ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਯੁੱਧ, ਗਰੀਬੀ, ਅਗਿਆਨ, ਬਿਮਾਰੀ, ਭੁੱਖਮਰੀ, ਛੱਡਣਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਹਿਲ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਉਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਬੈਠੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਰਵਾਦ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਹ ਉਹੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਰਹੀ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੋਨਾਂ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਜੋ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਹ ਗੁਣਵੱਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ-ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਇਹ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕੱਟਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਜੀਣਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜੋ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਸੰਖਿਆ ਮੂਲਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਅਰਥਪੂਰਣ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

8.1.1 ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ : ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ (Two Views of Liberty: Negative and Positive)

ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਾਬਹਾਊਸ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈ ਧਾਰਨਾ ਪਿਛਲੇ 150 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉੱਤਮ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ' ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਮੌਨ' (Silence of Law) ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ' (presence of socio-economic-political conditions) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਆਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ।

1. ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Negative Liberty)

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜਿਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਜਾਨ ਲਾਕ, ਡੇਵਿਡ ਹਯੂਮ, ਐਡਮ ਸਮਿਥ, ਥਾਮਸ ਪੇਨ, ਹਰਬਰਟ ਸਪੇਨਸਰ, ਬੈਂਥਮ, ਜੇਮਸ ਮਿਲ, ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। 20ਵੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ : ਮਾਈਕਲ ਆਕਸ਼ਾਟ, ਇਸਾਯਾ ਬਰਲਿਨ, ਮਿਲਟਨ ਫਾਈਡਮੈਨ, ਹਾਯੇਕ, ਨੋਜ਼ਿਕ ਆਦਿ।

ਨੋਟ

ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਜੀਵਤ ਇਕਾਈ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਤਮ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਆਤਮ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਮੰਨਿਆ। ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵੋਪਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ : **ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ।** ਇਹ ਬੰਧਨ ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਸਾਰੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਤਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਨਚਾਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਬੰਧਨ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਨਿਊਨਤਮ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕਤਾ (Laissez-faire) ਅਰਥਾਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਿਯਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ 'ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਾਰ ਆਪ ਨਿਯਮਿਤ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਿੱਜੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾ ਕਰੇ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਤ ਹੈ।

ਹਾਬਸ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਮੋਨ' ਮੰਨਿਆ, ਅਰਥਾਤ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਾਕ ਨੇ ਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੱਦਾਂ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਧਾਰਮਿਕ, ਵਿਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰਾਜ ਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਟੇਸਕਿਊ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ 18ਵੀਂ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਪੇਕਸ਼ਾਕ੍ਰਿਤ ਸੀਮਿਤ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਸਤਰ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕੰਮ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਸਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਦੀ ਬਪੌਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਾਨੂੰ ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ....ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਬਰਾਬਰਤਾ ਇੱਛਾ' ਨਾਲ ਹੈ।
2. ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜਿਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ....ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੂਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਸਰਵਉੱਚ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।' ਕਥਨ ....ਦਾ ਹੈ।

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਰਥਕ (Contemporary Exponents of Negative Liberty)

ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ 20ਵੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ ਤਦ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਕਸ਼ਾਟ, ਬਰਲਿਨ, ਫਾਈਡਮੈਨ, ਨੋਜ਼ਿਕ, ਹਾਯੇਕ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਕਸ਼ਾਟ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ। ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹਰੇਕ ਅਨੁਰੋਧ ਸਰਵਜਨਕ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਜਨ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਉਂਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ *(i)* ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸਰਵੋਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਲੋਕ ਅਣਮਨੁੱਖੀ

ਨੋਟ

ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ *(ii)* ਉਹ ਹੱਦਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਸਕੇ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ'। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰਨਾ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਿੰਨਾ ਇਹ ਖੇਤਰ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਂਨਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਬਰਲਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਨਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਨਿਆ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੁੱਖ ਜਾਂ ਆਤਮ ਚੇਤਨਾ। ਜੇਕਰ ਮੇਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪੂਰਤੀ ਨਿਆ ਜਾਂ ਸੁੱਖ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਕਮੀ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ (conditions of liberty) ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕਲਿਆਣ, ਨਿਆ, ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵੰਡ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਨ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨਿਆ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਾਈਡਮੈਨ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Capitalism and Freedom' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : 'ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ।' ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਇਕ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ। ਇੱਛਾ ਸੁਤੰਤਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਨੋਜ਼ਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਤਮ-ਸਵਾਮਿਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Natural right to self-ownership)। ਨਿਆਇਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਵਾਮਿਤਵ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਲੇਖਕ ਸਵਾਮਿਤਵ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਮੁਫਤ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Negative Liberty)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸਤਾਵਾਂ ਪਹਿਚਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਮੌਲਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ, ਉਸ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਅਤੇ ਮੂਲਭੂਤ ਇੱਛਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਰਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਦਖਲ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

2. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ 'ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ' ਇਹ ਹੈ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਸ ਤੋਂ' (Freedom from) ਨਾ ਕਿ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਸ ਲਈ' (Freedom to) ਹਾਬਸ ਨੇ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ' ਨੂੰ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਮੋਨ' ਮੰਨਿਆ, ਬਰਲਿਨ ਇਸ ਨੂੰ 'ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਫ੍ਰਾਈਡਮੈਨ ਇਸ ਤੋਂ 'ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨੋਜ਼ਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਆਤਮ-ਸਵਾਮਿਤਵ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ' ਹੈ।

3. 'ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਇਹ ਰੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਨਾਗਰਿਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜ ਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਊਨਤਮ ਦਖ਼ਲ ; ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੁਕਤ-ਵਪਾਰ, ਸਵੈ ਇਛੁੱਕ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਸੀਮਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ; ਨਾਗਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਕਰਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸਬੰਧਿਤ ਨਿਰਣਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦਬਾਅ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ।

4. ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਖੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਊਨਤਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਿੰਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਧੇਰੇ, ਉੰਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਘੱਟ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਉੰਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਘੱਟ।

5. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।

6. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ' ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਦਖ਼ਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ, ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨ ਚੁੱਪ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦਖ਼ਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਰਲਿਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਖੇਤਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਦਖਲ ਤੋਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਉਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਸਵਤੰਤਰ ਛੱਡਣ ਦੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕੀ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੀ, ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿੱਤ ਸੀਮਾਵਾਂ (ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ 'ਤੇ) ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਨਕਾਰਾਤਾਕਮ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ (Criticism of Negative Liberty)

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ : ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣਿਆ। ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਇੰਨਾ ਸਵਾਰਥੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇੰਨਾ ਬੌਧਿਕ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਨਾਗਰਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰੇ।

ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਠੀਕ ਹੋਵੇ। ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ — ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉੱਥੇ ਤੱਕ ਅਧੂਰੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ। ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੀ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਤਾਦਾਤਮਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਤਿਅੰਤ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਯਾਪਤ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਹੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ

ਨੋਟ

ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਬਲਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ।

2. ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Positive Liberty)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ, ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਅਧਿਕਾਰ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿੱਚ ਆਈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਟੀ. ਐੱਚ. ਗਰੀਨ, ਬੋਸਾਂਕੇ, ਲਿੰਡਸੇ, ਬਾਰਕਰ, ਲਾਸਕੀ, ਮੇਕਾਈਵਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਇਆ। ਮੈਕਫਰਸਨ, ਰਾਲਸ, ਬਰਲਿਨ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਰਥਕ ਹਨ।

ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ 19ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਜਦ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸੰਕੁਚਿਤ ਨੀਂਹ 'ਤੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ (ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਦੇ ਉਲਟ) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣ ਸਕਣ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਾਨਦੰਡ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰ ਇੱਛਾ 'ਤੇ ਨਿਊਨਤਮ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਵਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਵਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਪਚਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਣ-ਉਪਚਾਰਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਅਨੰਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਅਪੰਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਨਾਵਟੀ ਅੰਗ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਇਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਵਿਹਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇਣਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਕਿ ਅਪੰਗ ਨੂੰ ਬਨਾਵਟੀ ਅੰਗ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਕਿਸ ਨੇ ਹੈ ਜਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਕਿਸ ਨੇ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਗਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਿਲਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ। ਅਰਥਾਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਗਰ ਸਵਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਚਯਨ ਨਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਵਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਕੁਝ ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੇ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਸਵਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਸਕੇ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਰੀਨ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ, 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਰੋਕਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭੋਗਣ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭੋਗਣਯੋਗ ਹੈ।' ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੋਸਾਂਕੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੋ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਉਸ ਦਾ 'ਸਵਯ' ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਸਾਂਕੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਰੋਕਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਸ ਤੋਂ (Freedom from), ਜਦ ਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਿਸ ਲਈ (Freedom to) ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Laski's Views on Liberty)

ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਾਨੂੰ ਲਾਸਕੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'A Grammar of Politics' ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਹੈ-

1. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (Nature of Liberty)

ਨੋਟ

2. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਵਰੂਪ (Forms of Liberty)
3. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (Safeguards of Liberty)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਾਸਕੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਉਤਸ਼ਾਹਪੂਰਨ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਣ।' ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 'ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ' ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਰੋਕ ਦੋਵੇਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਨਹੀਂ ਰਾਹ ਸਕਦਾ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨੈਤਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰੋਕ ਜੋ ਇਸ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਾਸਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ 'ਮੌਕਿਆਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ' (Availability of Opportunities) ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ਹਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਹ ਮੌਕੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਾਸਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਦਇਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਦ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਲੈਣਾ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਵੀ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਵਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਨੁਰੂਪ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ। ਲਾਸਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਵਰੂਪਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨਃ ਵਿਅਕਤੀਗਤ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ। ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੌਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਧਰਮ ਇਸ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੂਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਾਫ਼ੀ ਸਰਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਗਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਲਈ ਬਣਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਘਾਣ ਹੀ ਅਖਵਾਏਗਾ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ। ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਨਮੱਤ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਰਣਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਖ਼ਬਰਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਠੋਸ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, 'ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ।' ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਡਰ ਅਤੇ ਉਸ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਰਥਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ : ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਲਾਗੂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਲਟ ਸਾਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਡਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਵਸਥਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪੱਖ ਹੈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ। ਲਾਸਕੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਿਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਰੰਟੀ ਦੇ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਸਕੀ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ : *(i)* ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਂਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ

ਦੀ ਮੌਜਦੂਗੀ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਗੁਆ ਬੈਠਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੇਵਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।' *(ii)* ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਜਿੱਥੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਣ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। *(iii)* ਸਰਕਾਰ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਪੱਖਪਾਤ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਇੱਥੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਦੀ ਇੰਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਨਿਊਨਤਮ ਗਰੰਟੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਲੇਖਕ (Contemporary Writers on Positive Liberty)

ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀਨ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਕਫਰਸਨ, ਰਾਲਸ, ਬਰਲਿਨ, ਜਾਨ ਗਰੇ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹਨ। ਬਰਲਿਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'Two Concepts of Liberty' ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ 'ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਖਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ' ਮੰਨਿਆ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ 'ਆਤਮਾ ਸਵਾਮੀ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੋਣ, ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਨਿਰਮਾਣ ਲੈਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ 'ਬਜਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।' ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਣਾ।' ਬਰਲਿਨ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ : *(i)* ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ **ਸਵਾਮਿਤਵ** ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹੈ, *(ii)* ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਤਮਾ ਸਵਾਮਿਤਵ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ ਅਤੇ *(iii)* ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ।

ਮੈਕਫਰਸਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Democratic Theory' ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਕਾਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਟਾਉਣਾ।' ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਜਾਨ ਗਰੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਲਈ ਕੁਝ ਸਰੋਤਾਂ, ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰੋਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਰਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਲਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਾਧੇ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਅਗਰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮੁਦਾਏ ਬਣਨ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੌਲਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੂਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਅਤੇ **ਸਵਾਯਤਤਾ** ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Positive Liberty)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ–

1. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ। ਨਿਆ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਖੋਖਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ 'ਰੋਕਾਂ ਦਾ

ਅਹਿਸਾਸ' ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। **ਨੋਟ**

2. ਸਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਕ ਬੁਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਕੁਝ ਰੋਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਰੋਕਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ' (freedom through compulsion) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਿਆਸੰਗਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਹੈ। ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਰੋਕ ਹਟਾ ਕੇ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਕੇਵਲ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।
3. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਾਜਿਕ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।
4. ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
5. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼ਰਤ ਹੈ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਿਆ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ।
6. ਰਾਜ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਅਵਸਰ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ।
7. ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕੁਝ ਤਰੀਕੇ ਹਨ : ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਰਕਾਰ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਗਰੰਟੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ, ਨਿਆ ਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਇਕ ਜਾਂਚ ਆਦਿ।

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Assessment)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੱਚਾ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਲੱਭਣਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹਨ। **ਪਹਿਲਾ**, ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇੰਨੀ **ਪ੍ਰਬਲ** ਅਤੇ **ਵਾਂਛਨਿਯ** ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ 'ਸਾਡੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਸਲੀ ਹੈ ਸਾਡੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀ ਨਕਲੀ।' ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। **ਦੂਸਰਾ**, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ, **ਸਾਧਯ** ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਵਾਮੀ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਹ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹੀ ਅਰਥ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਲਤ ਹੈ ਅਤੇ **ਅਵਾਂਛਨਿਯ** ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਕਮੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਧੂਰੀ ਅਤੇ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹਰੇਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਅੱਜ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਦਇਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਐਂਥੋਨੀ ਬੀਰਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਰਾਜ ਸਮੁਦਾਏ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਥੋਪੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ। ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਰ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਕਾਫ਼ੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਟਾਸਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਬੱਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

8.1.2 ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯਤਨ (Limits of Negative and Positive Liberty Paradigm and Need to go Beyond)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕਮਾਤਰ ਧਾਰਨਾ (Freedom as a Triadic Concept)

1967 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗੇਰਾਲਡ ਮੈਕਲੂਮਿਨ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਆਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਭਿਮੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਅਲੱਗ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਬਰਲਿਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਧਾਰਨਾ ਸਰਵਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਤੱਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮੂੱਲ ਸਹਿਮਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਤਭੇਦ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ? ਮੈਕਲੂਮਿਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸੀ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਅਭਿਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਮਤਭੇਦ ਇਸ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੈ। ਮੈਕਲੂਮਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੁਰਭਾਗ ਨਾਲ ਬਰਲਿਨ ਦੇ ਕ੍ਰਿਤਮ ਵੰਡ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮੈਕਲੂਮਿਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਤਾ ਹੈ- *(i)* ਇਕ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਏਜੰਟ ਸਮੂਹ, *(ii)* ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਰੋਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, *(iii)* ਕੁਝ ਕਰਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਣਨ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਏਕਤਰੀ ਸਬੰਧ ਹੈ (Liberty is a triad relationship) ਅਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਹੈ। *(i)* ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਕਰਤਾ, *(ii)* ਕੁਝ ਬੰਧਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, *(iii)* ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਥਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਸਵਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ-ਜਿਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪਰਤੰਤਰ ਕੌਣ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਕੋਲੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪਰਤੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਰਨ, ਬਣਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਤੰਤਰਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਕਰਤਾ ਕੌਣ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਤਾ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੰਤਰ ਹੈ।

ਮੈਕਲੂਮਿਨ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਕ ਕਈ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਧਾਰਨਾ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਨ ਲਾਕ ਨੂੰ ਲਾਸਕੀ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਜਨਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕੱਟੜ ਸਮਰਥਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਕ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਰੋਕਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਲਾਕ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਵੱਛਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ-ਜੋ ਅਵਰੋਧ ਸਾਡੀ ਦਲ-ਦਲ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਲਾਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਲਿਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਮੈਕਲੂਮਿਨ ਦੀ ਤੀਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਪੱਖ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਲਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਰਥਾਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣਾ ਜੋ ਅਨੈਤਿਕ ਨਹੀਂ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਵੱਛਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਜਾਂ ਉਹ ਜੋ ਕਰਤਾ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅਗਰ ਮੈਨੂੰ ਦਲ-ਦਲ ਵਿੱਚ ਵੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਨੋਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਤਵਾਰਡਰ ਜਿਵੇਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਇੱਛਾ ਸੁਤੰਤਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਇਹ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੀ ਮੈਕਲੂਮਿਨ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਅਵਧਾਰਨਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਦੋ

ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ, ਵਹਿਮ ਭਰਿਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਧਾਰਨਾ ਗੈਰ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ।

ਨੋਟ

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮੈਕਲੂਮਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਮੂਲ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੀਸਰੇ ਸਬੰਧ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਰਤਾ, ਕੁਝ ਰੋਕਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ’ਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕੰਮ। ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਰੋਕ ਵਹਿਮ ਹੈ, ਉਦੇਸ਼ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰੋਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਤੇ ਵਹਿਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਤੀਜੀ ਧਾਰਨਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹਾਲੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ?

(Are the concept of negative and positive liberty still usefull?)

ਅਸੀਂ ਇਸ ਅਧਿਆਏ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਸਧਾਰਨ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੀਸਰੀ ਧਾਰਨਾ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ। ਮੈਕਲੂਮਿਨ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਕਾਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ’ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰਲਿਨ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵੰਡ ਧਾਰਨਾ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ : ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਸੱਚਾ ਹਵਾਲਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਕਾਰਾਤਮਕ/ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵੰਡ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਐਰਿਕ ਨੇਲਸਨ ਨੇ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨੈਲਸਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਗਰੀਨ ਅਤੇ ਬੋਸਾਂਕੇ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ‘ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ’ ਅਤੇ ‘ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਜਾਂ ਬਣਨ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਖੁਦ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਲਾਸਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਹੀ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਬਰਲਿਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵੰਡ ਦੇ ਇਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਵਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਣਾਇਕ ਤੱਕ ਹੈ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰੀ ਦਾ, ‘ਆਤਮਾ’ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦੀ ਹੱਦ ਅਤੇ ਆਸਥਾ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਤੱਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੁਸੰਗਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਜੋ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਲਾਸਕੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧੇਰੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣਾ ਕਰਤਾ ਦੀ ਸਾਖ਼/ਇਮਾਨਦਾਰੀ ’ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਪੱਖ ਕਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਚੰਗਿਆ ਵਿੱਚ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੁਚੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

(Inadequacy of Traditional Concepts of Freedom)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ, ਇਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਰੋਧੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸਰੋਤਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਆਮਦਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਆਦਿ) ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹੱਲ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹੋਰ ਹੱਲ ਜੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ’ਤੇ ਅਜੇ ਪੂਰਨ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਤੀਸਰਾ ਹੱਲ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਉਹ ਭਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ-ਆਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਚੌਥੀ ਧਾਰਨਾ ‘ਸਮੂਹਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ’ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਗੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧ ਕੇ ਹੈ।

ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਦੇ

ਨੋਟ

ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਾਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਲੁਕਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਨਕਾਬ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਫੂਕਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਉਤਪੀੜਕ ਰਾਜ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਕੂਲਾਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਰਗੀਆਂ ਨਿਆਇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ **ਅਧਿਯਾਤਯ** ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਵੀ ਹਮਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਵ ਗ੍ਰਹਿਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤਦ ਤੱਕ ਕੇਵਲ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਯਮਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ ਜੋ ਮਹਿਲਾਵਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਉੱਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਮਹਿਲਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਰੋਕਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਮਹਿਲਾ ਦੀ ਗੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੜੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਸਾਮਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਨੂੰ ਅੱਜ ਅਪ੍ਰਯਾਪਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

8.2 ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ (John Stuart Mill and the Value of Liberty)

ਮਿਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'On Liberty' ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਲਿਖੇ ਗਏ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਕੇਵਲ, ਸਮਾਜਿਕ ਦਾਅਵਿਆਂ, ਜਨਮਤ ਅਤੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਨੁਰੋਧ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ। ਮਿਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜੀਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮਿਲ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, 'ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਦੀ ਛੋਟ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ : ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁੱਖ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪੱਖ ਲਈ ਹੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਹੈ: ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੈਂਬਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਆਸੰਗਤ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਹਿੱਤ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਦਖ਼ਲ ਅੰਨਿਆਪੂਰਣ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਇਸ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰੇਗਾ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਦ੍ਰਿੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਰੇਖਾਂਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਹਿਲੀ ਮਿਲ ਜਿਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦਾ ਖੁਦ ਮਾਲਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜੀਣ ਲਈ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ-ਉਹ ਕੰਮ ਜਿਸ

ਨੋਟ

ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖੁਦ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੂਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ। ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੂਸਰਿਆਂ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਯੰ ਪ੍ਰਨਾਲੀ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦੇਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਚਿੰਤਨ, ਭਾਵਨਾ, ਧਰਮ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਵਿਆਹ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ।

ਦੂਸਰਾ, ਮਿਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਦਖਲ ਤੋਂ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਿਆਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਮਿਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ 'ਜਨ ਸ਼ਕਤੀ' (Power of People) ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਮਿਥਿਆ ਵਧੇਰੇ ਅਤੇ ਸੱਚ ਘੱਟ ਹਨ। ਜਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਕਹਿ ਲਓ-ਬਹੁਮਤ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ 'ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਮਿਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਉਹ ਰਾਜ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ (ਚਾਹੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਸਹੀ) ਇਸ ਕਦਰ ਛੋਟਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਯੰਤਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਛੋਟੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।'

ਤੀਸਰਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਨੇ ਇਸ ਵਹਿਮ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਕਿ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਤਪੀੜਨ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿਆਨਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਚਾਅ ਦੇ ਕੋਈ ਰਸਤੇ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੈਰ-ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਲ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : ਜਦ ਸਮਾਜ ਖੁਦ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਆਦੇਸ਼ ਪੱਤਰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਚਲਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਤਪੀੜਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਚੌਥਾ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਜਨਮਤ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਤਾਵਲਮਬੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਗੈਰ-ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਜਾਂ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਜਾਂ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਗਲਤ/ਠੀਕ ਹੋਵੇ। ਅਗਰ ਉਹ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕਲੰਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦਬਾਉਣਾ ਭੈਅ-ਪੂਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਮਿਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਕਿਆ ਸੀ-ਅਗਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਉਸ ਕੋਲ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਦੇਵੇ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦਬਾਅ ਦੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮਿਲ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਝੂਠ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ 'ਸੱਚ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਜਿੱਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।' ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ, ਜਦ ਸੱਚ ਦਾ ਗਲਾਤ ਘੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਸੱਚ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ

ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇ, ਬਾਰ-ਬਾਰ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਡਰ ਦੇ ਚਰਚਾ ਹੋਵੇ। ਕੇਵਲ ਚੁਣੌਤੀ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਝੁਲਸ ਕੇ ਹੀ ਸੱਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਮਿਲ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ : *(i)* ਦਬਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਸਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ, *(ii)* ਅਗਰ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਵਿਚਾਰ ਗਲਤ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ 'ਤੇ ਸਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਜਨਮਤ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਟਕਰਾਅ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, *(iii)* ਅਗਰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਿਚਾਰ ਸਹੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਅਗਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਕ ਰੂੜ੍ਹੀ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਵੇਗਾ।

ਪੰਜਵਾਂ, ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਮਿਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਖੁਦ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦਖਲ ਨੂੰ ਗਲਤ ਮੰਨਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਬੁਰੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਸ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੌਕਾ ਦੇਵੇ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਰੋਕਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਉੱਤਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁੱਖ, ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਿਲ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਿਆ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਖੇਤਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਦਖਲ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਿਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਚੀ ਧਰਾਤਲ ਤੱਕ ਲੈ ਗਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਪਯੋਗੀਵਾਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵੇਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਮਿਲ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਛਿਟ-ਪੁਟ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਮਿਲ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ 'ਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਚਿੰਤਤ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮਤ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਮੁਲਾਂਕਣ (Assessment)

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਿਲ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ-

(i) ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਅਤ, ਬੌਧਿਕ ਵਰਗ 'ਤੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬੱਚਿਆਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਸਲਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਮਿਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਉੱਤਮ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੁਦਾਏ ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਚੰਗੇਜ਼ਖਾਨ ਵਰਗੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਦੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਹੈ।

(ii) ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਚਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਿਲ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਰੇ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਬਣੇ।

(iii) ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੈਨਥਮ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨੇ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਿਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਨੁਭਵੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਸਕਣ। ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚ ਅਸਮੰਜਸ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(iv) ਬਾਰਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲ 'ਖੋਖਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'On Liberty' ਪੁਰਾਣੀ ਬੋਤਲ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸ਼ਰਾਬ' ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਬੱਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਿਹਾ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਤਮ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਗਰੀਕ, ਹਾਬਹਾਊਸ, ਲਾਸਕੀ ਆਦਿ) ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟ

ਮਿਲ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਤੱਥ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉੱਨਤੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚੋਣ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਲ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਧਾ, ਚਾਹੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਚੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਾਰ ਬਣ ਗਏ।

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions) :

4. 'On Liberty' ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਹਨ?

   (ਅ) ਜਾਨ ਸਟੂਅਰਟ ਮਿਲ — (ਬ) ਲਾਸਕੀ

   (ਸ) ਅਰਸਤੂ — (ਦ) ਹਾਬਸ

5. ਮਿਲ 'ਖੋਖਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ' ਦਾ ਮਸੀਹਾ ਹੈ-ਕਥਨ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ?

   (ਅ) ਹਾਬਸ — (ਬ) ਲਾਸਕੀ

   (ਸ) ਬਾਰਕਰ — (ਦ) ਅਰਸਤੂ

8.3 ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Freedom as Emancipation-Marxist Notion of Freedom)

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਰਿਹਾ ਹੈ-ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਲੱਗੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਣ। ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਪੀੜਨਾ ਅਤੇ ਦਮਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੇ। ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ
2. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਬੁਰਜੂਆ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ
3. ਸੁਤੰਤਰਤਾ : ਅਲਗਾਵ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ
4. ਸੁਤੰਤਰਤਾ : ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ
5. ਸੁਤੰਤਰਤਾ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ
6. ਸੁਤੰਤਰਤਾ : ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Freedom)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਗਹਿਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੋਤ ਸਪੀਨੋਜਾ, ਰੂਸੋ, ਕਾਂਤ, ਹੀਗਲ ਆਦਿ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਆਤਮਨਿਸ਼ਚੇ, ਆਤਮਸਿੱਧੀ, ਆਤਮ-ਵਿਕਾਸ, ਆਤਮ ਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਰਗੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੋਕਾਂ ਦੀ

ਨੋਟ

ਵਿਆਪਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੰਨਿਆ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਚਹੁਮੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹਨ : ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਸਥਿਤੀ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੀਆਂ ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਹਯੂਬਰਮੈਨ ਅਤੇ ਸਵੀਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਨਾਲ ਜੀਣਾ' ਅਰਥਾਤ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ, ਮਕਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਠੋਸ ਮੌਕੇ'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਟ੍ਰੋਸਯਾਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਚਹੁਮੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ'। ਮਾਨਵ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਠਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਰਤਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ **ਦਵੰਦਵਾਤਮਕ** ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਵੇ। ਕੇਵਲ ਤਾਂ ਹੀ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇਗਾ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਬੁਰਜੂਆ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ (Criticism of Bourgeois Concept of Freedom)

ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਹਿਮ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਦਾਰਵਾਦ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਬੁਰਜੂਆ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦਿਵਾਈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ (ਆਰਥਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਿ) ਸਾਰੇ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਹਨ। ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਮੀ ਹੈ। ਵਰਗ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਕਤ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 'ਵਿਅਕਤੀ ਬਨਾਮ ਵਿਅਕਤੀ' ਦੇ ਸਬੰਧ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਵੀਨਿਯਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀਨਿਯਮ ਮੁੱਲ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਕਦੀ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਹ ਧਰਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕੇਵਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕੇਵਲ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਜਾਏ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬੁਰਜੂਆ ਰਾਜ ਧਰਮ, ਸੰਪਤੀ, ਮਿਹਨਤ ਆਦਿ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। **ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਗਹਿਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ 'ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ, ਉਤਪੀੜਨ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਅਲਗਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ।** ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਨਾ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਭੌਤਿਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵੰਡ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਯੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਧਰਮ (ਇਕ ਝੂਠੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ) ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਨਹੀਂ' ਬਲਕਿ 'ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਲਈ' ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਚਹੁਮੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ। ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਰਚਣਹਾਰਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਦ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਲੰਬੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਰਤਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਵਾਮਿੱਤਵ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਰਾਜਹੀਣ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਅੰਤ (Freedom : End of Alienation)

ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਮਿੱਤਵ ’ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਲਗਾਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Alienation) ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੇ। ਸਧਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਗਵਾਉਣਾ’। ਜਿਵੇਂ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਮਿੱਤਵ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਉਸ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਹਨਤ ਵੀ ਇਕ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਮਿਹਨਤ ਦਾ ਧਾਰਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਰੇਟਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਚਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਤਪਾਦਨ ’ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਾਲਕ ਦਾ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਹਨਤ ਜੋ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੱਤ (ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ) ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦਾ ਯੰਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੇ। ਇਹ ਬੇਗਾਨੀ ਮਿਹਨਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਭਰਾ-ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਬੇਗਾਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸਮੁਦਾਏਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧਤਾ, ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ, ਜੋ ਇਸ ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀਹੀਣ ਦੋਨਾਂ ’ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਪੱਛਮੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਧਨ-ਸੰਚਯ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਲ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਥੇ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਹਾਲਤ, ਖ਼ਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਤਪੀੜਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਅ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਰੀਕੀਏ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅਲਗਾਵ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਸਾਰ ਅਤੇ ਅਸਤਿੱਤਵ (essence and existence) ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਰਗ ਵੰਡ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ/ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ (Freedom : End of Exploitation)

ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਰੋਕ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ-ਇੱਥੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਮੌਲਕ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰੋਕਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕੰਮ ਦੀ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ, ਔਖਾ ਅਤੇ ਨੀਰਸ ਕੰਮ, ਸਿਹਤ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਕਮੀ, ਬੇਕਾਰੀ ਆਦਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਇਕ ਵਾਰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ’ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਗੁਲਾਮੀ ਭੁਗਤਣੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ-ਅਜਿਹੀ ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਬਜਾਏ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਾਉਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਭੋਜਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਵੇਗਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਚਹੁਮੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ। ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗੀ ਜਦੋਂ ਮਿਹਨਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨੋਟ

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਲਕਾਨਾ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਉਤਪਾਦਨ, ਮਿਹਨਤ ਵੰਡ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਅੰਤ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੀ ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸਕਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਮੂਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ (Freedom : End of Necessities)

ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਅਸਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ **ਸਮਰੱਥ** ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਸਾਡੇ ਭੌਤਿਕ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।' ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਪਰਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗਰੁਤਾ-ਆਕਰਸ਼ਣ ਕਾਨੂੰਨ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ, ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਆਦਿ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਅੰਨ੍ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਪਰਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋੜ ਸਕੀਏ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਅਣਜਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ/ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਉਹ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਵਰਗ ਵੰਡ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੇਠਲਾ ਵਰਗ ਆਪਣੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਸਮਰਥ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ, ਵਰਗ-ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਹਾਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। 'ਤਾਂ ਹੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ (Freedom : A Collective Enterprise)

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜ (ਵਰਗ, ਜਾਤੀਆਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਆਦਿ) ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਲੋਮਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦਨਦਾਤਮਕ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਪਹਿਲਕਦਮੀ, ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਇੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਏ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸਮਝੇ ਨਾ ਕਿ ਇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਇੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝੇ। ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਏ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮੁਦਾਏ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਕਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮੁਦਾਏ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਸਧਾਰਣ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਹਿੱਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਇੱਥੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਹਾਇਤਾ, ਸਵਸ਼ਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਾਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ: *(i)* ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕ੍ਰਾਤੀ ਦੇ ਅਪਦਸਥ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ *(ii)* ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਰਗ ਇਸ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਉਠਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਕਹਿੰਦੇ

ਹਨ) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਰੋਕਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਅਲਗਾਵ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਸਰਵ-ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੇਵਲ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿਆਪਕ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਹੁਮੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਤਲਬੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬੁਰਜੂਆ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੋਵੇਂ ਅਰਥਹੀਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ/ਝੂਠ ਦੱਸੋ-

(State whether the following statements are True/False):

6. ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ।
7. ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣਾ।
8. ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਅਲਗਾਵ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਰ ਅਤੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ।

8.4 ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Expression and Belief)

ਆਓ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਹਿਦੇ ਹਾਂ।

ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Expression)

ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਬਿਨਾ ਅੱਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਹੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮੁਦਾਏ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼, ਭੜਕਾਉਣ ਅਤੇ ਵਿਕਸ਼ੁਬਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਮੁੱਖ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਰੂਪ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਕੀ ਹੈ। ਵਾਕਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਬੰਦਾਂ ਅਤੇ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ, ਬੋਲਣ, ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਮੌਖਿਕ ਵਾਕਰ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੂਚਨਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਵਾਕਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅੰਤਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ। ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਾਕਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਅੱਜ ਇਕ ਵਡਮੁੱਲਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਆਯਾਮ ਹਨ: *(i)* ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, *(ii)* ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ *(iii)* ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਵਾਕਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੌਖਿਕ, ਲਿਖਤੀ, ਮੁਦ੍ਰਿਤ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸਵਰੂਪ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਹੁਲਵਾਦ, ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮੁਦਾਏਕ ਸਮਾਚਾਰ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਰੇਡਿਓ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਟੀ. ਵੀ. ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਰੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੋਟਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ

ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਉਮੁਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਵਾਕਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਹੀ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪਦ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਣ ’ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਡਰ ਨਾਲ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਾਕਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ’ਤੇ ਕਿਉਂ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਵਾਕਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ (International Convention on Civil and Political Rights) ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 19 ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਯੂਰਪੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ (European Convention on Human Right) ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 10, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ (American Convention of Human Rights ਦੇ **ਅਨੁਛੇਦ** 13 ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਤੇ ਜਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਫਰੀਕੀ ਚਾਰਟਰ (African Charter of Human and Peoples’ Right) ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 9 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (Summit of Information Society) ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ (Declaration of Principles) ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ’ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਲੱਭਣ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਸਰਵੇਖਣ ਇਕ ਮੂਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ। ਇਹ ਇਕ ਸੂਚਨਾ ਸਮਾਜ (Information Society) ਦੇ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀਭੂਤ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੂਚਨਾ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।’

ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ (Development of the Right to Freedom of Expression)

ਵਾਕਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕਾਫੀ ਲੰਬਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾ ਅੰਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੇਖਕ ਜਾਨ ਮਿਲਟਨ ਦਾ ਨਾਮ ਵਰਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਐਰੋਪਾਗੀਤਿਕਾ (Aeropagitica) (1644) ਵਿੱਚ ਵਾਕਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਸਮਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਥੋਪ ਕੇ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ’ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਨਾ ਕਰ ਲਈਏ ਉਂਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸੱਚ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿੱਪ ਵਰਗੇ ਕਾਰਜ ਭੌਤਿਕ ਉੱਨਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਝੂਠ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਮਿਲਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਨਾ ਸਮਝਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸੈਂਸਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕੇ।

ਮਿਲਟਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘On Liberty’ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਸ ’ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਅਨੈਤਿਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਮਿਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਰਮ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਤਕ੍ਰਿਕ ਹੱਦਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਮਿਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਗਰੰਟੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਮਿਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਕ ਸੀ, “ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ

ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਦਬਾਅ ਦੇਵੇ।" ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਗੈਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣਾ ਕੇਵਲ ਗਲਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਰੂਬਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਗਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸੱਚ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ (ਜਾਂ ਅੱਧਾ ਸੱਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ)। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਹਿਮ ਭਰਪੂਰ (Infallibility) ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ।

ਮਿਲ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਾਕਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ, *(i)* ਦਬਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰ ਸਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। *(ii)* ਜੇਕਰ ਦਬਾਇਆ ਗਿਆ ਵਿਚਾਰ ਗਲਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਜਨਮੱਤ ਕਦੀ ਵੀ ਇਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ *(iii)* ਜੇਕਰ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਿਚਾਰ ਸਹੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਕ ਰੂੜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਿਲਨਾ 'ਹਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤ (harm principle) ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਹੱਦਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ।

ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਅਤੇ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਮੁੱਦਾ (Limitations on the Right to Freedom of Expression and the Issue of Censorship)

ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕਈ ਹੱਦਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮਾੜਾ ਭਾਸ਼ਣ' (hate speech)। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਕਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੀਖਣਾਂ ਤੋਂ ਲੰਘਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ: *(i)* ਇਹ ਹੱਦਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, *(ii)* ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਵੇ ਜੋ ਜਾਇਜ਼ ਹੋਵੇ ਅਤੇ *(iii)* ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ: ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (ਮਾਨਹਾਨੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ), ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ।

ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕਈ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਿਚਕਿਚਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇਗੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਦਬਾਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਜਾਂ ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਹਿੰਸਾਜਨਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਣਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਔਖਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵੀ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦਾਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੈਂਸਰਸ਼ਿੱਪ ਦਾ ਮੁੱਦਾ (The Issue of Censorship)

ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ , ਤਦ ਇਸ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੱਦਾਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿੱਪ, ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸਾੜਨਾ, ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ, ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ 'ਤੇ ਹੱਦਾਂ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਤਰੀਕਾ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਹੈ। ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਮਤਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ- ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਸਨ, ਸੱਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਸੰਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਰੋਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਇਸ ਨਿਯਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਚਾਰ ਅਕਸਰ ਭੜਕਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ', ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਨਮੁਕਤ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਦ ਸੁਭਾਗ ਨਾਲ, ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ

ਨੋਟ

ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦਮਨ, ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ, ਅਣਭੀਗਯਤਾ ਅਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੋਨਮੁਖੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੇਵਲ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੱਥੇ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਉਦਾਰਤਾ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਗੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ।

ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: *(i)* ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ *(ii)* ਧਾਰਮਿਕ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ *(iii)* ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ (ਨੈਤਿਕ) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ *(iv)* ਬੌਧਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ। ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ, ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਕਲਾਸਕੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਪਲੇਟੋ, ਆਗਸਟਾਈਨ ਅਤੇ ਮੈਕਿਆਵਲੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਸੀ ਕਿ 'ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਸ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ' ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਰਸਤੂ ਅਤੇ ਜਾਨ ਡਿਊਈ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਚੋਣ ਖੁਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਕੀ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਉਚਿਤ ਹੈ? (Is Censorship Justified?)

ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸਿਹਤ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੈਲਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਲਗਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸਮੂਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸਫ਼ਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੁਦਾਏ, ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਰਾਜਾ, ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮੋਹਰੀ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮੋਹਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਵੱਲੋਂ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤਰੀਕੇ ਕਈ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਕਾਮਿਕਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਲੈਕਲਿਸਟ ਕਰਨਾ, ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ, ਟੀ. ਵੀ. ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਅਤੇ ਚੱਲ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਲਈ ਆਗਿਆ ਲੈਣਾ, ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

(i) ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਝੂਠੇ ਅਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਕ ਬਹੁਜਾਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ/ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸੱਮਿਸਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। (ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਲਮਾਨ ਰਸ਼ਦੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ The Satanic verses 'ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ।

(ii) ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਓਚਿਤਯ ਦਾ ਅਧਾਰ ਪਲੇਟੋ ਦੀ ਪੁਸਤਕ (Republic) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸੱਚ/ਝੂਠ ਅਤੇ ਸਹੀ/ਠੀਕ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ 'ਚ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਭਟਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੱਛਮੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਜਿਕ/ਧਾਰਮਿਕ/ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਮੁਦਾਏ ਇਸ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੱਲ-ਚਿੱਤਰ, ਕਾਮਿਕਸ, ਮੈਗਜ਼ੀਨ,

ਨੋਟ

ਪੱਤਰ, ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜੀ ਸਮੁਦਾਏ ਅੱਜ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ ਲਗਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਂਨੇ ਹੀ ਗਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(iii) ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਠੋਰ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ-ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਸਾਹਿਤ (Pornography)। ਅੱਜ ਦੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ SMS/MMS ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਵੱਡਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਨਿਆਪੂਰਤੀ ਵੈਂਡਲ ਹੋਮਸ ਦੇ ਵਾਕਿਆ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ "ਹਰੇਕ ਵਿਚਾਰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਉਨਮੁਕਤ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੇਵਲ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ, ਜਦ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜ਼ਰੂਰਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਨਮੁਕਤ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਵਸਥਾ/ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਅਪਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੀਬੰਦ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

ਆਸਥਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Belief)

ਆਸਥਾ/ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਰਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਅਤੇ ਸਵਾਯਤ ਵਿਚਾਰ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਜਾਂ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ। ਇਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਅਲੱਗ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ-ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਸਰਵਉੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਨਾਲ ਅਲੱਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ, ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧਰਮ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਮੰਨਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ; ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ 'ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ/ਆਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਤਾ ਰਾਜ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ 'ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ' (Freedom of Religion) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਆਸਥਾ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਿਣਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Worship) ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਾਇਆ ਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਅਤੇ ਸਹੀ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹੈ : ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਆਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵੀ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਨੁਛੇਦ 18 ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਰਣ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਦੀ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ, ਸ਼ਿਸ਼ਣ, ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ, ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਮਤੀ (Human Rights Committee) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਭਿਸਮਯ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਅਨੁਛੇਦ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਰਣ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਆਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਰਣ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਆਦਿ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਤ ਦੇ ਸੁੱਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸੁੱਰਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ, ਨਾਸਤਿਕ, ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ, ਵਿਵਾਦ ਪਸੰਦ ਆਦਿ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੇ ਸੱਭਿਅਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗਠਬੰਧਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪੂਰਵਗ੍ਰਹਿਾਂ, ਗਲਤ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਧਰੂਵੀਕਰਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਠੋਸ ਉਪਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਅਭਿਆਨ ਚਲਾਉਣਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲਬਾਤ ਤਾਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਦੂਸਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਮਝ ਹੋਵੇ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਬਰਾਬਰ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਰਗੀ ਮਾਨਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਸੋਚ-ਸਮਝ, ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਵਾਦ ਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਇਸਲਾਮਿਕ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਬੈਨ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗਰੀਸ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮੈਜੋਰਿਟੀ ਚਰਚ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ, ਲਾਲਚ ਅਤੇ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨ 'ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਲਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਤਾ ਵੈਸ਼ਵੀਕ੍ਰਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਲਵਾਦ (Religious Pluralism and Social Integration)

ਯੂਰਪ, ਅਮਰੀਕੀ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਦੇ ਬਹੁ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਬਹੁਲਵਾਦ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਤਾ ਦੀ ਸੱਮਿਸਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਤੀਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਣ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ 1980 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਗੁੱਟ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਧਰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਰੋਤ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ, 1979 ਦੀ ਇਰਾਨ ਦੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, 1981 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਚਨ ਦੱਖਣੀ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ 21ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸਲਾਮਿਕ ਅੱਤਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ/ਸਾਮਵਾਦੀ ਖੇਮਿਆਂ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਅਧਿਪਤਯ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਸਮਾਨੰਤਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਵਿਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀਕਰਣ ਦੇ ਇਕ ਮੌਕੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੈਸ਼ਵਿਕਕਰਣ ਨੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੁਸੰਗਤਾ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਰਾਸ਼ਟਰੀਵਾਦ ਇਹ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਉਮੀਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਬਹੁਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਧਦੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨੇ ਕਈ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ, ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਾਤਰਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਵੱਲੋਂ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਵਜਨਕ ਚਰਚਾ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਨੀਤੀਕਰਣ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਾਰਤਾਲਾਪ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਮੰਚ ਬਣਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁੱਦਿਆਂ, ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚਰਚਾ

ਨੋਟ

ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਆਖਿਰਕਾਰ ਅਗਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਖ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਮਾਨਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਦਰ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਹੱਲ (Conclusion)

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਤ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੇਖਾ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਖੇਤਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਦੋਸ਼ੀ ਰੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਨਾ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਕਮੀ ਦੀ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਤੱਥ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਆਤਮ ਨਿਸ਼ਚੈ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਬਾਹਰੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਕਿਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੈਂਤ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਨਿਰ-ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇਕ ਬਿਹਤਰ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਰਹੀ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਆਪਣੇ ਵਾਅਦੇ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਕਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਵਾਧੇ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਰੂਪੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਨਕਾਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉੱਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗੁਪਤ ਅਧਿਪਤਯ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ, ਅੱਜ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਵਜਨਕ ਗਰੰਟੀ ਦੇਣ ਅਤੇ ਆਮਦਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ ਵਰਗੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਹੱਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਖੁਦ ਬਹਾਦਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਉਂਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ, ਜਦ ਤੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਉਪਯੁਕਤ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਖੋਜ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਖੇਮਿਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਪੱਖ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਰਥਕ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੁਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੁੱਛਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਕੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਅਰਥ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਕੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ? ਜਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਦਾਅਵੇ ਦਾ ਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਊਨਤਮ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥ ਸਮਗ੍ਰਹਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਮਾਪਣ ਦੀ (ਕਦੇ-ਕਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਜਾਂ ਕਦੇ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ) ਸੰਭਾਵਨਾ 'ਤੇ

ਨੋਟ

ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰਹਿ ਧਾਰਨਾ (Overall Concept of Freedom) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

9. ਆਸਥਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ .... ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵੀ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ।
10. ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ .... ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

8.5 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਭਾਵ, 'ਵਹਿਮ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ...ਉਹ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ। ਮਿਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜੀਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
- 'ਰੋਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਰੋਕਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਨਾਗਰਿਕ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ।
- ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ, ਸਾਧਯ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਵਾਮੀ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਸੱਚੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣਾਉਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

8.6 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਹਿੱਸੇਦਾਰ (Participatory)** : ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ, ਹਿੱਸੇਦਾਰ (ਜਿਵੇਂ : ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ, ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੋਣਾ)।
2. **ਧਾਰਨਾ (Belief)** : ਧਾਰਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ।

8.7 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
3. ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
4. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ?

ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

ਨੋਟ

1. ਰੂਸੋ	2. ਨਕਾਰਾਤਮਕ	3. ਲਾਸਕੀ
4. (ਅ)	5. (ਸ)	6. ਸੱਚ
7. ਝੂਠ	8. ਸੱਚ	9. ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ
10. ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ		

8.8 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਆਨ ਲਿਬਰਟੀ ।
2. ਆਰ. ਕੇ. ਪਰੂਥੀ, ਦ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-9: ਬਰਾਬਰਤਾ (Equality)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

9.1 ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Equality)

9.1.1 ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਜਾਂ ਆਯਾਮ (Various Dimensions of Equality)

9.2 ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ (Equality of Opportunity)

9.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

9.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

9.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

9.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਅਵਸਰ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਧਾਰਣਤਾ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ **ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਉੰਨਾ ਹੀ ਡਰ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਸਮਤਲ ਹੈ।** ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੋਟੇ, ਪਤਲੇ, ਲੰਬੇ, ਛੋਟੇ, ਕੁਸ਼ਾਗ੍ਰਿਹ ਅਤੇ ਮੰਦਬੁੱਧੀ ਦੇ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਅਣਉਚਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਨ ਅਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਭੇਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ, ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਫ਼ਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫ਼ਰਕ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸੰਭਵ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਫੈਲੀ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰ ਬੁੱਧੀ, ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੋਣ ’ਤੇ ਵੀ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ

ਨੋਟ

ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਉਹ **ਵੈਸ਼ਮਯ** ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਇਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ **ਵੈਸ਼ਮਯ** ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਇਸ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਹੈ। **ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ** ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲੇ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ "**ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵੈਸ਼ਮਯ ਹੈ।**" ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "**ਬਰਾਬਰਤਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨੀਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲਾ-ਮੱਤ : ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।**"

9.1 ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Equality)

ਬਰਾਬਰਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹੈ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਉੱਚਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋਏ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ (American Declaration of Independence) ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਆਤਮਕ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਿਵਹਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

> *ਨੋਟਸ* ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਰਹੇਗੀ ਤਾਂ ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ

9.1.1 ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਜਾਂ ਆਯਾਮ (Various Dimensions of Equality)

ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਜਾਂ **ਆਯਾਮ** ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਯਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

1. ਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਖ (Legal Dimension of Equality)
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖ (Political Dimension of Equality)
3. ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ (Social Dimension of Equality)
4. ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ (Economic Dimension of Equality)

1. ਵੈਦਿਕ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ

ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਮਨਚਾਹਿਆ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਵਿਵਸਥਾ '**ਵਿਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ**' (Rule of Law)ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਨੋਟ

***(i)* ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰਤਾ-** (Equality before Law) : ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏਗਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਲਾਗੂ ਕਰੇਗਾ। **ਆਈਵਰ ਜੈਨੀਗੰਜ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ **'ਬਰਾਬਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੋਵੇਗਾ।'** ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਧੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ **ਡਾਈਸੀ** ਨੇ 'ਵਿਧੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ-"ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਚਾਹੇ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਜਾਂ ਕਰ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਵੈਧਾਨਿਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਲਈ ਉੱਨਾ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿੰਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਧਾਰਣ ਨਾਗਰਿਕ।"

***(ii)* ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ** (Equal Protection of Law): ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਨਿਹਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ **ਅਨੁਛੇਦ 14** ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ-"ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।"

***(iii)* ਕਰਤਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ** : ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਰਤਵ ਵੀ ਇਕ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣਗੇ। ਜਨਮ, ਵੰਸ਼, ਧਰਮ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਵ ਹੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਮੰਨੇ ਜਾਣਗੇ।

***(iv)* ਕਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ**:- ਕਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕਰਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦੇਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਭੇਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੋਝ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕਰਾਂ ਦਾ ਘੱਟ ਬੋਝ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ।

***(v)* ਵਿਵੇਕ ਸੰਗਤ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਮਾਨਤਾ**:-ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਹੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਵੇਕ ਸੰਗਤ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਰਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੋਣ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮੁੱਕ ਰਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਘੱਟ ਆਮਦਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਦੁਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸਸਤਾ ਅਨਾਜ ਮਿਲੇਗਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਸ਼ੁਲਕ ਵਿੱਚ ਛੋਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਤੰਤਰ, ਕੁਲੀਨਤੰਤਰ ਜਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਜਾਂ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ :-

***(i)* ਮੱਤਦਾਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** :- ਮੱਤਦਾਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਸੰਪਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੱਤ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਵਿਯਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਪਾਗਲ, ਦੀਵਾਲੀਆ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਣਯੋਗ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

***(ii)* ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਬਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** :- ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ

ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 'ਜਨਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਅਧਿਨੀਯਮ, 1951 ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਨੋਟ

***(iii)* ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਪੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰ**:-ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਨਾ ਪੱਤਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

***(iv)* ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** :-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਿੱਖਿਆ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਭੇਦਭਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

***(v)* ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦਲੀਆਂ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** :-ਵੀ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ

ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਵੰਸ਼, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਭੂਤਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਲਨ ਸੀ, ਅੱਜ ਵੀ ਦੱਖਣ ਅਮਰੀਕਾ ਜਿਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਨੀਗਰੋ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 17 ਵਿੱਚ **ਅਸਪ੍ਰਸ਼ਯਤਾ** ਨੂੰ ਇਕ ਸਜ਼ਾ ਅਪਰਾਧ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ **ਸਤੀ-ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਕੰਨਿਆ ਹੱਤਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਲਨ ਨਾ ਹੋਵੇ।**

ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ:

(i) ਵੰਸ਼, ਧਰਮ, ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਵਰਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੇਯ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।

(ii) ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(iii) ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ **'ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮ'** (Social intercourse) ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਮਿਲੇ। 'ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਗਮ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਵਿਆਹ ਸਬੰਧੀ ਅਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ੇਧਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਉਦਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪੱਛੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਇਸਤਰੀਆਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਜਾਂ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਨਾ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

4. ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ

ਅੱਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਧਾਂਤ ਵਰਨ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੂਸੋ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ 'Social Contract' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, " ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੰਖਿਆ ਵੱਧ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ।" ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਦੂਸ਼ਿਤ

ਨੋਟ

ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। **ਲਾਸਕੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕੁਝ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ 'ਤੇ ਧਨ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। **ਰਾਬਟ ਡੈਲ** ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਾਯਿਤਵ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। **ਡੈਲ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਾਯਿਤਵ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਵਰੂਪ ਬਣਿਆ ਰਹੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵੰਡ, ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਕੇ ਆਰਕਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਆਸ਼ਾ :- ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲੇ ਜਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਾਬਰ-ਬਰਾਬਰ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਾ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ **ਸਾਰੇ** ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂਲਭੂਤ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ।

ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ :-

ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਹਿਲੂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹਨ –

(i) ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਊਨਤਮ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨ, ਕੱਪੜੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਲਾਸਤਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

(ii) ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਛੁੱਟੀ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(iii) ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ, ਬੁਢਾਪੇ, ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਅੰਗ-ਭੰਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਆਰਥਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

(iv) ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਦੇ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

(v) ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦਲਿਤ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

(vi) ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

(vii) ਘੋਰ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਲੇਕਿਨ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ।

ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਠੋਸ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਬਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਨੂੰ .... ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।
2. ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਲਿੰਗ, ਧਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ .... ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।
3. ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੱਖਪਤੀ, ਕਰੋੜਪਤੀ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ .... ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ।

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ

ਨੋਟ

ਸਵਤੰਤਰਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਦਕਿ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ **ਨਿਤਾਨਤ** ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਰਨ **ਡੀ. ਡਾਕ ਵਿਲੇ** ਅਤੇ **ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ** ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। **ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ** ਇਕ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "**ਬਰਾਬਰਤਾ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਇੱਛਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।**"

ਲੇਕਿਨ ਟਾਕਵਿਲੇ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਸਤੁਤ: ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ, ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਜਿਸ ਰੂਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਸਵਤੰਤਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੇ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "**ਡੀ. ਟਾਕਵਿਲੇ ਅਤੇ ਲਾਰਡ ਐਕਟਨ ਨੇ ਮਸਤਿਸ਼ਕ ਵਿੱਜ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਤਕੁਸ਼ਟ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਇਕ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਗਲਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।**" ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਹਾਬਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਾਤਸਵਿਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਵਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਜਾਂ ਆਮਦਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਤਾਂ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਵੀ '**ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਣ ਬਕਵਾਸ**' ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਜੋ ਅਰਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਵਰਨ ਪੂਰਕ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਠੀਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਨਿਊਨਤਮ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਹੋਵੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਨਿਤਾਂਨਤ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ।"

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

"ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਸਕੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਮਾਜਿਕ **ਵੈਸ਼ਮਯ** ਹੈ।"

ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਣਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਉੱਤਮ ਵਿਕਾਸ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਐਕਟਨ** ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਵਿਰੋਧਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।" ਜੇਕਰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਦੇ ਬੂਹੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਅਸਲ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਉਪਭੋਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅੰਤਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ 'ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਣ ਦੀ ਅਣਉਚਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨਾਮਾਤਰ ਦੀ ਹੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। **ਲਾਸਕੀ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ "**ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਨਿਆ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਲੰਬੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਧਨੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਗਰੀਬ ਗਵਾਂਢੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।**"

ਨੋਟ

ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਜੇਕਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।
2. ਜੇਕਰ ਨਾਗਰਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਗਰਿਕ ਅਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪੀੜ੍ਹਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।
3. ਜੇਕਰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੁਝ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।
4. ਜੇਕਰ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਧਨ ਕੁਝ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਵਰਗ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕੇਗਾ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ **ਡਾ. ਆਸ਼ੀਰਵਾਦਮ** ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **"ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਨਾ ਤਾਂ ਪਾਗਲ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਮੂਰਖ, ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵ ਤੱਤ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਇਆ ਸੀ।"**

ਪ੍ਰੋ. ਪੋਲਰਡ ਨੇ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਅੱਖਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ **"ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੱਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।"** ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਸਰਿਤਾ ਦੇ ਦੋ ਤੱਤ ਹਨ, ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਰੂਪੀ ਰੱਥ ਦੇ ਦੋ ਪਹੀਏ ਹਨ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਜੋ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸੰਪੰਨ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਹੋਣ। ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਔਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਅਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। **ਆਰ. ਐੱਚ. ਟਾਨੀ** ਨੇ ਸੱਚ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **"ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।"**

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਬਾਰਬਰਤਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥ ਹੈ :

   (ਅ) ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ

   (ਬ) ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਾ ਹੋਵੇ

   (ਸ) ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ

   (ਦ) ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ

5. 'ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਆਧਾਰਭੂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਹਨ' ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ :

   (ਅ) ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ (ਬ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ

   (ਸ) ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ (ਦ) ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ

6. ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਮੂਰਖਤਾਪੂਰਣ ਬਕਵਾਸ' ਕਿਹਾ ਹੈ?

   (ਅ) ਸਟਾਲਿਨ (ਬ) ਅਰਸਤੂ

   (ਸ) ਲੇਨਿਨ (ਦ) ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ

9.2 ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ (Equality of Opportunity)

ਨੋਟ

ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮੌਕੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੰਗਾ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ–

1. **ਵਿਸ਼ੇਸ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ** :- ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਧਰਮ, ਲਿੰਗ, ਧਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ।

2. **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਨਾਸ਼** :- ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਾ–ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

> *ਟਾਸਕ* ਬਰਾਬਰਤਾ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

3. **ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ** :- ਮੌਕੇ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੱਖਪਤੀ–ਕਰੋੜਪਤੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਭੁੱਖੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੱਚ/ਝੂਠ ਲੱਭੋ –
(State whether the following statements are True/False):

7. ਬਰਾਬਰਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਹੈ।
8. ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹਨ।
9. ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਹੈ।
10. ਪ੍ਰੋ. ਪੋਲਰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੱਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਹਿਤ ਹੈ।

9.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਸ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਸਕੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਵੈਸ਼ਮਯ ਹੈ।
- ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਵੇਕਸੰਗਤ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।
- ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਵੰਸ਼, ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਨੋਟ

9.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. ਰੂੜੀਵਾਦੀ : ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ, ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ : ਪ੍ਰਕਰਮ, ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਸੰਦਰਭ ਕੰਮ

9.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਵਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰੋ ਕਿ 'ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕਲਪਨਾ ਹੈ।'
3. ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. (ਦ)	2. (ਬ)	3. (ਅ)
4. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ	5. ਮੌਕੇ	6. ਭੁੱਖੇ
7. ਸੱਚ	8. ਝੂਠ	9. ਸੱਚ
10. ਝੂਠ		

9.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਆਰ. ਕੇ. ਪਰੂਥੀ : ਦ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ ।
2. ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ, ਆਈਡੀਆਜ਼ ਐਂਡ ਕਾਂਸੈਪਟ–ਐਸ. ਰਾਧਾ ਸਵਾਮੀ ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-10: ਨਿਆ
(Justice)

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

10.1 ਨਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅਵਧਾਰਨਾ (Meaning of Justice and Concepts)

10.1.1 ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ (Procedural Justice)

10.1.2 ਰਾਲਸ ਦਾ ਨਿਆ ਸਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ (Rawls's Theory of Justice)

10.2 ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ (Global Justice)

10.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

10.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

10.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

10.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ :

- ਨਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਪ੍ਰਾਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ।
- ਰਾਇਲਸ ਦੇ ਨਿਆ ਸਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ।
- ਵੈਸ਼ਵਿਕ ਨਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਨਿਆ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਰਚਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅੰਨਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਨਿਆ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਨਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਅੰਨਿਆ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਆ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾਇਕ ਅਵਧਾਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਐਸੀ ਮੂਲ ਅਵਧਾਰਨਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਆ ਹੋਰ ਅਵਧਾਰਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ-ਅਧਿਕਾਰ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਸੰਪਤੀ-ਵਿੱਚ ਸਮਨਵਯ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਨਿਆ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਨੂੰ "**ਵੰਡਣ ਦਾ ਗੁਣ**" (Property of Distribution) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਲਬ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਆ ਨੂੰ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : *(i)* **ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਹੱਕ ਦੇਣਾ** (To give one one's due), ਅਤੇ *(ii)* **ਪੁਸਤਕ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਗਲਤ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨਾ** (To set the wrongs right either by compensation or punishment) ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਕਰਤਵ, ਭੌਤਿਕ

ਨੋਟ

ਪਦਾਰਥ, ਸੁਰੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ, ਅਵਸਰ ਆਦਿ ਦੇ ਵੰਡ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤਿਅੰਤ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼, ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸਮਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਾਨੂੰਨ, ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਉਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਿਆ** (Natural Justice) ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਹੱਕ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ ਤਾਂ **ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ** (Legal Justice) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡੀ. ਡੀ. ਰੇਫਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, **ਨਿਆ ਦੋਮੁਖੀ** (Janus like) ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਂਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪੋਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅੰਨਿਆ ਨੂੰ ਦੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : *(i)* ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਗਲਤ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਅਤੇ *(ii)* ਨਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਵੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਕੀ ਹੈ? ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ? ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਬਹੁਤ ਗਹਿਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਯਕੀਨੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿਆਪਕ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਸਮਾਜ ਆਦਿ ਸਭ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੀ ਚਰਚਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਅਰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਆ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ (Criteria for Justice)

ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਨੂੰ 'ਵੰਡਣ ਦਾ ਗੁਣ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੰਡਣ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਕੀ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ : **ਸਮਾਨਤਾ** (Equality), **ਯੋਗਤਾ** (Merit) **ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ** (Need)।

ਪਹਿਲੇ 200 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਦ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਸਮਾਨਤਾ ਨਿਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਾਰ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਿਆ ਦੀ ਇਹ ਵਡਮੁੱਲੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਬਰਾਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਜੋ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਵੇ। ਅੱਜ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਹੱਕ **'ਚ ਸਮਾਨਤਾ'** (Equality before Law) ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਤਾਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ; ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਰੰਗ, ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਭੇਦ-ਭਾਵਹੀਣਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ; ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਮਾਤ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਇਕ-ਵਿਅਕਤੀ-ਇਕ-ਵੋਟ ਦੇ ਰੂਪ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨਿਆ ਦੀਆਂ ਨਿਊਨਤਮ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਆਪੂਰਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਉਮੀਦ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਨਤਾ ਉਦੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ 'ਬਰਾਬਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਅਸਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਬਰਾਬਰ ਵਤੀਰਾ' ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸਮਾਨ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅੰਤਨਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨਿਆ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਮਾਨਦੰਡ ਹੈ ਯੋਗਤਾ। ਇਹ ਮਾਨਦੰਡ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ **ਪ੍ਰਤੀਫਲਾਂ** (rewards) ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਅੰਤਨਹਿਤ ਗੁਣ ਜਾਂ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ ਜੋ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਮੀਰ ਆਪਣਾ ਧਨ ਜਾਂ ਗਰੀਬ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਚੜ੍ਹਤ ਦੇ ਨਾਲ ਯੋਗਤਾ ਨਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਾਰ ਬਣ ਗਈ। ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਯੋਗਦਾਨ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਯੋਗਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ' ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਉਤਪਾਦਨ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਲੇਕਿਨ ਪ੍ਰਤੀਫਲ ਵਾਸਤਵਿਕ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨੋਟ

ਨਿਆ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਅਧਾਰ ਹੈ ਜ਼ਰੂਰਤ। ਇਸ ਮਾਨਦੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਕੁਝ ਨਿਊਨਤਮ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ/ਅਯੋਗਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ, ਅਧਾਰ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਤਦ ਤੱਕ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਜਦ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ, ਮਕਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਅਧਾਰ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਜ਼ਰੂਰਤ ਕੀ ਹੈ?'– ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਅਮਰੀਕੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਿੰਨੀ ਆਮਦਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ਇਕ ਸਰਵਜਨਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਰੇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤ 'ਚ ਮਾਨਦੰਡ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਮਦਨ ਦੇਣਾ ਕਈ ਵਾਰ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਧੱਕਾ ਲੱਗੇਗਾ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਨਦੰਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਮਾਨਦੰਡ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਣ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਯੋਗ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਆ ਦਾ ਸੱਚਾ ਮਾਨਦੰਡ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅਧਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ 'ਚ ਹੈ।

10.1 ਨਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਅਵਧਾਰਨਾ (Meaning of Justice and Concepts)

ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ **ਵਿੱਚ** (Justice) ਲੈਟਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ **ਜਸ** (Jus) ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਜਾਂ ਬੱਝਣਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਉਸ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਧਾਰਣ ਅਰਥ 'ਚ ਨਿਆ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਅਵਸਥਾ ਹੋਵੇ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਵੇ। ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸਵਾਰਥਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਚਿਤ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਮੰਗ ਹੈ।

ਗ੍ਰੀਕ ਅਤੇ ਰੋਮਨ ਅਵਧਾਰਨਾ (Greek and Roman Concepts of Justice)

ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁਖੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧਾਰਨਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ **ਪੁਸਤਕ** *(Republic)* ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਬੌਧਿਕ ਤਰਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਖੋਜਿਆ ਅਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਨਿਆ ਨੂੰ ਸਦਗੁਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ (ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹਨ : ਬੁੱਧੀ, ਸਹਿਜਤਾ, ਸਮਰੱਥਾ)। ਨਿਆ ਨੂੰ ਸਰਵਉਚ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਬੁੱਧੀ, ਸਹਿਜਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ 'ਚ ਸਮਾਨਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲੀਨ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਕਰਮਕ ਅਤੇ ਸੂਰਵੀਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਯੋਧਾ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਹੁਨਰਮੰਦ ਅਤੇ ਸ਼ਿਲਪਕਾਰ। ਨਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰਹੇ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਕਰਤਵ ਨਿਭਾਉਣ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਅਰਥਾਤ 'ਰਾਜ' ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲਘੂ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਤ : ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਆ ਉਸ ਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਲੇਟੋ ਦੇ ਚੇਲੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਅੰਤਨਿਰਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ (Equal Treatment) ਅਤੇ ਸਮਾਨ **ਅਨੁਪਾਤ** (Proportionality) ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ **ਵਿਨਿਯਮਾਤਮਕ** (Commutative) ਨਿਆ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਮਾਨ ਅਨੁਪਾਤ ਸਮਾਨਤਾ **ਵਿਤਰਨਾਤਮਕ** (Distributive) ਨਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਤਰਨਾਤਮਕ ਨਿਆ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਵਿਨਿਯਾਤਮਕ ਨਿਆ ਦੇਣਾ ਜੱਜ ਦਾ ਕਰਤਵ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ, ਧਨ, ਸੰਪਤੀ, ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਆਦਿ ਵਿਤਰਨਾਤਮਕ ਨਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਿਤਰਨਾਤਮਕ ਨਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵਿਨਿਯਾਤਮਕ ਨਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੀ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਮਾਨਦੰਡ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਜਾਂ ਉਚਿਤ ਮੱਧ ਮਾਰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਨਿਆ ਦੇ ਇਕ ਤੀਸਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਇਕ ਐਸੇ **ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਤੁਲਨ** (Moving Equilibrium) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਜੋ ਵਿਤਰਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿਨਿਯਾਤਮਕ ਨਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਾਨਤਾ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਅਧਾਰਵਾਦ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਅਵਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ (Dawn of Liberalism and Changes in the Concepts of Justice)

ਪੂਰਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਵਣਿਜ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਧਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਨਿਆ ਦੀਆਂ ਇਸ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਗਰੋਸ਼ੀਅਸ, ਪਿਊਫਨ ਡੋਰਫ, ਹਾਬਸ, ਲਾਂਕ, ਰੂਸੋ, ਕਾਂਤ ਆਦਿ। ਹਾਬਸ ਨੇ ਨਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਮੰਨਿਆ। ਲਾਂਕ, ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਕਾਂਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਨਿਰਮਿਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਸਾਮਤਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਨਿਰਕੁਸ਼ ਰਾਜਤੰਤਰ ਅਤੇ ਜਾਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਪੂਰਨ ਅਤੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਨਿਆ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਇਕ ਐਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰੇ।

19ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀਆਂ। ਬੈਨਥਮ ਅਤੇ ਮਿਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੁਆਰਾ ਨਿਆ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅੰਨਿਆਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ, ਵਰਗ, ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੂੰ ਨਿਆ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਿਆ ਦਾ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਰਿਹਾ। ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਨਿਆ ਦਾ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਧੂਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ 1971 'ਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਜਾਨ ਰਾਲਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **'ਏ ਥਿਊਰੀ ਆਫ ਜਸਟਿਸ'** *(A Theory of Justice)* ਨਿਆ ਦੀ ਅਵਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕਰਕੇ ਰਾਲਸ ਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਸਤੂਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਇੱਛਾ, ਸਵਤੰਤਰਵਾਦ ਦੇ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਨਿਊਨਤਮ ਰਾਜ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨੇ ਨਿਆ ਦੀ ਇਕ ਸਮਾਨੰਤਰ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ, **ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ** (Entitlement Theory of Justice) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੋਜਿਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **'ਏਨਾਕੀ ਸਟੇਟ ਐਂਡ ਯੂਟੋਪੀਆ** *(Anarchy State and Utopia)* ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗੇ।

10.1.1 ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ (Procedural Justice)

ਜਿਵੇਂ ਉੱਪਰ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਿਆ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1. ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ ਜਾਂ 2. ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਜੁਰਮਾਨੇ ਵਜੋਂ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨਾ। ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਕਰਤਵਾਂ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰੇਗਾ, ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਆ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ/ਜੁਰਮਾਨੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਝਗੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰਪੱਖ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਉੱਤਮ ਗਾਰੰਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਅਗਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ

ਅਪਣਾਈਆਂ ਜਾਣ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਨਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਹੱਲ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ **ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ** (Procedure Established by Law), **ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ** (Due Process of Law), ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਿੱਚ **ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਰਪੱਖਤਾ** (Procedural Fairness) ਜਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ **ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਨਿਆ** (Primary Law) ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਹੱਲ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਲਾਭ ਤੇ ਹਾਨੀ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਲਈ ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮਹਿੰਗੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ, ਸੇਵਾਵਾਂ, ਲਾਭਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਆਪੂਰਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ, ਖੇਤਰ, ਨਸਲ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਨ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਨਿਆ ਸੰਗਤੀ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ, ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਾਨ ਰਾਲਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ *'A Theory of Justice'* ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਵਰੂਪ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਰਾਲਸ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਆ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੈ : *(i)* **ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ** (Perfect Procedural Justice) *(ii)* **ਅਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ** (Imperfect Procedural Justice) ਅਤੇ *(iii)* **ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ** (Pure Procedural Justice) ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਿਰਪੱਖ ਵੰਡ ਦਾ ਸਵਤੰਤਰ ਅਧਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਐਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਸਬੰਧ 'ਚ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆ ਦਾ ਸਵਤੰਤਰ ਅਧਾਰ ਤਾਂ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਐਸੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ; ਐਸੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਨਿਰਪੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਸਵਤੰਤਰ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ (Models of Procedural Fairness)

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅਲੱਗ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਵਿਆਪਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ : *(i)* ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, *(ii)* ਸੰਤੁਲਨ ਵਜੋਂ ਜਾਂ *(iii)* ਸਾਂਝੇਦਾਰੀ ਵਜੋਂ

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦੇ **ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ** (Outcome Model) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਉਸ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਹੀ ਨਤੀਜਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਗਰ ਕੋਈ ਮਾਮਲਾ ਅਪਰਾਧਿਕ ਮੁੱਕਦਮੇ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਦੋਸ਼ਕ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਗਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਧਾਨਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਉਚਿਤ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਤੱਕ ਸਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗਲਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਗਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਨ ਨਤੀਜੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਵੇਂ ਸਹੀ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਅਗਲੇ ਦੋ ਪ੍ਰਾਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਨੋਟ

ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਗਲਤ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਪਰਉਕਾਰੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਉਂਨਾ ਨਿਆਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤਰਿਕ ਸਰਕਾਰ, ਚਾਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਸਮਾਨ ਹੋਣ।

ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਾਰੂਪ (Balance Model) ਦਾ ਸਬੰਧ ਖਰਚ ਨਾਲ ਹੈ, ਕਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਚੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਹੀ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਅੰਤਃ 'ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ' ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਚ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਝ ਇਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਗਲਤ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਸਹਿਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਚਾਅ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਰੱਖਣ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ, ਗਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਆਦਿ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ/ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਲਈ ਨਿਊਨਤਮ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਰਗੇ ਇਕ ਉਪਚਾਰਿਕ ਨੋਟਿਸ ਭੇਜਣਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪਾਲਣ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰਪੱਖ ਕਹਿਲਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੱਤ ਵੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਹੈ ਸੁਸੰਗਤੀ (Consistency) 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ, ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਤੀਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ।

ਦੂਸਰਾ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ ਜਾਂ ਤਟਸਥ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ ਅਤੇ ਸਟੀਕ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਵਿ ਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੀਜਾ ਪੱਖ (ਨਿਆ-ਘਰ) ਦੀ ਨੀਅਤ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਵਤੀਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਗੇ ਪਰ ਲੋਕ ਇਸ ਤੀਸਰੇ ਪੱਖ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ 'ਤੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਗੇ।

ਤੀਸਰਾ, ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਚੰਗੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਚੁੱਕਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਇਕੱਠ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਃ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੱਖ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਕਈ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਪਨੀਅਤਾ ਜਾਂ ਧੋਖਾ-ਧੜੀ ਨਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਫੈਸਲੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਤਰਣਾਤਮਕ ਨਿਆ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ੋਧਾਤਮਕ ਨਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਗਲਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੱਖਤਾ।

ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਪਾਲਣ ਕਈ ਸਵਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ। ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਮੁੱਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਵੇ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾਲ ਇਹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ਿਤਾ ਸਾਬਿਤ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ੋਧਾਤਮਕ ਨਿਆ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜ ਅਤੇ ਜੂਰੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਤਟਸਥ ਹੋ ਕੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਨਿਰਣਾ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀਭੂਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ

ਨੋਟ

ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫੈਸਲਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕਾਫੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਹੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਸੰਤੁਲਨ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਦਾ (Balance Model) ਸਬੰਧ ਖਰਚੇ ਨਾਲ ਹੈ।

10.1.2 ਰਾਲਸ ਦਾ ਨਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ (Rawls's Theory of Justice)

1. ਨਿਆ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ-ਜਾਨ ਰਾਲਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Contractarian Theory of Justice-Views of John Rawls)

ਨਿਆ ਦੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਕਲਪਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਨ ਕਾਲਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਚਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ 'A Theory of Justice' ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪਲੇਟੋ, ਸਿਲ ਅਤੇ ਕਾਂਤ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਐਸਾ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੈ ਸਕੇ ਅਤੇ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਵੇ।

ਰਾਲਸ ਨਿਆ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਨਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਗੁਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਆ ਦੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਵਉੱਚ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਰਾਲਸ ਲਾਕ ਅਤੇ ਰੂਸੋ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਆ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ, ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਫੈਸਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੀ ਲਏ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆ **ਵੰਡ ਦਾ ਗੁਣ** (Property of Distribution) ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਤਰਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ **ਮੌਲਿਕ ਪਦਾਰਥ** (Primary Goods) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

(1) **ਸਮਾਜਿਕ ਪਦਾਰਥ (Social Goods):** ਉਹ ਪਦਾਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਆਮਦਨ, ਸੰਪਤੀ, ਮੌਕਾ, ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥ, ਅਧਿਕਾਰ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਆਦਿ ਜਾਂ

(2) **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਪਦਾਰਥ (Natural Goods**): ਜਿਵੇਂ ਸਿਹਤ, ਬੁੱਧੀ, ਕਾਲਪਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮਰੱਥਾ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਲੇਕਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਨਿਆ ਉਚਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਵਸਥਾ, ਕਾਨੂੰਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਿਆ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਕੁਝ ਮੂਲ ਮਾਨਤਾਵਾਂ (Some Basic Assumptions)

ਨਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਰਾਲਸ ਕੁਝ ਮੂਲ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ, ਰਾਲਸ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸਵੈਮਾਣ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। *(i)* **ਨਿਆ ਦੀ ਸਮਝ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ** (Capacity for a sense of justice) ਜਾਂ *(ii)* **ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਅਵਧਾਰਨਾ** (Conception of good)। 'ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗੀ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ' ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਹ ਨਿਯਮ ਜਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਉਪਲੱਬਧ ਨ, ਉਸੇ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਉਹ ਸਮਾਜ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਲਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਿਆ ਦੀ ਸਮਝ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਨਿਆ ਦੀ ਸਰਵਜਨਕ ਧਾਰਨਾ ਜੋ ਉਚਿਤ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ'। ਇਹ ਸਮਝ ਇਕ ਐਸੀ ਇੱਛਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਵੀ ਸਰਵਜਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਣ ਜਾਂ

ਨੋਟ

'ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਅਵਧਾਰਨਾ' ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹਿੱਤ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਮੂਲਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅੰਤਿਮ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਾਵ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਸ਼ਠਾ।

ਦੂਸਰਾ, ਰਾਲਸ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਕ **'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾ'** (Political Concept) ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ :*(i)* ਇਹ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਫਿੱਟ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਦੂਸਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹੇ। ਦੂਸਰਾ, **'ਸਰਵਜਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ'** (Public Political Culture) ਵਿੱਚ ਅਵਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨੈੱਟਵਰਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ, ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਵਜਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹਿੱਤ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਵਜਨਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਸਰਵਜਨੀਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਤੀਸਰੀ, ਨਿਆ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਇਕ **'ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਨਾਗਰਿਕ'** (reasonable citizen) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਲਏ ਗਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਬੋਝ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਹਿ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਹਿੱਤ ਦਾ ਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਮੱਤਭੇਦ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਜਿਹੇ ਵਿਆਪਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਅਵਿਵੇਕ ਪੂਰਨ ਮੰਨੇਗਾ ਜੋ ਅਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਖਾਂਦੇ ਹੋਣ। ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਏਗਾ ਚਾਹੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਅਲੱਗ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਚੌਥੀ, ਰਾਲਸ ਦੇ ਨਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਹਾਬਸ ਅਤੇ ਲਾਕ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗਿਆ ਪਾਲਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੋ। *(i)* ਕਿ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਠਤ ਸਮਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। *(ii)* ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। *(i)* ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ *(ii)* ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਕ- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਬਣਾਈ ਅਤੇ *(iii)* ਉਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਵਸਥਾ ਜੋ ਨਿਆਪੂਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਸੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਰਾਲਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। *(i)* ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ (Original Position) *(ii)* ਨਿਆਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਥਾ ਜਿਸ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਨਿਆ ਦੇ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ *(iii)* ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮਾਜ (Actual society)।

ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਲਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹਾਬਸ, ਲਾਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਲਸ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਵਸਥਾ (Pre-Social State of Nature) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਹਿਮਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨਗੇ ਜੋ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ। (which will be just under conditions of impartial choice)। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਲਸ ਕਈ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਾਸੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਸਬੰਧੀ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁਣਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਮਾਨਤਾ, ਮੌਕਾ, ਧਨ ਆਦਿ। ਤੀਸਰਾ, ਉਹ ਸਾਰੇ 'ਅਨਭਿਗਤਾ ਦੇ ਪਰਦੇ' (Veil of ignorance) ਵਿੱਚ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖੇਗਾ। ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਰਾਲਸ ਮੂਲ ਅਵਸਥਾ (Original Position) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਝਦਾਰੀ

ਨੋਟ

(Individual wisdom) ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਅਨਭਿਗਤਾ (General ignorance) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਚੌਥਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਅਨਭਿਗਤਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਸਬੰਧੀ ਕਲਪਨਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਿਦ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਧਾਰਣ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। (ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਬਿਮਾਰ ਜਾਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਗਰੀਬ ਜਾਂ ਅਮੀਰ, ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਜਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਕੁਸ਼ਲ ਜਾਂ ਅਕੁਸ਼ਲ, ਕਰਜ਼ਾਈ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਮੁਕਤ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਜਾਂ ਦੂਸ਼ਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਵਤੰਤਰ ਜਾਂ ਦਾਸ ਆਦਿ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਲਸ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਨਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਉਹ ਨਿਯਮ ਹਨ ਜੋ ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਗੇ। ਕੈਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਲਸ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧ ਤਾਂ ਹੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੋਣਗੇ, ਜੇਕਰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਿਰਪੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਸਵੈ-ਇੱਛੁਕ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਰਾਲਸ ਦੇ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਗੰਭੀਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਓਚਿਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਯੋਜਿਤ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ- *(i)* ਇਹ ਨਿਆ ਦੇ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤ ਚੁਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ *(ii)* ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਆ ਦੇ ਦੋ ਨਿਯਮ (Two Principles of Justice)

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਕਲਪਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅਤੇ ਅਵਸਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ, ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਅਨਭਿਗਤਾ ਦੇ ਪਰਦੇ' ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਅਤਿਅੰਤ ਉਹ ਕੁਝ ਐਸੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇਗਾ ਜੋ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਐਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੇਗਾ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਰੇ ਅਤੇ ਜੋ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦੇਵੇ ਕਿ ਗਰੀਬ ਤੋਂ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। (ਕਿਉਂਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਉਹ ਹੀ ਗਰੀਬ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ) ਰਾਲਸ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ **ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਿਯਮ** (Maximization Principle) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿਊਨਤਮ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾਸ ਬਣਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ (ਇਹ ਗੱਲ ਅਲੱਗ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਲਿਕ ਹੀ ਬਣ ਜਾਵੇ)। ਅਤਿਅੰਤ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ **ਮੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ** (Primary goods) ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ, ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਨਿਆ ਦੇ ਦੋ ਨਿਯਮ ਚੁਣਨਗੇ :

(1) ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਸਹੀ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਵੇ ਜਾਂ

(2) ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵਾਂ (A) ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਰਿਪੱਖ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਤਹਤਿ ਸਾਰੇ ਲਈ ਅਤੇ (B) ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਊਨਤਮ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਵੇ।

(1) Each person to have an equal right to the most extensive basic liberties compatible with similar liberties of others and

(2) Social and economic inequalities are to be so arranged that both are (A) attached to positions and offices open to all under conditions of fair equality of opportunity and (B) to the greatest benefit to the last advantaged.

ਨਿਆ ਦੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ **ਵਿਸ਼ੇਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ** (lexical priority) ਦੇ ਕ੍ਰਮ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ 'ਸਮਾਨ ਮੌਕੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ'

ਨੋਟ

(2A) ਜਾਂ ਤੀਸਰੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਭੇਦ ਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ (2B) ਆਏਗਾ। ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਥੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਕ੍ਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਉੱਚਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੂਸਰਾ ਸਿਧਾਂਤ 2A ਜਾਂ 2B ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਂਤ 1 ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ, ਪਹਿਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਤਾਕ੍ਰਿਕ ਵਰੀਯਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਨੂੰ ਇਹ ਤਰਕ ਦੇ ਕੇ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ/ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਤਾਕ੍ਰਿਕ ਨਿਯਮ ਹੈ ਪਹਿਲੇ ਅਵਸਰ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਭੇਦ ਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਅਰਥਾਤ ਨਿਆ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਅਵਸਰ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਓ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੀਏ।

ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ (First Principle)

ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਨ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਦੋਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸੀਮਾ ਕੇਵਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਧਨ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਲਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ (ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੀਮਾਵਾਂ ਲਗਾਉਣਾ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਵਤੰਤਰ ਲਈ ਕੋਈ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੂਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਕਲਿਆਣ ਪੂਰਨਤਾਵਾਦੀ ਮੁੱਲਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਆਰਥਿਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਾ ਹੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਜਾਂ ਵਾਂਝੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਮੂਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ : *(i)* ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, *(ii)* ਅੰਤ: ਕਰਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (ਇਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ) *(iii)* ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ। ਇਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ-ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਭਾਸ਼ਣ, ਦੱਸਣਾ, ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, *(iv)* ਸੰਗਠਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, *(v)* ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦਾਸਤਾਨ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤ, ਆਉਣ-ਜਾਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਕੰਮਕਾਜ ਚੁਣਨ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ *(vi)* ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰਾਲਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਮੂਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਿਆਪਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ-ਅਧਿਗ੍ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵਸੀਹਤ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਵਾਮਿਤਵ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋ, ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਤੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੂਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸਾਨੂੰ *(i)* ਨਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ *(ii)* ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਦੂਸਰਾ ਸਿਧਾਂਤ (Second Principle)

ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਿਆ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਉਮੀਦ, ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਉੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਜਾਂ ਲੇਖਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਜਾਂ ਕਲਰਕਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਮਦਨ ਜਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰੇ : *(i)* ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੱਦਤਰ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਊਨਤਮ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਹੋਵੇ ਜਾਂ *(ii)* ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ, ਅਵਸਰ ਦੀ ਉਚਿਤ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ

ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੇਵਫਜ਼ੂਲ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਨਿਆ ਦੇ ਇਸ ਦੂਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬੋਝ ਦੀ ਵੰਡ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਮਾਨ ਅਸੀਂ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (ਜੋ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ) ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬੋਝ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਯੋਗਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਰਾਲਸ ਦੇ ਭੇਦਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ **ਭੇਦਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਏ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਿਹਤਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੱਦਤਰ ਹੈ ਜਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੈ।**

ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਮੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਕ ਵਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਅਵਸਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭੇਦ ਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਰਾਲਸ ਮੂਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮਦਨ ਤੇ ਧਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸੰਭਵ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਤਿਅੰਤ ਦੂਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ 'ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਆ' ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਅਣਉਚਿਤ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਣਉਚਿਤ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸਕਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਅਵਸਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜ ਸ਼ੈਸ਼ਨਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਵਸਰ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰੀ ਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਭੱਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੈਸ਼ਨਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰੇ।

ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਧਨ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸਨਮਾਨਤਾ ਬਿਹਤਰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਨਿਆ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਰਾਲਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਜੋ ਬਿਹਤਰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਬਿਹਤਰ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਊਨਤਮ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ। ਸਮਾਜ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ। ਭੇਦ ਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ। ਭੇਦ ਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਨਤਾ 'ਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਣਉਚਿਤ ਅਤੇ ਪੱਖਪੂਰਨ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਜੋ ਕੇਵਲ ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਅਣਉਚਿਤ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਾਲਸ **ਪੁਨਵਰਿਤਨਾਤਮਕ ਨਿਆ** (Redistributive Justice) ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਮਾਜਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾ ਕੇ ਮੂਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਰਾਲਸ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਉਤਯੋਗਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਕੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਮਨਤਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ। ਰਾਲਸ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਨਿਆਪੂਰਣ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਯਤਨ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਤਮ ਵਰਗ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਕੇਵਲ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰਨਾ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਨਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਿਆ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਤ

ਨੋਟ

ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨਿਮਨਤਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। **'ਜਿਵੇਂ ਰਾਲਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। 'ਨਿਆ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।** ('Justice is Not an Ethics of Reward' but an ethics of redress')

ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਇਕ ਐਸੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੈ ਜੋ ਨਿਆ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅੰਤ: ਕਰਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਰਕਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨੇ ਹੋਣਗੇ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਰਾਲਸ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਸਬੰਧੀ ਸੋਚਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਵਿਧੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿਆ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਵੀ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਵਸਰ ਅਤੇ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਮਨਤਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਅੰਤ: ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਅੰਨਿਆਪੂਰਣ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਮਨਤਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ।

ਸਬੰਧਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਤਰਾਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਨਿਰੰਤਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਰਾਲਸ ਨੇ ਨਿਆ ਦੇ ਇਕ ਐਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀਨ ਉਤਰਾਵਾਦੀ-ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਐਸੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੀਮਿਤ, ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਮੁਕਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਲਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਅਗਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਸਧਾਰਤਮਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਊਨਤਮ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਵਜਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਵਸਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਿਆਪੂਰਣ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੁਲਾਂਕਣ (**Evaluation**)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਰਾਲਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ *'A Theory of Justice'* ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਪੂਰਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਅਲੋਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1. ਨਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਲਸ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਬਿਆਨ ਬੈਰੀ ਨੇ ਰਾਲਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਊਨਤਮ ਸੁਵਿਧਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਆਦਿ।

2. ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਰਮਨ ਬੈਰੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਲਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤਰਵਾਦੀ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਸੁੱਖ, ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

3. ਮੈਕਫਰਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਲਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਇਕ ਵਰਗ ਵੰਡ ਸਮਾਜ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਤਸਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਜੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਤਿ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਤੋਂ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਧਨ ਦੀ ਸਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਰਾਲਸ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਇਹ ਅਸਮਾਨਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਮਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

4. ਨੋਜਿਕ ਜਿਵੇਂ ਇੱਛਾ-ਸਵਤੰਤਤਾਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਰਾਲਸ ਦੇ ਇਸ ਤਰਕ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਵਜਨਕ ਸੰਪਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ

ਨੋਟ

ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨੋਜਿਕ ਨੇ ਰਾਲਸ ਦੇ ਭੇਦ ਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨਾ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਲਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਮਨਤਮ ਵਰਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਨੋਜਿਕ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਨਿਊਨਤਮ ਵਰਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਕਿਉਂ ਹੋਣਗੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਮਨਤਮ ਵਰਗ ਤੋਂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਵਾ ਲਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨੋਜਿਕ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮੀਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਭੋਗ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ (ਲਾਭ) ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਨੋਜਿਕ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਲਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਮਨਤਮ ਵਰਗ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਪੂਰਨ ਹੈ।

5. ਰਾਲਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਆਲੋਚਨਾ ਮਾਈਕਲ ਬਾਜ਼ਰ ਅਤੇ ਸੈਨੇਡਲ ਵਰਗੇ ਸਮੁਦਾਇ ਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਲਸ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਅਧਾਰ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਨਿਆ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

6. ਸੂਜਨ ਓਪਕਿਨ ਵਰਗੀ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਲਸ ਦੇ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਅੰਨਿਆ ਅਤੇ ਪੱਧਰ ਵਾਸੀਆਂ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆ ਦਾ ਸਬੰਧ 'ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲ ਢਾਂਚੇ' ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ *personal is political* ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਲਸ ਦੀ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੰਨਿਆ ਅਤੇ ਲਿੰਗ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵੰਡ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਸਤੀ ਵੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

7. ਕੁਝ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਰਾਲਸ ਦੇ 'ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪਦਾਰਥ' 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਜਤਾਈ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸੈਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿੰਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2. ਨਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ- ਰਾਬਰਟ ਨੋਜਿਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ
(Entitlement Theory of Justice : Views of Robert Nozick)

ਨਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਰਾਬਰਟ ਨੋਜਿਕ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦ ਮੁਕਤ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹ ਕਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਧਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਗਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖ਼ਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨੋਜਿਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਐਸੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ (ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਾ ਕਰਨ)।' ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਇੰਨੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਗਹਿਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ (ਅਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੈ)। ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਡੇ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦ ਨਿਆ ਨੂੰ ਮਾਰਕੀਟ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਨੋਜਿਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਨ ਲਾਕ ਅਤੇ ਫਰੈਡਰਿਕ ਹਾਯੇਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਧਾਰਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਨੋਜਿਕ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਏਕਾਰਕੀ, ਸਟੇਟ ਐਂਡ ਯੂਟੋਪੀਆ ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੋਜਿਕ ਦੁਆਰਾ ਰਾਲਸ ਦੇ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਉਦਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਕਿਆ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ: ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਨੋਜਿਕ ਦੇ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕੁਝ ਸਮਾਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਪਹਿਲਾ, ਨੋਜਿਕ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ

ਨੋਟ

ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। (ਜੋ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਧਾਰਕ ਨੂੰ ਮਾਰਨੇ, ਸਤਾਉਣ ਜਾਂ ਅੰਗ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ)। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਅਜੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਨ ਨਿਊਨਤਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ-ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਗਈ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਹੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਰਹਿਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ। ਤੀਸਰਾ, ਨਿਆ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਪੂਰਣ ਕੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਨਾ ਸਮਾਨ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਬਾਕਸਿੰਗ ਮੈਚ ਤਾਂ ਭਾਗ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕੋਈ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੀ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਤੀਤ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨੋਜਿਕ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ 'ਤੇ ਬੱਲ ਨੇ ਸਿਧਾਂਤੀਕਰਣ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਕਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ੁੱਧ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ (ਅਰਥਾਤ ਅਸਰਦਾਰ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਬੇਫਜ਼ੂਲ ਦੱਸਿਆ) ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਤਿਹਾਸਿਕ (ਜੇਕਰ ਅਤੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ) ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਚੌਥਾ, ਨੋਜਿਕ ਦਾ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਪਤੀ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਅਰਜਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ *(i)* ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, *(ii)* ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਨੁਕਸਾਨ ਵਸੂਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, *(iii)* ਜੋ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਲਘਣ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਨੁਕਸਾਨ ਵਸੂਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਐਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, *(iv)* ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ *(v)* ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਗਵਾਉਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਜਦ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨੋਜਿਕ ਦੇ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ, ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲੀਏ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਆਪੂਰਨ ਵੰਡ ਉਹ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਵਤੰਤਰ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਵੰਡ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਿਆਪੂਰਨ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਿਆਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣਾ ਨਿਆਪੂਰਨ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਇਸ ਟੈਕਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਕਲਾਂਗਤਾ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਲਈ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕੇਵਲ ਇਸ ਮੁਕਤ ਨਿਯਮ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾ ਸਕੇ। ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਿੰਨ ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ :

(1) **ਬਦਲਣ ਦਾ ਨਿਯਮ (Principle of Transfer)** : ਜੋ ਵਸਤੂ ਨਿਆਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ,

(2) **ਨਿਆਪੂਰਨ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Just Acquisition)** : ਬਦਲਣ ਯੋਗ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(3) **ਨਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Principle of Rectification of Justice)** :

ਅੰਨਿਆਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਂ ਬਦਲਣ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਨਿਪਟਿਆ ਜਾਵੇ।

ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਅਗਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲਣਾ, ਦੂਸਰਾ ਨਿਯਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਨਿਆਪੂਰਨ

ਨੋਟ

ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਉਲੰਘਣ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਣ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਤਿੰਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਮਿਲਾ ਦਈਏ ਤਾਂ ਇੰਝ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅਗਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅੱਗੇ ਸੰਪਤੀ ਨਿਆਪੂਰਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਆਪੂਰਨ ਵੰਡ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੋਵੇਗਾ- **'ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ'** (From Each as they choose, to Each as they are Chosen)।

ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨੋਜਿਕ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਉਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨੋਜਿਕ ਦੋ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ : (1) **ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਉਨਮੁਕਤ ਬਦਲਣਾ ਵਧੇਰੇ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ।** (Free Exercise of Property is more attractive) : ਅਤੇ (2) **ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ 'ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ** (Property Right Lies in Self-ownership)।

ਪਹਿਲੇ ਤਰਕ-ਕੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਉਨਮੁਕਤ ਬਦਲਣਾ ਵਧੇਰੇ ਖਿੱਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ, ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਪਣਾਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਚਾਹੀਏ ਵੇਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਚਾਹੇ ਇਸ ਵਿਕਰੀ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਤੀਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਅਸਮਾਨ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਹਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਊ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਘੱਟ ਫਲ ਮਿਲੇਗਾ। ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ, ਨੋਜਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨਮੁਕਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਨਤੀਜੇ ਹਨ। ਨੋਜਿਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੰਡ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਦਾ ਮਾਨਦੰਡ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਈਏ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਉਨਮੁਕਤ ਨਿਯਮ ਫਿਰ ਨਾ-ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ, ਬਲਕਿ ਜੋ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਮੀਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਿਆ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣਾ ਅੰਨਿਆ ਪੂਰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਨੋਜਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, **'ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਐਸੀ ਵਸਤੂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਪਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ'** (No one has a right to something whose realization requires certain uses of things and activities that other people have rights and entitlements over)। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਕੇ ਅਨੁਚਿਤ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਅੰਨਿਆਪੂਰਨ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਹੋਈ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਖੋਹਣਾ ਗਲਤ ਹੈ।

ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਨਿਆ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਅਰਥ ਹੈ : 'ਆਤਮ ਸਵਾਮਿਤਵ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ'। ਨੋਜਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਇਸ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਬਿਨਾਂ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਲੀ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਲੱਗ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬਲਿਦਾਨ ਦੀਆਂ ਵੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ, ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਈ 'ਯੰਤਰ ਜਾਂ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਐਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਉਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚੁਣਨ, ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਨਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੋ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ : *(i)* ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ** (Self-owners) ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, *(ii)* ਕੇਵਲ ਉਨਮੁਕਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਹੀ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਜਿਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਨਿਆ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨਿਊਨਤਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬੱਲ, ਚੋਰੀ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਨਿਆਪੂਰਨ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਰਵਜਨਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ, ਨਾ ਵਾਹਨ, ਸੜਕਾਂ ਅਤੇ ਪਾਰਕਾਂ ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਆ ਦੇ ਉਸ ਮੌਲਿਕ ਨਿਯਮ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ

ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮੁਲਾਂਕਣ (**Evaluation**)

ਨੋਜਿਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, 'ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਮਾਲਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਮੇਰੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।' ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਗਰ ਮੈਂ ਖੁਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਮਾਲਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਕੇ ਅਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਇਸ 'ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ' ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਰਾਲਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਮਾਲਕ ਹੈ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਕੇਵਲ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਸਮਾਨ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਯੋਗ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਯੋਗ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਲਾਭ ਉਦੋਂ ਮਿਲੇਗਾ, ਜਦ ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨੋਜਿਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਘਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਧਾਰਣ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੂਸਰੇ, ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਕੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਤਮ ਨਿਰਣੈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ-ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸੰਪਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਗ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮ ਨਿਰਣੈ ਦਾ ਅਵਸਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਵਸਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਆਤਮ ਨਿਰਣੈ ਦੀ ਬਲੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਆਤਮ ਨਿਰਣੈ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਤਰਣ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਨੀ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਿੱਲ ਕਿਮਿਲੀਕਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਅਗਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਆ ਦਾ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇੱਛਾ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚਾ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (**Self Assessment**)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ..........ਰਹੀਆਂ ਹਨ।
2. 'ਏ ਥਿਊਰੀ ਆਫ ਜਸਟਿਸ'..........ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।
3. ....ਦਾ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਪਤੀ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ।

10.2 ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ (Global Justice)

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਐਸਾ ਮੁੱਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ **'ਅਸੀਂ ਇਕ ਨਿਆਪੂਰਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ।'** (We do not live in a just world)। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰੀਬ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੱਧ ਵਰਗੀ, ਕਈ ਅਜੇ ਵੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਣਗਿਣਤ ਲੋਕ ਹਿੰਸਾ, ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਕਈ ਮੌਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ-ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਝੀਏ ਜਾਂ ਇਸ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਗਰ ਰਿਣੀ ਹਨ (ਅਗਰ ਉਹ ਹਨ ਤਾਂ), ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਦੰਡ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਧਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ

ਨੋਟ

ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਹੋਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅੰਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ-ਅਰਥਾਤ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਬੰਧ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਧਾਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਆ ਇਕ ਗੌਣ ਵਿਸ਼ੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ, ਜੇਕਰ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਕਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ, ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾਕੋਸ਼, ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਵਿਦ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਗਮਾਂ ਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਵਸਥਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਚੋਂ ਗੁਜਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 1980 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੁੱਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਵਿੱਚ ਮੁੱਦੇ (Issues in Global Justice)

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤਿੰਨ ਸਬੰਧਿਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਇਰਧ-ਗਿਰਧ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹੈ :

1. ਪਹਿਲਾ ਮੁੱਦਾ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਨੈਤਿਕ ਮੁਕਤਵਾਦੀ** (moral universalists) ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੀ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਦੰਡ ਹਨ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਲਿੰਗ, ਧਰਮ, ਰਾਸ਼ਟਰੀਯਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਜਾਂ ਕੀ ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਦੰਡ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਮੁਦਾਇ ਅਤੇ ਇਛੁੱਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ?

2. ਦੂਸਰਾ ਮੁੱਦਾ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ 1.1 ਅਰਬ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕ ਜਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ 18 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਭਾਗ-ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ 2 ਡਾਲਰ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਚਾਰੇ ਲਈ 3 ਡਾਲਰ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ ਤੀਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਗੰਭੀਰ ਸਵਾਲ ਹੈ: ਕੀ ਧਨ, ਸੰਪਦਾ ਅਤੇ ਸੰਸਧਾਨਾਂ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵੰਡ ਨਿਯੋਜਿਤ ਹੈ? ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਕੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕੀ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰਮਿਹਿਤ ਦੋਸ਼ ਹੈ? ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਕੀ ਅਮੀਰਾਂ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦਾਨ ਅਤੇ ਪਰਉਕਾਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਅਗਰ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿੰਨੀ, ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ *(i)* ਇੰਨੀ ਕੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਣ ਜਾਂ *(ii)* ਇੰਨੀ ਕੀ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨਪੂਰਵਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਣ। *(iii)* ਉੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਆ ਜਾਣ।

3. ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉੱਤਮ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਕੀ ਉਹ ਰਾਜ ਹੈ ਜਾਂ ਸਮੁਦਾਇ। ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ, ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਗਠਨ, ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਗਮ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜ? ਇਹ ਸਾਡਾ ਸਮਰਥਨ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਿਸ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਿੰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ?

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੈਤਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਰਗਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਦੋਹਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਲਪ **ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ** (global justice) ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਿਆ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭੂਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਤਮਕ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਧੁੰਦਲਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਔਖੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਗਏ ਹਨ, ਅਤਿਅੰਤ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਕਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਨਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬੀ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ? ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਵਰਦਾਨ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੈ?, ਕੀ ਇਹ ਕੰਮਕਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਸ ਲਈ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਸਮਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਾਜ ਦੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ।

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Positions on Global Justice)

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਮੁੱਦਾ ਜਿਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ-ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰੀਯੋਜਨਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੈ? ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਨ: **ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ (Nationalism) , ਜਥਾਰਥਵਾਦ (Realism), ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਵਾਦ (Particularism), ਰਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰੰਪਰਾ (Society of States Tradition) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ (Cosmopolitanism)**

ਰਾਸ਼ਟਵਾਦੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਡੇਵਿਡ ਮਿੱਲਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਂਝੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੂਲਵਾਨ ਸਮੁਦਾਇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਡਾ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਕਰਤਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਕਰਤਵ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਅਪੇਕਸ਼ਾਕ੍ਰਿਤ ਕੰਮ ਤੱਤਕਾਲੀਨ, ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਅੰਤਰਹਿਤ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਕਰਤਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਤੱਥ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਲਾਭ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਿਆ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ।

ਦੂਸਰਾ, ਮੋਰਗੇਨਥੂ, ਕੈਨੇਥ ਵੈਜ ਵਰਗੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਮਾਨਦੰਡ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਵਾਦ ਵਰਗੀ ਧਾਰਨਾ ਵੀ ਇਕ ਮਿਥਿਆ ਹੈ। ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਖਿਡਾਰੀ ਹੈ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਕਰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਸਹਾਇਤਾ ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਮਾਰਿਕ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੋਵੇ।

ਤੀਸਰਾ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਵਾਦ (ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ ਵਾਲਜਰ) ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਦੰਡ ਸਾਂਝੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਮਪੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਨਦੰਡ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਦੀ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਵਤ੍ਰਾਵਾਦ ਇਕ ਝੂਠੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਧਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨੈਤਿਕ ਮਾਨਦੰਡ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਅਜਨਬੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੰਡ ਦੇ ਉਹ ਮਾਨਦੰਡ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ/ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਨੈਤਿਕ ਜਾਣਬੁਝ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਮੁਦਾਇਵਾਦੀ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਇੱਥੇ ਹਰ ਸਾਲ 18 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਇਕ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਵਤਾ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਗ ਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਸਾਫ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸੋਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਨਿਆ (ਅਰਥਾਤ ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਵੰਡ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸਫਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਮੁਦਾਇਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਢਿੱਲ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣਾ, ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਬੇਕਾਰੀ, ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ ਪਰਜਾਤੀਆਂ ਪ੍ਰਥਕਕਰਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦਰਾਰ, ਸਰਵਜਨਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ, ਨਿਵਾਸ ਆਦਿ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੋਝ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਕਾਫੀ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਜਨ-ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ, ਅੰਨ੍ਹਾ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ, ਨਸਲਵਾਦ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਲਗਾਵ, ਕੱਟੜਵਾਦ ਆਦਿ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਗੁਆਚ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਡਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਅਨੰਨਿਯਤਾ ਦਾ ਪੋਸ਼ਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਤਾ ਗੁਆਚ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਖਤਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਚੌਥਾ, ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਂਝੇ ਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੇ-ਸਬੰਧਾਂ, ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਸਮੇਤ, 'ਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਜੁਟਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬਨਾਮ ਵਿਅਕਤ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਭਿਜਨਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸਹਿਮਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਉਪਚਾਰਿਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਮਰਥਕ ਰਾਲਸ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ '*The Law of Peoples*' ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ '*The Theory of Justice*' ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਿ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਮੂਲ ਅਵਸਥਾ (Imagined original position) ਵਿੱਚ ਚੁਣਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਨਵਿਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਆ ਗਿਆ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਵਾਰਥੀ ਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਾਲਸ ਨੇ ਇਸ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਘਰੇਲੂ ਨਿਆ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਨਾਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ, ਜਦ ਕਿ ਰਾਲਸ ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ, (ਕਾਂਤ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ) ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਰਤਵ ਸੰਧੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਯੁਧ 'ਤੇ ਸਖਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਲਗਾਉਣਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਪਦਾ ਦਾ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਲਸ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਆ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਨਦੰਡ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਮਤਾਵਾਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਵੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਵਤੰਤਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਨੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ 'ਇਕ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਵਪਨਲੋਕ' (realistic utopia) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਗਲੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਕਰਾਂਗੇ।

ਪੰਜਵਾਂ **ਵਿਸ਼ਵ-ਮਜ਼ਦੂਰੀ** (Cosmopolitanism) ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨੈਤਿਕ ਸਰਵਤਰਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੱਚ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਜਾਂ ਇੱਕੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵਿਆਪਕ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:

(i) ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,

(ii) ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ-ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(iii) ਅਤਿਅੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਸਮਾਜਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਬੇਫਾਲਤੂ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ-ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਸਮੁਦਾਇਵਾਦੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਜਿਸ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਾ ਉਹ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਖਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੁਦਾਇਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦੂਤ ਪਤਨਕਾਰੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ ਵਿਮਾਰਗਦਸ਼ੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਵਿਰਹ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Ideology of Globalisation)

ਕਿਉਂਕਿ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦਾ ਸਵਾਲ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਵਾਂਸ਼ਹੀਨ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੀਏ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1990 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, **ਨਵੀਂ-ਉਦਾਰਵਾਦ** (neo-liberalism) ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਵਪਾਰ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਫਟਾ ਸੰਧੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਯੂਰਪੀ ਸੰਘ ਦੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੀਤੀ ਮੂਲਤ: ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਕੰਮ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਨਿਯਾਮਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੌਦਿਕ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਵਿੱਤੀ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸੱਟੇਬਾਜ਼ੀ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਵਣਿਜ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼ੇਅਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ 24 ਘੰਟੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲਾਭ ਅੰਸ਼ ਅਤੇ ਟੈਕਸ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ ਧੁੰਦਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਟੈਕਸ ਦਰ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਟੈਕਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਬਸਿਡੀ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲਾਅਫਜ਼ਾਈ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ ਅਤੇ ਸਾਈਬਰ-ਸਪੇਸ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ ਨਾ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੰਜੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਬੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਕਈ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ *(i)* ਨਵੇਂ ਉਭਰਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਅਸਥਿਰਤਾ, *(ii)* ਬੇਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨੌਕਰੀਹੀਣ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ (automation), *(iii)* ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ, *(iv)* ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਬੰਧੀ ਖਤਰੇ, *(v)* ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਪੂਰਤੀ ਦਾ ਖਤਰਾ, *(vi)* ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧਤਾ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਵੰਡ ’ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਵਿਗਿਆਨਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਾਰੀਕਰਨ, ਨਿੱਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਵਪਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਮਨ ਤਾਕਤਵਰ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਤੱਤ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਟੈਕਸ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੂਲਭੂਤ ਢਾਂਚੇ ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਨਿਵਾਸ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੇਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਟੈਕਸ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਬਿਨਾਂ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾ-ਸੀਮਾ ਵੀ ਜ਼ੀਰੋ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾ-ਸੀਮਾ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵੀ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਦਰਾ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ UNDP, UNCTAD, UNICEF, UNESCO, UNEP ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੁਦਰਾਕੋਸ਼ ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਵਣਿਜ ਜਿਵੇਂ ਕਠੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਆ ਵਰਗੇ ਕੋਮਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਹੈ।

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਨਿਆ (Injustice at Global Level)

ਆਓ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਨਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੀਏ। ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਨਿਆ ਕਈ **ਅਕਰਣ ਅਤੇ ਕਰਣ** (omissions and commissions) ਤਰੁਟੀਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਅਕਰਣ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਲਾਭ, ਨਿਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਵਿਧ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਬੰਧਾਂ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਪਾਰ ਸਮਝੌਤੇ, ਇਲਾਜ ਉਪਕਰਮ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ, ਹੌਂਸਲਾ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਗਏ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਵਹਾਰ। ਦੂਸਰਾ, ਕਰਣ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਈ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੁਲਝਾਇਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਕੁਸ਼ਲ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਪਾਰ ਸੀਮਾਵਾਂ ਜੋ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ’ਤੇ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪੇਟੈਂਟ ਕਾਨੂੰਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਰੱਖਿਅਕ ਦਵਾਈਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਏਡਸ) ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਵਪਾਰ ਜੋ ਅੱਤਵਾਦ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਥਾਨਕ ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਝਗੜੇ ਕੇਵਲ ਖੇਤਰੀ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਧਾਉਂਦੇ, ਉਹ ਅਸਤਰਾਂ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ ਦੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਰਯਾਤ ਦੇ 4/5 ਨਾਲ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਗ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ G8 ਦੇ ਦੇਸ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਵਰੂਪ **ਪਰਾ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਗਤ ਪ੍ਰਬੰਧ** (transnational institutional arrangement) ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਮਹੱਤਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੋਗੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਸੰਸਥਾਗਤ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਆਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹਮਲਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰੀਬੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅੱਧੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ 2700 ਮਿਲੀਅਨ) ਹੁਣ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵ ਬੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ 2 ਡਾਲਰ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜੀਅ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਗਭਗ 18 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕ ਹਰ ਸਾਲ ਭੁੱਖਮਰੀ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਹੋਰ ਗਰੀਬੀ ਸਬੰਧੀ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅੰਕੜਾ ਕੁਝ ਮੌਤਾਂ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲ ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਦਭਾਗ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਪੂਰਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਰਾਸ਼ੀ 5000 ਡਾਲਰ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਔਸਤਨ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਨਾਲ 20 ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਜੀਅ ਰਹੇ ਸਾਰੇ 2700 ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਆਮਦਨ 2100 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਉਤਪਾਦ ਦਾ ਕੇਵਲ 1.2 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦਾ 16.1 ਹੈ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ 81 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਉਤਪਾਦ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਧ ਗਰੀਬੀ ਘੱਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ 11 ਮਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਹਰ ਸਾਲ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਜੇਕਰ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਸੰਸਥਾਗਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਜਿਹੇ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੋਵੇ। ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਸੰਭਵ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਜੇਕਰ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਰਕਸ਼ਣਵਾਦੀ ਉਪਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ WTO ਸੰਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਟਾ ਦਰ ਸੂਚੀ, ਡੰਪਿੰਗ ਵਿਰੋਧੀ ਟੈਕਸ, ਨਿਰਯਾਤ ਕਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਉਤਪਾਦਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਸਬਸਿਡੀ ਆਦਿ। ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਅਗਰ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਧਾਨ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪੈਸਾ ਉਧਾਰ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਜੇਕਰ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਹ 300 ਬਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਹਰ ਸਾਲ ਦਾ ਇਕ ਵੈਸ਼ਿਵਕ **ਸੰਸਾਧਨ ਲਾਭ ਅੰਸ਼** (Global Resource Dividend) ਜਾਂ ਕੋਈ ਐਸੀ ਹੀ ਯੋਜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗਰੀਬੀ ਉਨਮੂਲਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? (How to Achieve Global Justice?)

ਜੇਕਰ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਆਸਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀਆਂ ਦਾ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪਾਲਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਜਾਨ ਰਾਲਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੇਨ ਅਤੇ UNDP ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਤੇ ਰਾਲਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Rawl's Views on Global Justice)

ਰਾਲਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ '*The Law of Peoples*' ਅੰਤਰਰਾਸਟਰੀ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਰਾਲਸ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਪੱਖ ਨਿਆ (Justice of Fairness) ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੋਵੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਆਪਕ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਨਾਗਰਿਕ ਹਨ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ **ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ** (Society of Peoples) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ '*The law of peoples*' ਮੂਲਤਃ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ (ਰਾਜਾਂ) ਦੀ ਰਾਲਸ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਰਾਲਸ ਨੇ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਪਰ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਰਾਲਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ '*A Theory of justice*' ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਇਕੱਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਔਖੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਵਿਧ, ਉਤਰਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਉਤਰਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਰਾਲਸ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ (ਰਾਜਾਂ) ਦੇ ਲਈ ਨਿਆ ਦੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਰਾਲਸ ਦੀ 'ਲੋਕਾਂ ਦੀ' ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵੱਖ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਅੰਤਰਾਰਸ਼ਟਰੀ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਲਸ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇੱਥੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਉਹ *Law of the Peoples* ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣਗੇ। ਲੋਕਾਂ (ਰਾਜਾਂ) ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨਿਰਵਿਘਨ ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਲਈ, ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਆਕਾਰ, ਜਨ-ਸੰਖਿਆ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਕੀ ਹੈ। *The Law of Peoples* ਨਾਲ ਰਾਲਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਜੋ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆ ਦੀ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਾਲਪਨਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਇੱਥੇ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਕਰਨਗੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਨਿਯਮ *Law of peoples* ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੂਚੀ ਹੋਣਗੇ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਨਿਯਮ ਅੱਠ ਹਨ।

1. ਲੋਕ (ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ) ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ ਦਾ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
2. ਆਪਣੇ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਅਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹਨ,
3. ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਯੁੱਧ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ,
4. ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।
5. ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਅਤੇ ਸੰਧੀਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।
6. ਯੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੰਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ (ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਕੇਵਲ ਆਤਮ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਹੀ ਲੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ)
7. ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।
8. ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਨਿਆਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚੁਣੌਤੀ ਕੇਵਲ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਨਿਆ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਗੈਰ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਪੱਛਮੀ **(ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਤੇ ਨਾ-ਮੱਧ ਵਰਗ ਕੇ ਲੋਕਾਂ)** (decent and non-decent peoples) ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੋ ਸਕੇ।

ਮਰਿਆਦਾ ਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰਾਲਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲਤ: ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਸਮਾਜ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਨੀਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ, ਸਵਤੰਤਰ, ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਜਿਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਲਸ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਨਮਾਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੇਵਲ ਕਰੂਰਤਾ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਜਦਕਿ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਮਰਿਯਾਦਾ ਹਿੱਤ ਸਮਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦਾਸਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਅੰਤਕਰਨ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨਾ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ ਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਊਨਤਮ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ, ਇਹ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਵਿਆਪਕ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਕ ਉਦਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਮਰਿਯਾਦਾ ਰਹਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਲਸ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ** (Society of Peoples) ਅਮਰਿਯਾਦਾ ਲੋਕਾਂ (non-decent) ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਪਟੇਗਾ। ਅਮਰਿਯਾਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅੱਗੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ- ਉਹ ਅਮਰਿਯਾਦਾ ਲੋਕ ਜੋ **ਨਿਰਵਾਸਿਤ ਰਾਜ** (outlawed state) ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਯੁੱਧ ਦਾ ਰਸਤਾ ਅਪਨਾਉਣ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹ **ਬੋਝ ਸਮਾਜ** (burdened society) ਇੱਥੇ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸਥਿਤ ਸਮਾਜ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹੇ ਬੋਝੀ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ **ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ** (society of peoples) ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬੋਝਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਲਸ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ, ਇਕ ਮੁੱਖ-ਵਸਥਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮ੍ਰਿਧ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੰਨੀ ਹੀ ਨਿਊਨਤਮ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਕਿ

ਨੋਟ

ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਆਇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਦੂਸਰਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਪੈਸਾ ਭੇਜਣਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਿਅਰਥ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਲਸ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਲਸ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਝਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਾਮ-ਬਾਣ ਦੀ ਜੜੀ ਬੂਟੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੀਸਰਾ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਝਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਕਿ **ਅੰਤਰਤੋਗਤਵਾ** ਉਹ ' ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ' ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਸਕੇ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਰਾਲਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਮੂਲ ਨਿਊਨਤਮ ਪੱਧਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕੇਵਲ ਬੋਝਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ (ਚਾਹੇ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ) ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਸਮਾਜਾ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਨੇਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਲਸ ਨਿਰਵਾਹ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, **ਉਹ ਨਿਰਵਾਸਿਤ ਰਾਜਾਂ** (outlawed states) ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਮੁੱਖ ਸਥਿਤ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਖ਼ਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਗਰੀਬੀ ਉਨਮੂਲਨ ਨੂੰ ਰਾਲਸ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਫ਼ਰਜ਼ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ 'ਤੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀਮਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਵਰਗੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਲਸ ਦੀ ਵੈਸ਼ਿਵਕ **ਨਿਆ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ** *'A Theory of Justice'* ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਿਆ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਲਸ ਦੇ ਕਈ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਰਾਲਸ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ **ਭੇਦਮੂਲਕ ਸਿਧਾਂਤ** (Differential Principle) ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਣਗੇ ਜਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਕਰਨਗੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਲਸ ਇਕ **'ਰਾਸ਼ਟਰ ਸਮਾਜ'** (national society) ਅਤੇ **'ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ'** (society of peoples) ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, **ਘਰੇਲੂ ਸਮਾਜ** (domestic society) ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਲਜ਼ਾਮ ਅਤੇ ਪੱਖਪਾਤ ਵੱਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਜੇਕਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਨਾ ਕਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨ, ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਅਣਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਾ ਨੂੰ ਸਮਪਦਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇਵੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਧਨ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦਾ ਕੋਈ ਔਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਲਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ, ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਸੇਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Amartya Sen on Global Justice)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸੇਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀਆਂ 'ਤੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸਬੰਧੀ ਸੋਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਣ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇਕ ਉੱਤਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਕਾਫੀ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇਕ ਗਲਤ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗੇ। ਨਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ **ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵੰਡ** (fair distribution of resources) ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵਾਲ ਹੈ-ਕਿ ਕੀ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਉਚਿਤ ਜਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਭਾਗੀਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦੀ ਉਮੀਦ ਘੱਟ ਅਸਮਾਨ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਤੇ ਉਚਿਤ ਨਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਸਲੀ ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੁਧਾਰ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਨਿਆ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਚਿਤ ਵੰਡ।

ਰਾਲਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾਸੇਨ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਨਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਨਵੀਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਬਜ਼ਾਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਲ ਇਸ ਬਜ਼ਾਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਜ਼ਾਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨਤਰ ਸਵਾਮਿੱਤਵ ਦੇ ਪੈਟਰਨ, ਸੰਸਾਧਨ ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਵਸਰਾਂ ਅਤੇ ਪੇਟੈਂਟ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਟਰੱਸਟ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੀਮਤਾਂ, ਵਪਾਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਆਮਦਨ ਵੰਡ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਤੀਜੇ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਜੋੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੋਵੇਂ ਮਿਲ ਕੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪੱਧਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਕਮੀ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣਗੇ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਪਾਰ ਸਬੰਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਆਦਿ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਭੂਮੀ ਅਧਿਕਾਰ , ਆਸਾਨ ਕਰਜ਼ਾ ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਨਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ, ਸਮਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਨੋ-ਨਿਆਸ਼੍ਰਿਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਯੋਗ ਇਕ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਹੈ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਉਨਮੂਲਨ ਵਿੱਚ ਸਬੰਧ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਸੇਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਉਂਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਨਾਗਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (ਜਿਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਾਂ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ) ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਕਾਰਾਂ ਜੋ ਮਾਨਵ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਆਪਕ ਆਨੰਦ ਉਠਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵੈਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੁਆਰਾ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਂਨੀ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕੀ ਸੁਧਾਰੀਕ੍ਰਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਟਾਡ ਸਲੋਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਉੱਪਰੋਂ **ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੇਠਾਂ ਨੂੰ** (Globalization from below) ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਿਗਮ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਣ ਵੀ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲਾਭ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚੁਣੌਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਚਾਅ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਈ ਨਿਆਸ਼ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਹਰ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦੇ ’ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੂਹਿਕ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ (ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਦੋਨਾਂ), ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਸਮੁਦਾਇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨੈੱਟਵਰਕ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਾਂਝੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

UNDP ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਰਿਪੋਰਟ 1999 (Human Development Report of UNDP 1999)

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ UNDP ਦੀ ਮਾਨਵ ਵਿਕਾਸ ਰਿਪੋਰਟ 1999 ਨੇ ਵੀ ਇਕ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੋ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

1. ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਕੇਂਦਰੀ ਬੈਂਕ ਗਰੀਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਵਿਆਜ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ।

2. ਇਕ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਵੇਸ਼ ਸੰਸਥਾਨ (global investment trust) ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਬਹਾਵ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਲਪਕਾਲੀਨ ਨਿਵੇਸ਼ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਫੰਡ ਇਕੱਠਾ ਕਰੇ।
3. WTO ਦੇ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਿਯਮਾਂ, ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੇਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਗਮਾਂ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਾਂ 'ਤੇ ਹੱਕ ਜਮਾਉਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕੇ।
4. ਨਵੇਂ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜੋ ਪੇਟੈਂਟ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕੇ।
5. ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਵੇਸ਼ ਸੰਧੀ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਗੱਲਬਾਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨਮਾਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ।
6. ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਚਕੀਲੇ ਮੌਧਿਕ ਨਿਯਮ ਜੋ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਵੇ।
7. ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਨਿਗਮਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਆਚਾਰ ਸਹਿੰਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਹੀ ਸ਼੍ਰਮ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਲਣ ਕਰੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।

ਕਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਤੀਸਰੇ ਖੇਤਰ (ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਬਾਅਦ) ਦੀਆਂ ਉਮੀਦ ਤਾਂ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦ ਇਹ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਹੜਤਾਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਵੱਲ ਮੋੜਨਾ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਗਮਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ-ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬਨਾਮ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ (Hurdles in the way of Achieving Global Justice—Globalization vs State Sovereignty)

ਸਧਾਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਜੋ ਇੰਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਰਣ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਿਆ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਖ਼ਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨਗੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ: ਮੁਦਰਾ, ਬੱਚਤ ਦਰ, ਬਜਟ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਜਨਸੰਖਿਆ, ਨੀਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਨੀਤੀ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੀਤੀ, ਟੈਕਸ ਦੀ ਦਰ, ਅਪ੍ਰਵਾਸ ਨੀਤੀ ਆਦਿ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਕਾਫੀ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰਪੀ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਭਾਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਸ਼ਾਵਰ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਖੇਤਰੀ ਨਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ। ਇਕ ਰਾਜ ਜੋ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਦਬਾਅ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਹਿੱਤ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਐਲਾਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਧਾਰਣ ਸਮੂਹਿਕ ਨਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮ ਉਸ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜੋ ਵੰਡਣਯੋਗ ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਪੱਖਪਾਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਾਵਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਨਿਆ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਇਸ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਮੁਦਾਇ ਇਕ ਐਸਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨਿਆ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ। ਅਖੀਰਲੇ ਖੇਤਰ ਤੇ ਹਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕੋਈ-ਨਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦੇ ਨਿਆ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਸਵਾਲ ਕਰਨਾ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਲ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨਿਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੇ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਨੋਟ

ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ 'ਚ ਵਾਧਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਨਾਗਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਵੀ ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ-ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਖਾਤਮਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ, ਏਡਸ ਆਦਿ। ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਪਟ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੁਸ਼ਕਿਲ, ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਹਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

ਨਿਆ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Marxist Theory of Justice)

ਸਮਕਾਲੀਨ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸਵਰੂਪ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੇਖਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਦੋਂ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਜਾਂ ਮਤਭੇਦ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਨਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ' ਨਾਲ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਮਤਭੇਦ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। **ਸਾਮਵਾਦ ਨਿਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ।** (Communism is Beyond Justice) । ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੰਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਆ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਲੇਖਕ ਨਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸਵਾਮਿੱਤਵ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਰਾਜਵਹੀਣ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਅਲਗਾਵ-ਵਾਦੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਨਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਸਵਰੂਪਾਂ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ।

ਸਾਮਵਾਦ ਨਿਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ (Communism is Beyond Justice)

ਜਿੱਥੇ ਰਾਲਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਨਿਆ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਨਦੰਡ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਨਿਆ ਦੀਆਂ ਕਿਸੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਲੇਖਕ ਨਿਆ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ **'ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ'** (equal rights) ਵੰਡ (just distribution) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ 'ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਅਸਮਾਨ ਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਲਈ ਅਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰ' ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਨਿਆਪੂਰਨ ਵੰਡ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵੰਡ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ। ਅਗਰ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਿਕਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀਹੀਣ ਵਰਗ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਪਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀਹੀਣ ਵਰਗ ਤਾਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਅੰਤ ਵਰਗ ਵੰਡ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਅੰਨਿਆ ਵੀ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੁਨਰ ਵੰਡ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਗਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ 'ਨਿਆਪੂਰਨ ਵੰਡ' ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅੰਨਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਨਾ ਹੱਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਥੇ ਨਿਆ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਝਗੜੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਇਕ 'ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ', ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕ ਰੁਕਾਵਟ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਿਹਤਰ ਤੋਂ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਲੋਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ।

ਉਪਰੋਕਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਿਆ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਪਸ਼ਟ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਠਿਨਾਈ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ **'ਨਿਆਇਕ ਸਮੁਦਾਇ'** (Judicial

ਨੋਟ

Community) ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆ ਦਾ ਸਵਾਲ ਤਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, **ਜਦ ਅਸੀਂ ਨਿਆ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ** (Circumstances of justice) ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜੋ ਐਸੇ ਝਗੜੇ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਨਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। *(i)* ਵਰਗ ਵੰਡ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਰੋਧੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ *(ii)* ਸੀਮਿਤ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨ। ਅਗਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸੀਮਿਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ 'ਨਿਆਇਕ ਸਮਾਨਤਾ' ਜਿਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਐਸੇ ਵਰਗ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਦੂਸਰਾ, ਇਹ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਸਵਾਮਿਤਵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆ ਕੇ ਇਸ ਐਸੇ ਵਰਗ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਨਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਹ ਇਕ ਐਸੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ।' ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇਕ ਐਸਾ ਵਰਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਨਾ ਕੋਈ ਝਗੜੇ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਨਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਇਕ ਫਾਲਤੂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਨਿਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ।

ਨਿਆ ਦੀ ਸਾਮਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ (Communist Concept of Justice)

ਅਗਰ ਨਿਆ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਦੋਵੇਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਨਤਾਪੂਰਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਿਆ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰਤਾ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਕਿੰਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਮਾਨਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸਵਾਮਿਤਵ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਵ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਮਿਤਵ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਮਦਨ, **ਮਜ਼ਦੂਰੀ** (Wage Labour) ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨੈਤਿਕ, ਅਲਗਾਵਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਕੇ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁਦਾਇਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਆ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸਮਾਨੀਕਰਨ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਕ ਨਿਆਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਨਿਆ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦਣ ਅਤੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਕੋਹਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਤੱਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ : *(i)* ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਰਥਿਕ ਮੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, *(ii)* ਇਸ ਮੁੱਲ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, *(iii)* ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਉਸ ਉਤਪਾਦ ਦੀ ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, *(iv)* ਕਿਉਂਕਿ ਉਤਪਾਦ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ), ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਦੇ ਕੋਲ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਮਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਸਬੰਧ ਮੁੱਲ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਰੋਮਨ ਨੇ ਸੰਪਤੀਹੀਣ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ '**ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਯੰਤਰਾਂ ਤੱਕ ਅਸਮਾਨ ਪਹੁੰਚ**' (Unequal access to the means of production) ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ, ਵਹਿਲੇ ਲੋਕ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਾਰੇ ਨਿਆ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੱਕ ਇਸ ਅਸਮਾਨ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਲਾਭ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ, ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਪਹਿਲੂ ਉਹ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸ਼੍ਰਮ ਵੇਚਣ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ, ਅਪਰਾਧੀ, ਭਿਖਾਰੀ, ਵਿਹਲੇ ਲੋਕ ਆਦਿ। ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਇਕ ਮਿਥਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ, ਮਿਹਨਤ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਬੱਚਤ ਕਰਕੇ ਕਮਾਈ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਇਸ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਚੋਰੀ, ਡਾਕੇ, ਹੱਤਿਆ, ਦਾਸਤਾਨ, ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਨੋਟ

ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਨਿਆਪੂਰਨ ਮਾਰਗ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਸਾਬਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਦਾ ਉਚਿਤ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਪਤੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖ਼ਤਰਾ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਸਲੀ ਖ਼ਤਰਾ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੇਕਾਰੀ, ਘੱਟ ਆਮਦਨ, ਬਿਮਾਰੀ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਜਦ ਤੱਕ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਲਾਭ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਹੇਗਾ, ਬਹੁਤ ਗਿਣਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ।

ਨਿਆ ਅਤੇ ਅਲਗਾਵ (Justice and Alienation)

ਅਗਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਿਜੀ ਕਈ ਅਧਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਤੱਥ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਇਸ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼੍ਰਮ, ਉਤਪਾਦਨ, ਆਪਣੇ ਭਰਾ-ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲਗਾਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਬੇਗਾਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਰਥਹੀਣ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਘਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਨੇ **'ਸਾਡੀ ਸਵਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਹਿਕਾਰੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ'** (Our capacity for freely creative cooperative production) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੋ ਸਾਡੀ ਇਸ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਸਮਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ ਨਾਲ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਦੋਵੇਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਿਆ ਅਤੇ ਅੰਨਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਨਿਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਕੇਵਲ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅੰਨਿਆ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਨਿਆ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ, ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੀ ਸਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਨਿਆ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਆਮਦਨ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਜਿਵੇਂ ਜਾਤੀ ਸਮੁਦਾਇ, ਅਲਪ ਸੰਖਿਅਕ ਸਮੁਦਾਇ, ਨਾਰੀ ਮੁਕਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਆਦਿ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੋਸ਼ਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਜਾਂ ਨਿਆ ਦੇ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇ ਕਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਨਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਮਿਲੀਕਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਸਹੀ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਿਆ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਥੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਨਿਆ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਧਿਕਾਰ, ਨਿਆ, ਕਰਤਵ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਆਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions) :

4. 'ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀਆਂ 'ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸਬੰਧੀ ਸੋਚਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ'-ਕਥਨ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ?
   (ਅ) ਰੂਸੋ (ਬ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੇਨ
   (ਸ) ਹਾਵਸ (ਦ) ਜਾਨ ਰਾਲਸ
5. 'ਦਾ ਲਾਅ ਆਫ ਪਿਊਪਲਸ' ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਹੈ-
   (ਅ) ਜਾਨ ਰਾਲਸ (ਬ) ਹਾਬਸ
   (ਸ) ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੇਨ (ਦ) ਰੂਸੋ

ਨੋਟ

6. ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਨਿਆ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਕੀ ਹੈ?
   (ਅ) ਗਰੀਬੀ (ਬ) ਬਿਮਾਰੀ
   (ਸ) ਸ਼ੋਸ਼ਣ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

10.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ, ਧਨ, ਸੰਪਤੀ, ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਆਦਿ ਵੰਡ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਨਿਆ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਰਾਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੈ ਜੋ ਨਿਆ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣ ਸਕੇ।
- ਨੋਜਕ ਦਾ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਪਤੀ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸਤੂਆਂ 'ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਵਾਮਿਤਵ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।
- ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਯੋਗਦਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਲਾਭ ਤਦ ਮਿਲੇਗਾ, ਜਦ ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇਗਾ।
- ਨਿਆ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨੀਕਰਨ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸਮਾਨੀਕਰਨ ਕਿੰਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਨਿਆ ਦੀ ਮੂਲ ਜੜ੍ਹ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੈ।

10.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਵੈਸ਼ਵੀਕਰਨ (Globalisation)** : ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ।
2. **ਅੰਦੋਲਨ (Movement)** : ਗਤੀ, ਚਾਲ, ਸੰਚਾਰ।

10.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਨਿਆ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ?
2. ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।
3. ਰਾਲਸ ਦੇ ਨਿਆ ਸਬੰਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
4. ਵੈਸ਼ਿਵਕ ਨਿਆ 'ਤੇ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਬਹੁਮੁਖੀ	2. ਜਾਨ ਰਾਲਸ	3. ਨੋਜਕ
4. (ਬ)	5. (ਅ)	6. (ਸ)

10.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਆਰ. ਕੇ. ਪਰੂਥੀ : ਦਾ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ।
2. ਏ ਐੱਸ. ਰਾਮਾ ਸਵਾਮੀ : ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ ਆਈਡੀਆਸ ਐਂਡ ਕਾਂਸੈਪਟ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-11: ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ
(Social Justice)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)
ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)
11.1 ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ (Social Justice)
11.1.1 ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Ambedkar's View on Social Justice)
11.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)
11.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)
11.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)
11.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ 'ਤੇ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਨਣ ਲਈ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਲਿੰਗ, ਵਰਨ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਵਸਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਵਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ੇਦ 38 ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ (ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ) 'ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਮਾਨਿਤ ਕਰਨ।

11.1 ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ (Social Justice)

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ, ਜਾਤੀ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਨਮ, ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਰੰਗ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਆਰਥਿਕ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

1. **ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰਤਾ** : ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ 'ਚ ਜਨਮ, ਜਾਤੀ, ਰੰਗ ਨਸਲ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਿਆਇਤ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਨੋਟ

ਨੋਟਸ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

2. **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ** : ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਤਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਰਿਆਇਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

3. **ਜਾਤੀ/ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਅੰਤ** : ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਕੁਰੀਤੀ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਮਤਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹਰੀਜਨ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਲੋਕ ਜਾਤੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣ।

4. **ਪੱਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ** : ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਾਂ ਰਿਆਇਤਾਂ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ, ਜਦ ਕਿ ਕੁਝ ਸੀਮਿਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਤਪੰਨ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ।

5. **ਲੋਕਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ** : ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਗਰ ਲੋਕਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਲੋਕਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਆਇਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਲੋਕਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਗਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

6. **ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ** : ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਲੱਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਦੇਣਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਭੱਤਾ ਦੇਣ ਤਾਂ ਕਿ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬਿਮਾਰਾਂ, ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਹੀਣਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ।

7. **ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ** : ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮੇਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਤਦ ਤੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਟਾਸਕ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰੇ .... ਅੰਤਰ ਹੈ।
2. ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ .... ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ .... ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

11.1.1 ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Ambedkar's View on Social Justice)

ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਰਾਮ ਜੀ ਅੰਬੇਡਕਰ (ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਬੇਡਕਰ) (1891–1956) ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਚਿੰਤਕ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ, ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਮਸੀਹਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਯੋਧਾ ਸਨ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆ ਤਹਿਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਖੁਦ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ (ਮਹਾਰ) ਜਾਤੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਜਾਤੀਵਾਦ ਅਤੇ ਛੂਆਛੂਤ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨ ਅਤੇ ਤਸੀਹਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਕੋਲੰਬੀਆ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਅਬਰਾਹਮ ਲਿੰਕਨ ਅਤੇ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਹ ਕਬੀਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਫੂਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਸਾਬੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਅੰਬੇਡਕਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸਮਾਨਤਾ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਇਕ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਰੰਗ-ਭੇਦ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 14ਵੀਂ ਸੋਧ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਦਲਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਸਹੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਉਪਾਅ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ **'ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ'** ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ (Annihilation of caste), **'ਸ਼ੂਦਰ ਕੌਣ ਸਨ'** (Who were the shudras?) ਜਾਂ **'ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ'** (The untouchable) ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ :ਵਰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਖੰਡਨ

ਅੰਬੇਡਕਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਨ, ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਉਧਾਰਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਨਕਾਰਨ ਅਤੇ ਅਧੀਨਗੀ ਦੇ ਉਸ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਾਰਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤਿਲਕ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਧਿਕਾਰ ਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕ੍ਰਤੀ 'ਸ਼ੁੱਧ ਕੌਣ ਸਨ'? ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਵਸੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਚਤੁ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ ਖਤਰੀ ਦੀਆਂ ਬਾਂਵਾਂ ਤੋਂ, ਵੇਸਵਾ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਪੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ, ਵਰਗ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤ ਦੇ ਹੱਲ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਹੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਅੰਬੇਡਕਰ ਇਸ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ	ਕਿ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਜਨਮ ਹੈ। ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਅਨੇਕਾਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ।

ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਿੰਦੂ ਕਦੇ ਇਕ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਅੰਬੇਡਕਰ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ 'ਚ ਮੱਤਭੇਦ ਸੀ, ਗਾਂਧੀ ਪੁਨਰਜਨਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਉਨਮੂਲਨ' ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਨਮੂਲਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਸ ਸੰਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ?

   (ੳ) 1895 (ਬ) 1891

   (ਸ) 1893 (ਦ) 1898

5. 'ਸ਼ੂਦਰ ਕੌਣ ਸਨ' ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਕੌਣ ਸਨ?

   (ੳ) ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ (ਬ) ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ

   (ਸ) ਸਲਮਾਨ ਖੁਰਸ਼ੀਦ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਕੀ ਹੈ?

   (ੳ) ਕਰਮ (ਬ) ਧਰਮ

   (ਸ) ਜਨਮ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

11.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ, ਜਾਤੀ, ਰੰਗ, ਨਸਲ ਆਦਿ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
- ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ।
- ਆਰਥਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਲੱਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਦੇਣਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਰਾਮ ਜੀ ਅੰਬੇਡਕਰ (ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਅੰਬੇਡਕਰ) (1891–1956) ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਕ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ, ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਮਸੀਹਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਯੋਧਾ ਸਨ।
- ਅੰਬੇਡਕਰ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸਨ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਉਧਾਰਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲਿਤ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਦੁਰਕਾਰਨ ਜਾਂ ਅਧੀਨਤਾ ਦੇ ਉਸ ਦਲਦਲ ਵਿੱਚੋਂ ਉਭਾਰਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਨੋਟ

11.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Culture)** : ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਭਾਸ਼ਾ, ਖਾਣਾ-ਪੀਣਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਆਦਿ।
2. **ਰਿਆਸਤ (Concession)** : ਛੂਟ, (ਜਿਵੇਂ ਕਰ (Tax) ਵਿੱਚ ਰਿਆਇਤ) ਮਾਲਿਕ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਵੇਚਣਾ।

11.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਓ।
2. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
3. ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ 'ਤੇ ਡਾ. ਭੀਮ ਰਾਓ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ : ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment) :

1. ਆਰਥਿਕ	2. ਜਾਤੀ	3. ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ
4. (ਬ)	5. (ਅ)	6. (ਸ)

11.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਆਰ. ਕੇ. ਪਰੂਥੀ : ਦਾ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ।
2. ਜੇ. ਸੀ. ਜੌਹਰੀ : ਕੰਟੇਮਪ੍ਰੇਰੀ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ : ਨਿਊ ਡਾਇਮੇਨਸ਼ਨ, ਬੇਸਿਕ ਕੰਸੈਪਟਸ ਐਂਡ ਮੇਜਰ ਟੈਂਡਰਸ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-12: ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ
(Public Welfare and Welfare State)

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

12.1 ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਹੱਲ (Evolution of Welfare State)

- 12.1.1 ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ (Definition of Welfare State)
- 12.1.2 ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ (Function of Welfare State)
- 12.1.3 ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Democracy and Welfare State)
- 12.1.4 ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਕੰਮ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਉਚਿਤ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ (Function of Modern State or Proper Sphere of State Action)

12.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

12.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

12.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

12.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ :

- ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦੇ ਉਚਿਤ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਿਸੇ ਵਰਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਰਾਮ ਰਾਜ ਦੀ ਜੋ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਸਵਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਪਦ ਦੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜੇ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

12.1 ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਹੱਲ (Evolution of Welfare State)

ਭਾਰਤ, ਪ੍ਰਾਸ਼ਰ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਮਾਰਕੰਡੇ, ਮਨੂ ਅਤੇ ਯਾਗਵਾਲਕਿਆ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਦੇਵਦਾਸ ਨੇ 'ਭਾਰਤ' ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਜੋ ਰਾਜਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਜਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸਮਝ

ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਤੇਜ਼–ਤਰਾਰ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਨਰਕ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਲੱਗਭਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਨਗਰ ਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਸੀ। ਪਲੇਟੋ ਅਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਸੰਗਠਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬੀਤੇ ਯੁਗ ਵਿੱਚ ਜਦ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰ 18ਵੀਂ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ *ਟਾਸਕ* ਪੇਨ, ਥਾਮਸ, ਜੇਫਰਸਨ, ਕਾਂਟ ਗਰੀਨ ਅਤੇ ਬੇਨਥਮ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾਂ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰੇ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਦਾ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਅਰਥ–ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਦੀ ਦੇਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ–

1. **ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ**-18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਅਤੇ 9ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਦੀ **'ਯਦਭਾਵਯ ਨੀਤੀ'** *(Laissez Faire)* ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਰਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੰਪਤੀਸ਼ੀਲ ਬਣਦੇ ਗਏ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਹੀ ਹੱਥੋਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਅਤੇ ਰਸੀਕਨ, ਕਾਰਲਾਇਲ, ਵਿਲੀਅਮ ਗਾਰਡਬਿਨ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਰਗ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤ ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਖਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

2. **ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ**- ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ 1848 ਵਿੱਚ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਜਲਸ ਨੇ **'ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ'** (Communist Manifesto) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਾਮਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ 1917 ਵਿੱਚ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਸਫ਼ਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸਥਿਤ ਰੂਪ 'ਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸਾਮਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ 'ਚ ਬਾਅਦ 'ਚ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਡਰ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਵਿਦਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

3. **ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ**-19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ **'ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ'** ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾਤਮਕ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਤੀਜਾ ਸੀ।

4. **ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ**- 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਆਦਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀਮਿਤ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ 1832 ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ 'ਚ ਬੇਝਿਜਕ ਮਤ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਚੋਣਕਰਤਾ (ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਰਾਜ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਮਤਦਾਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਰਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਪੂਰਨ ਸਨਮਾਨਿਤ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉੱਤਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

12.1.1 ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ (Definition of Welfare State)

ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ-

1918 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ *'Encyclopedia of Social Science'* ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਬੰਧ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਊਨਤਮ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।"

ਟੀ. ਡਬਲਯੂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਅਬਰਾਹਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਨ ਵੰਡ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਨ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਖਤਮ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਚੁੱਕਣਾ ਲੋਕ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਾਰ ਹਿੱਤ ਤੱਤ ਹੈ।" ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤਾਂ ਵਿੰਚ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸੰਨ 1954 ਵਿੱਚ ਮੈਸੂਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਾ 'ਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਆਮੂਰਤੀ ਛਾਗਲਾ ਨੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਹੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪੁਲ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਤਿਤ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ ਜੋ ਉਥਾਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਗਰਿਕ ਦੁਆਰਾ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ। ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਅਰਥ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੰਧਨ ਨਾ ਲੱਗੇ, ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਵਤੰਤਰ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਅਧਿਨਾਇਕਤੰਤਰ ਦੋਵੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੱਖ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਾਮਵਾਦੀ ਅਧਿਨਾਇਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। **ਹੋਬਮੇਨ** (Hobman) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਹ (ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ) ਦੋ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਾਮਵਾਦ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ।" ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਲੋਕਹਿੱਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੋਕਹਿੱਤ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮੌਕੇ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਧਾਰਣ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੁਦਾਇ ਜਾਂ ਵਰਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-

1. **ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ-** ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੂਪ ਚਾਹੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-

(ਕ) **ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ-** ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹਨ ਜਾਂ ਰਾਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ **'ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਬੀਮੇ'** ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ਖ) **ਨਿਊਨਤਮ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਗਰੰਟੀ-** ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਊਨਤਮ ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਨਿਊਨਤਮ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ **ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰੀ ਕਰਾਊਥਰ** ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭੋਜਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਿਵਾਸ, ਕੱਪੜੇ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਊਨਤਮ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਵੱਲ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ, ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।" ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ਗ) **ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ-** ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਂਸ਼ਨੀਏ ਜਦ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਨਿਊਨਤਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ ਨਾਲ ਉਚਿਤ ਅਨੁਪਾਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਘੱਟ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਮਦਨ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

2. **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ-** ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਬੰਧੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ-

(ਕ) **ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ-** ਰਾਜਤੰਤਰ, ਅਧਿਨਾਇਕਤੰਤਰ ਜਾਂ ਕੁਲੀਨਤੰਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਰਤਵਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਵਸਤੁਤ: ਇਸ ਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਹੀ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ਗ) **ਨਾਗਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ-** ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਲੋਕਹਿੱਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਬਿਨਾ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਜਿਵੇਂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

3. **ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ-** ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ, ਵੰਸ਼, ਰੰਗ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਤਪੰਨ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਡਾ. ਬੇਨੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।" ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ 'ਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. **ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ-** ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਨਹਿਤਕਾਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨਸ਼ਟ ਜਾਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਰਨ ਵਰਗਾ ਕਿ ਹਾਬਸਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ, "ਡਾਕਟਰ, ਨਰਸ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਪਾਰੀ , ਉਤਪਾਦਕ, ਬੀਮਾ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਏਜੰਟ, ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਰੇਲਵੇ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। "

5. **ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ-** ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ, ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਇੰਨਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤਰਸਤ ਮਾਨਵਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ ਰਾਜ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸੁੱਖਪੂਰਵਕ ਬਤੀਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਤਾਂ **'ਵਸੁਧੈਵ ਕੁਟੁੰਬਕਮ'** ਅਰਥਾਤ **ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਹੀ ਮੇਰਾ ਕੁਟੁੰਬ ਹੈ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ।**

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ 'ਜੋ..........ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਨਰਕ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'
2. 'ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸ' ਨਾਮਕ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ.........ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।
3. ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ....ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ.........ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

12.1.2 ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ (Function of Welfare State)

ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗ (ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਇਛੁੱਕ) ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਤਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਲੇਕਿਨ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਰਾਜ ਦੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਤਤਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਦੀ ਉਹ ਸੀਮਾ ਰੇਖਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਲਈ ਉਂਨੇ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਜਿੰਨੇ ਕੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੰਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. **ਅਖੀਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ-** ਇਕ ਰਾਜ ਜਦੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਅਤੇ ਅਖੀਰਲੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹ ਰਾਜ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕਾਂ 'ਤੇ ਕਰ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

2. **ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ-** ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੁਆਰਥੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ-ਪਹਿਲੀ ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭੇਦ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ

ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਵੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3. **ਖੇਤੀ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ-** ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਦੇ ਦਾਇਤਵ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਖੇਤੀ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਾਪ ਅਤੇ ਤੋਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਲਗਾਤਾਰ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਬੀਜ ਵੰਡ ਲਈ ਗੁਦਾਮ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਸੁਧਾਰ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜੰਗਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

4. **ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ-** ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਬੰਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਧੀਨ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹਨ ਜਾਂ ਰਾਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ '**ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਭੱਤੇ**' ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜਦਕਿ ਆਮਦਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਲੇਕਿਨ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੇ ਨਿਊਨਤਮ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੱਧਰ 'ਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਆਮਦਨ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੰਮ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

5. **ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ-** ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਊਨਤਮ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਭੋਜਨ, ਵਸਤੂ, ਨਿਵਾਸ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੀਆਂ ਸਧਾਰਣ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

6. **ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ-ਲੋਕ-** ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਸਬੰਧੀ ਸਹਾਇਕ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਫਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਵੀਧਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਫਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

7. **ਸਰਵਜਨਕ ਸੁਵਿਧਾ ਸਬੰਧੀ ਕੰਮ-ਲੋਕ-** ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਾਧਨ, ਰੇਡੀਓ, ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਬੈਂਕ, ਵਿਧੁਤ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਰਵਜਨਕ ਸੁਵਿਧਾ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਟੈਕਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਸੰਸਾਧਨਾ ਸੰਪਨ ਰਾਜ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਉਚਿਤ ਟੈਕਸ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰਵਜਨਕ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਰਵਜਨਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8. **ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ-ਲੋਕ-** ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਰਥਿਕ ਵਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਕਲਿਆਣ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਧਪਾਨ, ਬਾਲ-ਵਿਆਹ, ਛੂਆ-ਛੂਤ, ਜਾਤੀ-ਵਿਵਸਥਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

9. **ਆਮੋਦ-** ਪ੍ਰਮੋਦ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ-ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿਹਤ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ

ਨੋਟ

ਸਰਵਜਨਕ ਉਧਾਨਾਂ, ਕਰੀੜਾ ਖੇਤਰਾਂ, ਸਰਵਜਨਕ ਤਰਣ-ਤਾਲਾਂ (Swimming Pools) ਸਿਨੇਮਾਘਰ, ਰੰਗਮੰਚ, ਰੇਡੀਓ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

10. **ਨਾਗਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ-** ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼, ਸੰਮੇਲਨ, ਸੰਗਠਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ।

11. **ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕੰਮ-** ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰਨ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਯੁੱਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਾਣ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉੱਪਰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਕਰਤਵ ਗਿਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਉੱਤਰ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੰਚ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਜਾਂ ਆਪਣ ਯਤਨ ਨਾਲ ਜੀਵਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜਨਹਿੱਤਕਾਰੀ ਕੰਮ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ।

ਜਦਕਿ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਤਰਕ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

1. **ਵੈਕਿਤਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਹਨਨ-** ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਤੇ ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਵੈਕਿਤਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਾਇਨਰਸ ਨੇ ਇਸੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ **'ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ'** (Big Government) ਦੀ ਝਲਕ ਪਾਈ ਸੀ।

2. **ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਘਾਣ-** ਜਦੋਂ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਜ ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁਦਾਇ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

3. **ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਡਰ-ਲੋਕ-** ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣ 'ਤੇ ਰਾਜ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਲਾਲ ਫੀਤਾਸ਼ਾਹੀ, ਭਰਾ-ਭਤੀਜਾਵਾਦ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਆਦਿ ਹੋਰ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗੀ।

4. **ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਚੀਲਾ-** ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਚੀਲਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਰਾਬਰ ਆਰਥਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਵਾਲਾ ਰਾਜ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੀਨੇਟਰ ਟਾਫਟ ਨੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ **"ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ।"**

ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਸ਼ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਸਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਨਹੀਂ, ਵਰਨ ਇਨਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੁਰਲਭਤਾਵਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਅਧਿਕਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆਧਾਰਭੂਤ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਤਤਪਰ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਖੇਤਰ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਰਨ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਉਲਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਮੀ ਨਹੀਂ। ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ ਪੂਰਨ ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਦੁਰਲਭਤਾ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ

ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤਾਂ ਰਾਜ ਕੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਾਰੀ ਵਯਯ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ 'ਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਆਮਦਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਧਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

12.1.3 ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Democracy and Welfare State)

ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਧਾ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲ, ਆਤਮ-ਨਿਰਭਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਗੱਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾਸ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਅਧਿਕਾਰਵਾਦੀ ਜਾਂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਹਿਤ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਉੱਪਰ ਭਾਰੀ ਕਰ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚੇ ਵਰਗ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਆਪੂਰਨ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਖੋਹ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ **'ਜਨਹਿੱਤ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ'** ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਇਕ **'ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ'** ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇ ਪਾਰਸਪ੍ਰਿਕ ਸਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਉਪਰੋਕਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਸ਼ਕਤਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਲਭ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। 1920-1930 ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਫਰੇਂਕਲਿਨ ਡੀ. ਰੂਜਵੇਲਟ ਨੇ **'ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀ'** (New Dea , Economic Policy) ਅਪਨਾ ਕੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜ੍ਹੇ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਵਿਲਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨੀਤੀ, ਰੂਜਵੇਲਟ ਦੀ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਟ੍ਰੂਮੈਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਨੀਤੀ (Fair Deal) ਤਤਕਾਲੀਨ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਅੱਜ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਡਗਮਗਾਉਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਲਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ **'ਯਦ-ਭਾਵਯਮ ਦੀ ਨੀਤੀ'** (Policy of Laissez Faire) ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ (ਮਜ਼ਦੂਰ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਗਈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਬੱਦ ਤੋਂ ਬੱਦਤਰ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਹ ਅਸ਼ੰਕਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਫੈਕਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਅਪਣਾ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਫਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਮਜ਼ਦੂਰ-ਕਲਿਆਣ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰੀ, ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਮਵਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਅ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਨਵ-ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਇਕ ਮਾਤਰ ਜੀਵਨਦਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਾਬ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ

ਨੋਟ

ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਭਰ ਕੇ ਭੋਜਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਭੀਸ਼ਮ ਗਰੀਬੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਊਨਤਮ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਤੇ ਗਰੀਬ ਦੀ ਖਾਈ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੰਮ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਵਰਨ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਲਗਾਤਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਨ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ?
   (ਅ) 3 (ਬ) 2 (ਸ) 4 (ਦ) 5
5. ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਊਨਤਮ...........ਦੀ ਗਰੰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
   (ਅ) ਮਜ਼ਦੂਰੀ (ਬ) ਸੰਪਤੀ (ਸ) ਆਮਦਨ (ਦ) ਜੀਵਨ-ਪੱਧਰ
6. ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰਨ ਸਾਰੇ.........ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
   (ਅ) ਸਰਕਾਰ (ਬ) ਇਨਸਾਨ (ਸ) ਮਾਨਵਤਾ (ਦ) ਪੂੰਜੀਵਾਦ

12.1.4 ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਕੰਮ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਉਚਿਤ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ (Function of Modern State or Proper Sphere of State Action)

ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਜ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।- **1. ਜ਼ਰੂਰਤ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ, 2. ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ।**

ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ- ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਉਹ ਕੰਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਪੱਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ-

1. ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ- ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦੀ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕੰਮ ਇਕ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਜਲ-ਥਲ ਅਤੇ ਨਵ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ- ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਰਾਜ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਸੈਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਾਤਾਰ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਸਬੰਧ ਬਣੇ ਰਹਿਣ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

3. **ਅੰਦਰਲੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ-** ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਅੰ ਦ ਰ ਲੇ ਉਦਰਵੋਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਰਾਜ, ਰਾਜ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਰਾਜ ਪੁਲਿਸ ਦਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਇਸ ਕਾਰਜ ਹਿੱਤ ਸੈਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4. **ਨਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ-** ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਲਈ ਉੱਤਮ ਨਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੈਟਿਲ ਰਾਜ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। .ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ, ਆਯਾਤ-ਨਿਰਯਾਤ ਕਰ ਲਗਾਉਣਾ, ਮੁਦਰਾ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ, ਭੂਮੀ, ਜੰਗਲ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ, ਡਾਕ, ਤਾਰ ਅਤੇ ਰੇਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਵੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ- ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਦੀ ਉਮੀਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਲਈ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਇਹ ਕੰਮ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਛੁੱਕ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਇਛੁੱਕ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

1. **ਸਿੱਖਿਆ-** ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤਮ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ’ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਫਰੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਰੰਭਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ’ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ **ਬਾਚਨਾਲਿਆ** ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

2. **ਸਿਹਤ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਫਾਈ-** ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਰਾਜ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿਹਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਫਾਈ, ਸਾਫ-ਸੁਥਰਾ ਜਲ, ਹਸਪਤਾਲ, ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰਿਕ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ।

3. **ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ-** ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਸੜਕਾਂ, ਰੇਲਾਂ, ਚਿੱਠੀ, ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਆਦਿ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਊਂਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜਨਤਾ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. **ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ-** ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ-ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ-ਧੰਦਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕੰਮ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਯਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾਲ ’ਤੇ ਕਰ ਲਗਾਉਣਾ, ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਮੇਲਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।

5. **ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ-** ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ

ਰਾਜ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਫੈਕਟਰੀ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਊਨਤਮ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

6. **ਬੈਂਕਿੰਗ ਅਤੇ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ-** ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮੁਦਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੁਦਰਾ ਨਿਯਮ ਦਰ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

7. **ਖੇਤੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮ ਸੰਗਠਨ-** ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਖੂਹਾਂ, ਖੇਤੀ ਅਨੁਸੰਧਾਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤ ਆਦਿ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

8. **ਅਸਹਾਇਕ, ਅਪਾਹਿਜ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ-** ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਾਜ ਇਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬੁੱਢੇ, ਗਰੀਬ, ਅੰਨ੍ਹੇ, ਅਸਹਾਇਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਹਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

9. **ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ-** ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਫ਼ਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਗੀਚੇ ਅਤੇ ਪਾਰਕ, ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ, ਸਰਵਜਨਕ ਤਰਨਤਾਲਾਂ, ਸਿਨੇਮਾ, ਰੇਡੀਓ, ਨਾਟਕ ਗ੍ਰਹਿ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਕੰਮ ਅਧੀਨ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਚਲਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਘਰਾਂ 'ਤੇ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੋਰੰਜਨ ਅਸ਼ਲੀਲ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

10. **ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਧਾਰ-** ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਅਸਪਸ਼ਟਾ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਬਹੁ ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੇ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਕਾਰਜ ਇੰਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਚੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਕਾਰਜ ਹੀ ਅੱਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਸਮਾਨ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ ਰਾਜ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਇਛੁੱਕ ਕਾਰਜ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਅੱਜ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਧਦਾ ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦੇ ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਇਛੁੱਕ ਕਾਰਜ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤ੍ਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਹੀ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਨ (Self Assessment)

ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ/ਝੂਠ ਦੱਸੋ-
(State whether the following statements are True/False):

7. ਸਿਹਤ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਫ਼ਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ।
8. ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
9. ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

12.2 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- "ਲੋਕ ਹਿੱਤਕਾਰੀ ਉਹ ਰਾਜ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।"
- ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਲੋਕਹਿੱਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਬੰਧ 'ਚ ਲੋਕਹਿੱਤ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਸਬੰਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਧਾਰਣ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਦਾਇਤਵ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪੂਰੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਰਥਿਕ

ਨੋਟ

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪੰਨ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਖੇਤੀ, ਉਦਯੋਗ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

- ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਰਨ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਯੁੱਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਅਧੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ, ਫਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਲਿਆਣ ਯੋਜਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰੀ, ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਾਮਵਾਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।
- ਸਿੱਖਿਆ ਉੱਤਮ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।
- ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨੰਦ ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀਭਾਂਤ ਪੂਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਸਿਹਤ ਮਨੋਰੰਜਨ ਸਫ਼ਲ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

12.3 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ (Welfare)** : ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ, ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ।
2. **ਗਰੰਟੀ (Guarantee)** : ਭਰੋਸਾ, ਜ਼ਮਾਨਤ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰਨੀ।

12.4 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ?
3. ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ?
4. ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ?

ਉੱਤਰ: ਸਾਰੇ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. ਰਾਜਾ	2. 1918	3. ਪ੍ਰੀਖਿਅਕ ਨਿਊਨਤਮ
4. (ਬ)	5. (ਦ)	6. (ਸ)
7. ਸੱਚ	8. ਝੂਠ	9. ਸੱਚ

12.5 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ- ਐਸ. ਰਾਧਾ ਸਵਾਮੀ।
2. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ- ਐਨ. ਡੀ. ਅਰੋੜਾ, ਹਰ ਆਨੰਦ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ।

ਇਕਾਈ-13: ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ
(The Market and Public Welfare)

ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

13.1 ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ (The Market and Welfare)

13.2 ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਯਾਮ (Dimensions of Equality)

13.2.1 ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ (Liberty and Equality)

13.2.2 ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ (Equality and Justice)

13.3 ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Liberty)

13.3.1 ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ (Liberty and Licence)

13.3.2 ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Law and Liberty)

13.3.3 ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧਿਤ ਆਯਾਮ (Dimensions of Liberty)

13.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

13.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

13.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

13.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ:

- ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ।
- ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ।

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੇਹਿਸਾਬ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢੇ ਗਏ ਤੇ ਵਾਂਝਿਆਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਗਹਿਰੀ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਵੰਡ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਾਂਗੇ ਕੀ ਉੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜ 'ਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ, ਨਿਆ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਹਾਇਤਾ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ

ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਿਆਪੂਰਨ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਦਰਮਿਆਨ ਖੂਹ ਇੰਨੀ ਗਹਿਰੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੱਗਣ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਅਪੇਕਸ਼ਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਾਂਝਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲੇ। ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਔਖੀ ਮਿਹਨਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਿਊਨਤਮ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਣ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕਿਆਂ ਜ਼ਰੀਏ ਆਪਣੇ ਚੁਣੇ ਹੋਈ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੱਲ ਵਧਣ।

13.1 ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ (The Market and Welfare)

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਿਊਨਤਮ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਣ ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ? ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਗਠਨਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮਾਨਤਾ ਇਸ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰਹਿਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੋਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਾਤਰਾ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਸ਼ੁੱਧ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਨਿਊਨਤਮ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸੇ ਹੋਣਗੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲੋਕਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਘਾਟ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤਦਾਦ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਬੋਝ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਈਏ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬਾਕੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈ ਸਕਣ, ਤਦ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅਸਹਿਮਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਬਹਿਸ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਬਗੈਰ ਸੁਵਿਧਾਹੀਣਾ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਰੀਕਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਨਿਊਨਤਮ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੂਹ ਸਮਰਥਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਪੇਂਡੂ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਗਰੀਬ ਵਰਗੇ ਸੀਮਿਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਗੁਣ ਦੋਸ਼ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ 'ਚ ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਾਂਗੇ।

ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਬਨਾਮ ਰਾਜ ਦੀ ਦਖਲ

ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ, ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਲਈ, ਮੁੱਲ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤੇ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸਵਤੰਤਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਾਤਰਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਛੂਟ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਸਰਲ ਚਿਤਰਣ ਹੈ। ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰਦੇ ਸਮਰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਗਰ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਦਖਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਯੋਗ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲਾਭ ਅਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਨਿਆਪੂਰਨ ਵੰਡ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਲੈਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਮਿਲੇਗਾ। ਹੁਣ ਅਸਮਰੱਥ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਹਾਸਿਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਵੰਡ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਰਥਨ ਅੱਜ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਕਈ ਲੋਕ ਹੁਣ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਣਗੇ, ਮਤਲਬ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਨਿਊਨਤਮ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜੀਵਨ ਮਾਨਕ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਦਖਲ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਨ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਣ ਪਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਵੀ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਗਿਆ ਦੇਣਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕਾਰਗਰ ਤਰੀਕਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਨਿੱਜੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ। ਰਾਜ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਰੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਸਪ੍ਰਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਪਰ ਇਸ ਅੱਗੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਨਿਯਮ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਸਪ੍ਰਦਾ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਨਿਆਪੂਰਵਕ ਸਮਾਜ

ਨੋਟ

ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮਰਦ ਹੋ ਜਾਂ ਔਰਤ, ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੋਂ ਹੈ। ਅਗਰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਯੋਗਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਬੇਮਾਇਨੇ ਹਨ।

ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਵੰਡ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤੱਥ ਇਹ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਲਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਕਲਪ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੀਏ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਵਲ ਪਸੰਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਮਨਪਸੰਦ ਸਕੂਲ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਬਸ਼ਰਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਾਧਨ ਹੋਵੇ ਪਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਾਂ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਚੰਗੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਹੀ ਕੀਮਤਾਂ 'ਤੇ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣ। ਅਗਰ ਨਿੱਜੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਖਾਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ। ਅਰਥਾਤ ਸਸਤੀਆਂ ਅਤੇ ਘਟੀਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਨਗੇ। ਇਹੀ ਵਜ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਿੱਜੀ ਵਿਦਿਆਲਾ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਮਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹਨ। ਸਿਹਤ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਦਖਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਉੱਦਮ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਅਕਸਰ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਦਸੂਰਾ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਸੇਵਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਹਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿੱਜੀ ਕੰਮਕਾਜ ਉਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਨਾਫਾ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਤਾਕਤਵਰ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾ ਹਿੱਤ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਵਸਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਤੱਤ ਤਾਂ ਬਹਿਸ ਲਈ ਦੋਵਾਂ ਪੱਖਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੁਵਿਧਾ ਸੰਪਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਰੁਝਾਨ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਣ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਵੇ।

ਲੋਕਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਅਸਹਿਮਤੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਵੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪਰਖ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਹਿਮਤੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਰਾਹ ਕੱਢਣ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਮੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਨਿਆ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ 'ਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉੱਤਮ ਰਸਤੇ ਸਬੰਧੀ ਇਕ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

13.2 ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਯਾਮ (Dimensions of Equality)

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ। ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (1789) ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਦਰਸ਼ ਸਨ- **'ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਬੰਧੂਆ ਮਜ਼ਦੂਰੀ,** (Liberty Equality, Fraternity) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਇਕਾਂ ਨੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੇਂ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ **ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ** (Free Market Economy) ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਵਾਂ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਗਿਆ, ਤਦ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਆਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਧੂਆ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਸਮਤਾ (ਜਾਂ ਸਮਾਨਤਾ) ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ (Equality and Inequality) ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧ (Rebellion) ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਮਾਨਦੰਡ ਹਰੇਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਔਖਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਮਾਨਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤੱਥ ਦਾ ਨਹੀਂ। (Equality as a Statement of Right, not to Fact)

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸੀਂ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਹਾਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਅਸੀਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ 'ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ' ਜਾਂ 'ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ' ਜਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਨ ਹਨ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਆਦਿ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰ ਹਨ।

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਗਟ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਤੱਥ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਮੜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਭਾਵੇਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਰੰਗ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਕੋਈ ਜੜੀ-ਬੂਟੀ ਜਾਂ ਔਸ਼ਧੀ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਗੋਰੇ-ਕਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ **ਖੂਨ ਸਮੂਹ** (Blood Group) **ਸ਼ਵੇਤ** ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਖੂਨਦਾਨ ਕਰਕੇ **ਸ਼ਵੇਤ** ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨੇਤਰਹੀਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਭਾਵੇਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋਣ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਿਕ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦਭਾਵ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਗਟ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਨਤਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਲੱਭਣ ਅਤੇ ਪਾਉਣ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਥ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਜਦ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੇਲ ਨਹੀਂ। ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ ਅਤੇ ਸਿਤਾਰੇ, ਪਰਬਤ, ਉਚਾਈ, ਘਾਟੀਆਂ, ਨਦੀਆਂ, ਸਮੁੰਦਰ, ਦਰੱਖਤ, ਪਸ਼ੂ-ਪੰਛੀ, ਕੀਟ-ਪਤੰਗੇ, ਔਰਤ-ਮਰਦ, ਗੋਰੇ-ਕਾਲੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ-ਛੋਟੇ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਤਦ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨਮਾਨਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਿਉਂ ਕਰੀਏ। ਅਜਿਹੇ ਤੱਥ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਲੋਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਸੰਵਾਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਹੜ੍ਹ ਆ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਡੋਬ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਹੜ੍ਹ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਾਂ, ਬਲਕਿ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਫਾਲਤੂ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਆੜ੍ਹ ਲੈ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਮਾਨਤਾ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ (Equality as a Modern Idea)

ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (1776) ਅਤੇ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (1789) ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਨ-ਸੰਪਦਾ, ਪਦ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅਟਲ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾ ਕੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਅਣਉਚਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੁਆਰਾ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਇਕ ਮਾਨਤਾ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਧਾਰ ਹੋਵੇ।

ਨੋਟ

ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ (Idea of Equality Postulates Social Change)

ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਣਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ।

ਜੇ. ਜੇ. ਰੂਸੋ (1712-78) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਲਾ 'ਏ' ਡਿਸਕੋਰਸ ਆਨ ਦਾ ਓਰੀਜ਼ਨ ਆਫ ਇਨਕੁਆਲਿਟੀ' (ਕਠਿਨਾਈ ਦੀ ਉਤਪਤੀ 'ਤੇ ਇਕ ਵਾਰਤਾ) (1755) ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ : **ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਠਿਨਾਈ** (Natural Inequality) ਅਤੇ **ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਠਿਨਾਈ** (Conventional Inequality) ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਠਿਨਾਈ ਵਸਤੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਉਮਰ, ਸਿਹਤ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਵਾਧਾ-ਬਲ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਅਟਲ ਜਾਂ **ਬਦਲਣਯੋਗ** (Unalterable) ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਨਾ ਤਾਂ ਖੁਦ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫੇਰਬਦਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਠਿਨਾਈ ਧਨ, ਸੰਪਦਾ, **ਪਦ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ** (Disparities in Wealth, Prestige and Power) ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ **ਪਰਿਵਰਤਨ ਯੋਗ** (Alterable) ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਖੁਦ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਫੇਰਬਦਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਗੋਰੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕਾਲੇ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਠਿਨਾਈ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਗਰ ਗੋਰੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕ ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਠਿਨਾਈ ਹੈ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੋਰੇ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਪਦ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ, ਧਨ-ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। **ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੋਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।**

ਰੂਸੋ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਠਿਨਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਠਿਨਾਈ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਰੂਸੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਠਿਨਾਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ **ਅਟਲ** (Unalterable) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਠਿਨਾਈ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ **ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ** (Science and Technology) ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਠਿਨਾਈ ਵੀ ਅਟਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ **ਪੋਸ਼ਣ** (Nutrition) ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਸਹੀ ਇਲਾਜ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਉੱਨਤ ਹੈ ਜਾਂ ਉੱਥੇ **ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ** (Social Services) ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀ ਕੁਸ਼ਲ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਠਿਨਾਈ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਸੀਮਾ ਰੇਖਾ ਮਿਟ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ, ਬਲਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮਕਸਦ ਵੀ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਰੀਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਾਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਅੰਨਿਆਪੂਰਨ ਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" (ਇਕਵੈਲਟੀ: ਸਮਾਨਤਾ) (1971) ਮਨੁੱਖ ਸਧਾਰਨ: ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਬਲਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਘਰ ਬਣਾ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇ-ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸੰਪਦਾ ਦੇ ਵੰਡ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ-ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ, ਸੁੰਦਰ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ

ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ (Quality of Life) ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੇਸਹਾਰਾ ਬੱਚਿਆਂ, ਬੁੱਢੇ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਸਬੰਧੀ ਰੱਖਿਆ, ਸਿੱਖਿਆ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ।

ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਕਸ਼ਰਸ਼ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ (Equality does not Imply Literal Equality)

ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਤੱਕ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਅਣਉਚਿਤ ਜਾਂ ਅੰਨਿਆ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੱਖ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਵਿੱਚ 'ਬਰਾਬਰ ਕਾਰਜ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ'(Equal pay for Equal Work) ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਨਖਾਹ ਦੇਣਾ ਅੰਨਿਆ ਹੈ, ਅਸੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ-ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਯੋਗਤਾ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ **ਕਰਮਠਤਾ** ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਕਸ਼ਰਸ਼ ਬਰਾਬਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਅੰਕ ਦੇਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਕੋਈ **ਸਕਾਲਰਸ਼ਿਪ** (Scholarship) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ, ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਸਨਮਾਨਪੂਰਨ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਗੇ?ਜੇਕਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੁਰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਜਾਂ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ **ਉਤਸ਼ਾਹ** (Incentive) ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਲਗਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅਕਸ਼ਰਸ਼ ਬਰਾਬਰਤਾ ਲਿਆਉਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਵਧੀਆ ਗੁਣਾਂ** (Excellence) ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ **ਵਾਂਦਵਿਰੰਦ** (Orchestra) ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਚੰਗੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਸਾਜ ਦੇਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਅਣਜਾਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆਂ ਸਾਜ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕੋ-ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢ ਸਕਣ, ਅਸੀਂ ਚੰਗੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਮੰਦਬੁੱਧੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਨਤੀਜਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਆਵੇ, ਅਸੀਂ ਸੁੰਦਰ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਘਟੀਆਂ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਾਵਾਂਗੇ ਜਦੋਂਕਿ ਬੱਦ-ਸੂਰਤ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾ-ਸਵਾਰ ਕੇ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ ਪਵਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਬਦਸੂਰਤ ਕੁੜੀਆਂ ਇੱਕੋ-ਜਿਹੀਆਂ ਲੱਗਣ। ਕੀ ਅਸੀਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਹਾਸਰਸ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ?

ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਧਾਰ (Logical Grounds of Discrimination)

ਜਿਵੇਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਵੀ ਕੁਝ ਭੇਦਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੇਦਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰੇ, ਉਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। (ਕ) ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ (ਖ) ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਕੁਝ ਛੂਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਤਾਕਤਵਰ ਪੱਖ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਉਠਾਉਣਾ ਪਵੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਯਮ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਧਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਮੰਨਚਾਹੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵਰਤਾਓ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, **ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ** (Right-to-Vote) ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਸਕ ਨੂੰ। ਕੇਵਲ ਸੰਪਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਣਉਚਿਤ ਹੋਵਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਤਦਾਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੀ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਕੁਝ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੱਤ-ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ

ਨੋਟ

ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੇਦ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੱਤ-ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਦੈਹਿਕ ਬਲ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਕਸਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੱਤ-ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਣਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਮਤਦਾਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇੱਥੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਗੋਰੇ-ਕਾਲੇ ਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਣ ਜਾਂ ਮਕਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਚਮੜੀ ਦੇ ਰੰਗ 'ਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਉਂਨੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਗੋਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਚਮੜੀ ਦੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਧਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਧਾਰ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਭੇਦਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ **ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ** (Exploitation) ਕਰਨ ਦੀ ਛੂਟ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਹੈਰਲਡ ਜੇ. ਲਾਸਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕ੍ਰਿਤੀ 'ਦਾ ਸਟੇਟ ਇਨ ਥਿਊਰੀ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ' (ਰਾਜ ਦਾ ਸਵਰੂਪ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ) (1935) ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਦਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲੁਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਰਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਖਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀਆਂ। **ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਦਾਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਪੈਰਵੀ, ਲਾਕ ਨੇ ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕੋ ਨੂੰ ਅਤੇ ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ-ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹੇ ਤਰਕ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥਾਂ** (Vested Interests) **ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪੂਰਵ ਗ੍ਰਹਿਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰਕ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪਰਖ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।**

ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਛੂਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਮੰਨਣਯੋਗ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਬੜੀ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਜਾਂ ਬਿਮਾਰ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਰ** (Taxes) **ਤਾਂ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੌਣ ਕਿੰਨਾ ਕਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੁਲਿਸ, ਅਗਨੀ-ਸ਼ਮਨ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਭੇਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਨੂੰ, ਕਿਸ ਦੀ, ਕਿੰਨੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ?** ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ-ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਨ, ਡਾਕ ਤਾਰ, ਬਿਜਲੀ, ਪਾਣੀ, ਈਂਧਣ, ਸੜਕਾਂ, ਨਾਲੀਆਂ, ਬਾਗ-ਬਗੀਚੇ, ਖੇਡ ਦੇ ਮੈਦਾਨ, ਸਕੂਲ, ਹਸਪਤਾਲ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਆਦਿ। ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਾਇਦਾ ਪਹੁੰਚੇ।

> *ਨੋਟਸ* ਦੁਰਘਟਨਾ, ਯੁੱਧ, ਉਪ ਪਦਾਰਥ, ਅਗਨੀਕਾਂਡ, ਸੋਕਾ, ਹੜ੍ਹ, ਭੂਚਾਲ, ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤੁਰੰਤ ਸਹਾਇਤਾ ਇਸ ਲਈ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇੱਧਰ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੱਖ ਨੂੰ **ਸਹਾਇਤਾ** (Protection) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਉਂਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ **ਨਿਰਣਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ** (Decision-Making Bodies), **ਸਰਵਜਨਕ ਸੇਵਾਵਾਂ** (Public Services) ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰੀਖਣ ਆਦਿ ਦੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਉਮਰ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਛੂਟ ਦੇਣਾ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ **ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ** (Scheduled Castes) **ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਨਜਾਤੀਆਂ** (Scheduled Tribes) ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਸਦ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ, ਪੰਚਾਇਤਾਂ, ਸਰਵਜਨਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਥਾਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ **ਸਿੱਖਿਆ ਫੀਸ** (Tuition Fee) ਦੀ ਛੂਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ **ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ** (Scholarship) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ-ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ**

ਨੋਟ

(Competitive Examinations) ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨੌਕਰੀ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਮਰ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਛੂਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੱਤਰ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਨਾ ਨਾਮਾਤਰ ਫੀਸ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਧਾਰਨ : **'ਹੋਰ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ'** (Other Backward Classes: OBCs) ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ **ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ** (Reservation) ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੱਛੜੇਪਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਤਦ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਦ ਤੱਕ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

'ਉਲਟ ਭੇਦਭਾਵ' ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਵਾਦ (Debate on Reverse Discrimination)

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਉਲਟ ਭੇਦਭਾਵ' ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਕਿਸੇ **ਵਾਂਝੇ ਸਮੂਹਾਂ** (Deprived Sections) ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ **'ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ'** (Affirmative Action) ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜਦ ਨੌਕਰੀਆਂ ਜਾਂ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ **ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਵਤੀਰਾ** (Preferential Treatment) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸਮੂਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ 'ਭੇਦਭਾਵ' ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ **'ਭੇਦਭਾਵ ਨਿਰਾਕਰਣ'** (Removal of Discrimination) ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਉਲਟ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੋੜ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੀ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਦੁਰਲੱਭ ਪਾਠਕ੍ਰਮਾਂ 'ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਮੇਂ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲਈ ਵੀਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਅਵਸਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇ, ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ **ਅਤੀਤ** (Race) ਅਤੇ **ਲਿੰਗ** (Sex) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ (Compensation) ਲਈ ਹੁਣ ਉਸੇ ਤਰਕ ਜ਼ੀਰੋ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ 'ਉਲਟ ਭੇਦਭਾਵ' ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ **'ਅਵਸਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ'** (Equality of Opportunity) ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ (Affirmative Action)

ਉਹ ਕਾਰਵਾਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ, ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਪੱਛੜੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਔਰਤਾਂ, ਅਸ਼ਵੇਤ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਾਂਝੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ **ਰਿਆਇਤ** (Concession) ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋ ਅੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਵਾਂਝੇ ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ 'ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ' ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

(ਕ) ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਰਥਕ ਇਸ ਨੂੰ **'ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ'** (Compensatory Justice) ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੱਥ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਅੰਨਿਆ ਪੂਰਨ ਭੇਦਭਾਵ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਭਰਵਾਈ ਲਈ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

(ਖ) ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਤੱਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਜਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਅਸ਼ਵੇਤ ਡਾਕਟਰ ਅਤੇ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਠੋਸ ਨਤੀਜਾ ਮਿਲ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ,

(ਗ) ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਦੁਰਲੱਭ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੇਵਲ **ਯੋਗਤਾ** (Merit) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ **ਜ਼ਰੂਰਤ** (Need) ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਾਂਝੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਊਨਤਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਵਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀਰਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਸਪ੍ਰਦਾ ਨਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇ।

'ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ' ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

(ਕ) **ਨਵ-ਰੂੜੀਵਾਦ** (Neo-Conservatism) ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 'ਅਵਸਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ' ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ' ਦੇ ਅਧਾਰ

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਕਸ਼ਰਸ : **ਸਮਾਨਤਾ** (Literal Equality) ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਯੋਗਤਾ, **ਵਧੀਆ** (Excellence), **ਮਾਨਤਾ ਸੱਤਾ** (Authority) ਅਤੇ **ਗਰੀਮਾ** (Diginity) ਦੀ ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਜੋ ਕਿ **ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਰਤਾ** (Social Stability) ਅਤੇ **ਪ੍ਰਗਤੀ** (Progress) ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੱਤ ਹਨ।

ਨੋਟ

(ਅ) ਨਵ-ਰੂੜੀਵਾਦ (Neo Conservatism)

ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦ ਦੀ ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਅਜ਼ਮਾਏ ਹੋਏ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਅਜ਼ਮਾਏ ਹੋਏ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਣਾ ਹੀ ਸਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਮਰੀਕੀ ਨਵ-ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨੌਕਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀਰਤਾ ਦੇਣ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਘੱਟ ਹੋਈ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਮਰੀਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਅਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਅਜਮਾਏ ਹੋਏ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਸਹੀ ਹੈ।

(ਬ) ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਤਾਤਵਿਕ ਨਿਆ (Procedural and Substantive Justice)

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Procedure) ਉਚਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਨਤੀਜਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ, ਤਾਤਵਿਕ ਨਿਆ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਾਂ **ਯੋਜਨਾ** (Adjustment) ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਖ) ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ' **ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ** (Procedural Justice) ਦਾ ਸਰਾਸਰ ਉਲੰਘਣ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਧਾਰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਹ **ਤਾਤਵਿਕ ਨਿਆ** (Substantive Justice) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।

(ਗ) ਤੀਸਰੇ, 'ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਕਾਰਵਾਈ' ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ-ਪਹਿਲੇ **ਵਿਅਕਤੀਆਂ** (Individuals) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਬਲਕਿ ਅਜਿਹੇ **ਸਮੂਹਾਂ** (Collectivities) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੰਨਿਆ ਹੁੰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਮੀਰ **ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲੇ** (Rich and Advantaged) ਨੀਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ **ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਾਲੇ** (Poor and Disadvantaged) ਨੀਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀਰਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਵੀਰਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਸਮੁੱਚੇ **ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਤਰਾਂ** (Deserving Cases) ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਬਲਕਿ ਵਾਂਝੇ ਸਮੂਹਾਂ ਅੰਦਰ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਚੌਕਸ ਵਰਗ (More Alert and Vocal Sections) ਸਾਰਾ ਲਾਭ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ,

(ਘ) ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗਰਿਮਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ , ਜਦ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦੁਰਲੱਭ ਅਵਸਰ ਅਜਿਹੀ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਵਾਂਝੇ ਸਮੂਹਾਂ ਲਈ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸੀ-ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚੇਗੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ **ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ** (Inferiority feeling) ਘਰ ਕਰ ਲਵੇਗੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਲਟ ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਉਂਨੇ ਉੱਚ ਸੁਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਾਂਝੇ ਸਮੂਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ 'ਉਪਰੋਕਤ ਪਾਤਰਾਂ' ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬੀ ਇੰਨੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਇੰਨੇ ਦੁਰਲੱਭ ਹੋਣ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਡਰ ਤਾਂ ਰਹੇਗਾ ਕਿ ਉਹੀ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ 'ਵਧੇਰੇ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਲੋਕ' ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਚਕਮਾ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰੇ ਲਾਭ ਨਾ ਉਠਾ ਲਏ ਜਾਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਰ ਲਈ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੇ 'ਹੋਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ' **ਦੀ ਮਲਾਈਦਾਰ ਪਰਤ'** (Creamy Layer) ਨੂੰ-ਅਰਥਾਤ ਉਮੀਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਪਨ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ-**ਰਾਖਵਾਂਕਰਨ** (Reservation) ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ। ਫਿਰ, ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੀਣਤਾ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਰਵਜਨਕ ਨਿਧੀ (Public Fund) ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ

ਨੋਟ

ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਉਹ ਉਪਰੋਕਤ ਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਵਸਤੁਤ 'ਭੇਦਭਾਵ' ਦਾ ਸਵਾਲ ਇਕ ਔਖੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਬਹੁਤ *ਸਾਵਧਾਨੀ* ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਨਿਆਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਊਨਤਮ .... ਸਥਿਤੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
2 .... ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਪਭੋਗਤਾ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ .... ਦਿੰਦੀ ਹੈ।
3. ਪੱਛੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਲਈ .... ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਆਯਾਮ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਆਯਾਮ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਜੁੜੇ ਹਨ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹੀ ਆਯਾਮ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ (Legal Equality)

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕੀ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ, ਦੈਹਿਕ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਰਾਬਰ **ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈਸੀਅਤ** (Equal Legal Status) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜੇ. ਜੇ. ਰੂਸੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ 'ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਕੰਟਰੈਕਟ' (ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਬੰਦ) (1762) ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ **ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਜ** (Civil Society) ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਚ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਜੋ **ਕਠਿਨਾਈ** (Inequality) ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਨੁਬੰਦ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਛੇੜਛਾੜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ **ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ** (Legal Right) ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਨੇਸਟ ਬਾਰਕਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ 'ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਸ ਆਫ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ' (ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ-ਤੱਤ) (1951) ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਰਾਜ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਮਖੌਟੇ ਪਹਿਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਜੋ ਵੀ ਫਰਕ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਉਂਨੀ ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ।"

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਈ ਯੁੱਗ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹਮਲਾਵਰ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੀ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਣੋਂ' (Castes) ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਜਾਤ ਜਿੰਨੀ ਨੀਵੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਉਂਨੀ ਸਖ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਹੀ ਜੁਰਮ ਲਈ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Freeman) ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਦਾਸ (Slave) ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ "ਦਾਸ ਘੱਟ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ (Less Sensitive) ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 18ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (1789) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਕੁਲੀਨ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ **ਆਪਣਾ ਪੱਖ** (Evidence) ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਦਾਸ ਦੇ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈਸੀਅਤ (Legal Capacity) ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਰਥਾਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉੱਥੇ **1918 ਤੱਕ ਇਹ ਨਿਯਮ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਗਰੀਬੀ ਸਹਾਇਤਾ'** (Poor Relief) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਸ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੈਸੀਅਤ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਤਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ **ਅਧਿਕਾਰ** (Right-to-Vote) ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। 1870 ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਵਿਆਹੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ 1918 ਤੱਕ ਸਾਰੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਤਦਾਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਲੰਮੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਇਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ **'ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ'** (Equality before the Law) ਹੈ। ਜੇ. ਆਰ. ਲਿਊਕਸ ਨੇ 'ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਸ ਆਫ ਪੋਲੀਟਿਕਸ' (ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ) (1976) ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ' ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ : "ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਵਤੀਰਾ ਕਰੇਗਾ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਦੁਆਰ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ **ਪ੍ਰਸੰਗ** (Relevant) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਇੰਨਾ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਕੋਈ ਇੰਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਦਾਲਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ, ਸਹੀ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਭਾਵ ਨਾਲ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਰ ਜਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਦੇਣਗੇ।" ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮਾਨ ਰੂਪ **ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣਗੇ।** (Equal Subjection to the Law) ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਸਹਾਇਤਾ (Equal Protection of the laws) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ **ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆ** (Legal Justice) ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਪਦਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਖਾਈ ਇੰਨੀ ਚੌੜੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸੱਚਾ ਨਿਆ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨਾ ਫਾਇਦਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਘਾਟੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਖਰਚੇ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਹਿਣਗੇ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਰਹੇਗੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ, ਤਦ ਤੱਕ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪੱਖ 'ਚ ਬਰਾਬਰ ਲਾਭ ਮਿਲਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਭਲੀਭਾਂਤ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਅਪਰਾਧ ਦੇ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਫਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਤਸਕਰ, ਕਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀ, ਜਮ੍ਹਾਂ ਖੋਰ, ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਖੋਰ, ਮਿਲਾਵਟਖੋਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਈ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਕੀਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ **ਮੁਫ਼ਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ** (Free Legal Aid) ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ ਕਿ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿੰਨੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲਯੁਕਸ ਨੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ : "ਅਗਰ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪੱਖ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਢਿੱਲੇ-ਮੱਠੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਪੈਸੇ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਕੀਲ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਨਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।" ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਜੱਜ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਯੁਕਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਅਸੀਂ ਜੱਜਾਂ 'ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚਾਹੇ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਪੇਸ਼ ਮਾਮਲੇ ਅਸਲੀ ਗੁਣ-ਦੋਸ਼ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਲੈਣਗੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੱਕ ਬਰਾਬਰ ਪਹੁੰਚ ਘੱਟ-ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਖੋਖਲੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਤਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਬੋਲ ਸਕਣ ਜਾਂ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਸੁਣਵਾਈ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝੇ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਣ। ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਇੱਥੇ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਖੁਦ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸਫ਼ਲ ਵਕੀਲ ਜਾਂ ਜੱਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚ ਵਰਗਾਂ 'ਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਅਮੀਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਨਿਆ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਫ਼ਖ਼ਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁਣ **ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ** (Social Justice) ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਨ **ਬਰਾਬਰਤਾ** (Substantive Equality) ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ (Social Justice)

ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਜਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਦਾਅਵਿਆਂ (Confliction Claims) ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਤਾ (Relief) ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ (Protection) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਤਪਰਤਾ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ (Political Equality)

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ** (Political Rights) ਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ **ਹੈ-ਫੈਸਲਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ** (Decision-Making Bodies) ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਅਰਥਾਤ **'ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਇਕ ਵੋਟ'** (One Man, One Vote) ਦੇ ਨਿਯਮ ਦਾ ਪਾਲਣ/ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ **ਅਧਿਕਾਰੀ ਵਰਗ** (Privileged Class) ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰ, ਸ਼ਾਸਕ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ 'ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਇਕ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੂਝਬੂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਕਤਵਰ, ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ, ਸਿੱਖਿਆ ਜਾਂ ਸੰਪਦਾ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਅੰਤਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਹੁਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ, ਤਦ **ਉਹ ਸਰਵਹਿੱਤ** (Common Good) ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਣਗੇ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਹਿੱਤ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਸਕਣਗੇ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡੀ. ਡੀ. ਰਫੀਲ ਨੇ 'ਪ੍ਰਾਬਲਮਸ ਆਫ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਫਿਲਾਸਫੀ' (ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ) (1976) ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : "ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਵਿਚਾਰ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਸਨ।" ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਚਾਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ **ਸਰਵਜਨਕ ਅਧਿਕਾਰ** (Universal Franchise) 'ਬਿਨਾਂ ਡਰ ਜਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਦੇ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੱਤ ਰੱਖਣ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ **ਲੋਕਤੰਤਰ** (Democracy) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਦੀਆਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ **ਪੂੰਜੀਵਾਦ** (Capitalism) ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। 19ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਖਕ ਅਲਕੇਸੀ ਦਾ ਤਾਕਵੀਲ (1805-59) ਨੇ 'ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਇਨ ਅਮਰੀਕਾ' (ਅਮਰੀਕੀ ਲੋਕਤੰਤਰ) (1835) ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਲ ਤੱਕ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਉਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ, ਜੋ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਦੌਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਲਦੀ ਹੀ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਦੌਰ ਆਵੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਕੰਮਕਾਰ ਵਾਲਾ ਵਰਗ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵੱਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਮੱਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਸਮਾਜ 'ਚੋਂ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਛੱਡਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਕਵੀਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਤੋਂ ਸੀ।

ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ (Socio-Economic Equality)

ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਰਬਰਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਪਚਾਰਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ (Formal Equality) ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ **'ਭੇਦਭਾਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ'** (Absence of Discrimination) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ **ਤਾਤਵੀਕ ਬਰਾਬਰਤਾ** (Substantive Equality) ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂਆਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ-

ਨੋਟ

ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਤੀਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ **ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ** (Positive Liberal Theory) ਨੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਨਵੇਂ ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਰਥਾਤ ਉਦਯੋਗ-ਵਪਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਵਰਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੰਮਕਾਜੀ ਵਰਗ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲਈ ਉਠਾਈ ਗਈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ : ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਸੰਪਤੀਸ਼ੀਲ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਅੰਨਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 13.1

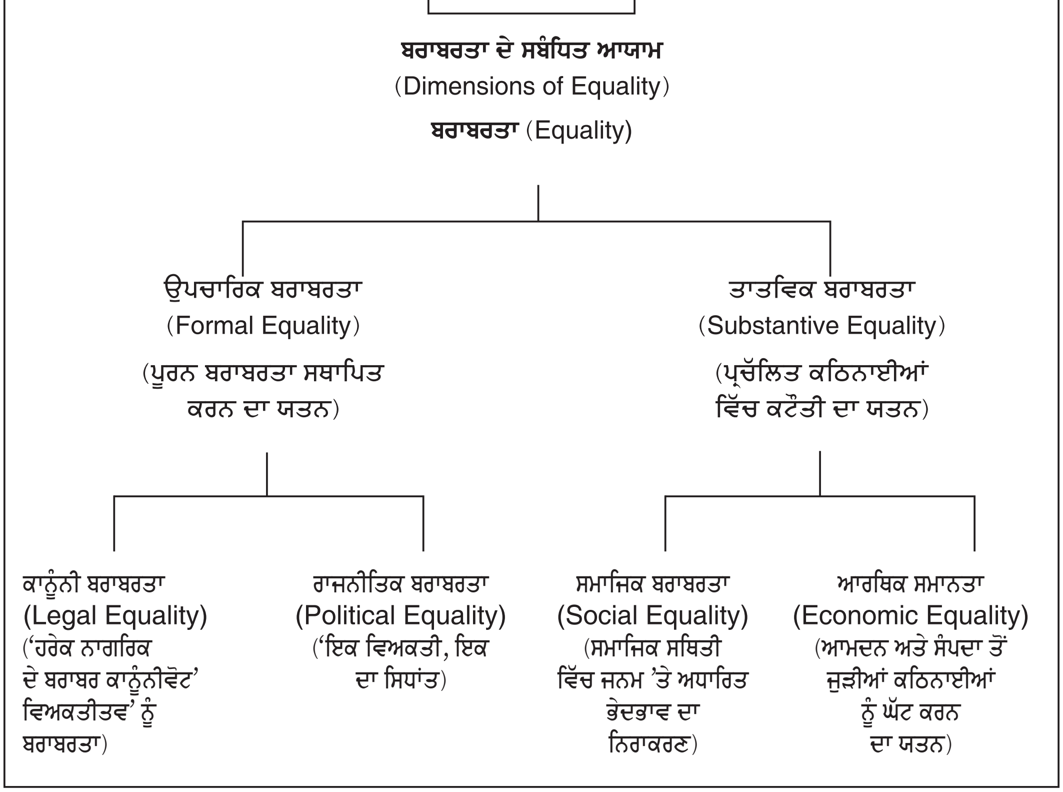

'ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ' ਅਤੇ 'ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ' ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ 'ਬਰਾਬਰਤਾ' ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ 'ਬਰਾਬਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ' (Equal Legal Personality) ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵੀ 'ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਇਕ ਵੋਟ' (One Man, One Vote) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ 'ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸੇ' (Equal Shares for all) ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀ (Reduction of Inequalities) ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਨਿਆ (Social injustice) ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਕਾਨੂੰਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ, ਯਾਤਰਾ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਤੋਂ (Without Discrimination) ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਣਗੇ।

ਨੋਟ

ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੱਖਦਾਈ, ਸਨਮਾਨ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਉੱਨਤ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਵਾਂਝੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ (Exploitation) ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਾ ਬਣ ਜਾਵੇ।

ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Welfare State) ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਅਮੀਰ ਵਰਗਾਂ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਕਰ ਲਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ **ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ** (Social Services) ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਲਾਭ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਲਈ ਸਿੱਖਿਆ, ਸਿਹਤ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ, ਆਰਾਮ ਘਰ ਅਤੇ ਸਸਤੇ ਆਉਣ-ਜਾਣ, ਅਨਾਜ, ਈਂਧਣ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਯਤਨ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਿਯਮ, ਨਿਊਨਤਮ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, **ਕੰਮ ਦਾ ਮੁਆਵਜ਼ਾ** (Workmen's Compensation) 'ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ, ਬੁਢਾਪਾ ਪੈਨਸ਼ਨ ਆਦਿ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ 'ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ' ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

13.2.1 ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ (Liberty and Equality)

ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਦ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਰਹੇ ਹਾਂ?

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Liberty and Equality as Complementary Principles)

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ **'ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ'** (Freedom of Man) ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ **'ਬਾਰਬਰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ'** (Equal Freedom) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਅਗਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Freedom) ਦੂਸਰੇ ਦੀ **ਪ੍ਰਤੰਤਰਤਾ** (Unfreedom) ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਗਰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਅਗਰ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਧੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਦੇਵੇ, ਅਗਰ ਅਮੀਰ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਗਰੀਬ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ **'ਤੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ** (Reasonable Restraints) ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਹੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਣ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਖੇਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹ ਸਾਧਨ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਰਗ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਨਾਲ, ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬੱਲ 'ਤੇ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ : ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਚਿਤ ਕਰਕੇ ਵਧਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਪਦਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੀਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਹੀ **ਨਿਯਮ** (Regulation) ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵਰਗ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਪਦਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਸੰਚਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ, ਆਪਣੀ ਸੰਪਦਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਉਹ ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਸ਼ਲੀਲ ਮਹੱਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਰੇ ਸਧਾਰਣਾਂ ਨੂੰ ਝੁੱਗੀਆਂ-ਝੌਂਪੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਦੀ ਖਾਈ ਚੌੜੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੰਪਦਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਜੋ ਵਿਵਸਥਾ ਘੋਰ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮੀਰ ਵਰਗ

ਨੇ 'ਨਿਆ ਸੰਗਤ' ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਧਾਰਣ ਸੰਪਦਾ, ਪੱਦ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਠਾ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਚਾਹੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਣ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਿਵਸਥਾ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਮੂਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਆਰ. ਐੱਚ. ਟਾਨੀ (1880-1962), **ਐੱਚ. ਜੇ. ਲਾਸਕੀ** (1839-1950) ਅਤੇ **ਸੀ. ਵੀ. ਮੈਕਫਰਸਨ** (1911-1987) ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ (Idea of Equality as Impediment to Liberty)

ਕਈ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫ੍ਰਾਂਸੀਸੀ ਵਿਚਾਰਕ ਅਲੇਕਸੀ ਦ ਤਾਕਵੀਲ (1805–59) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਉਂਨਾ ਹੀ ਵੱਡਾ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ 'ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ' (Majority Rule) ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ **'ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ'** (Tyranny of Majority) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ **ਭਾਵੁਕਤਾ** (Individuality) ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਲੋਕਤੰਤਰ, **ਲੋਕ ਮੱਤ** (Public Opinion) ਦੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਰੂਪ **ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ** (Uniformity) ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮੱਤ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ **ਜਮਾਵੜੇ** (Concentration of Power) ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਈਨ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਮੱਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਮੱਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਲੋਕ ਮੱਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਉਹ **ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਵਿਚਾਰਾਂ** (Unpopular Views) ਦਾ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਉਹ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚੰਗਿਆੜੀ ਨੂੰ ਬੁਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿੱਥੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ (Variety) ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਮਤਿਆਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੀ ਅਨੁਰੂਪਤਾ (Conformity) ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਕਵੀਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸੁਲਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਤ: **ਤਕਵੀਲ** ਨੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ **ਇਹ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਅਨੁਰੂਪਤਾ (Conformity) ਦੀ ਮੰਗ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਉਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਵੇ।** ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਨ ਸਟੁਆਰਟ ਮਿਲ (1806–73) ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ **ਜੇਕਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਾਏ (Opinion) ਬਾਕੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਏ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾ ਦੇਵੇ।**

ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ **ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ** ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਆਈਜ਼ਿਆ ਬਰਲਿਨ** (1909–97) ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ 'ਦ ਕਾਂਸੈਪਟ ਆਫ ਲਿਬਰਟੀ' (ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸੰਕਲਪਨਾਵਾਂ) (1958) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੁਰੂ-ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮੁੱਲ (Independent Values) ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ **ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੁੱਲ (Central Value) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਰਲਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਦੂਸਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ।** ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ (Nagative) ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ (Positive) ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਰਲਿਨ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ **ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਮਾਮਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।** ਬਰਲਿਨ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਗਰੁੜ ਪੰਛੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਖ ਫੈਲਾ ਕੇ ਆਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਵੇਲ ਮਛਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਤੈਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ

ਨੋਟ

ਉੱਤਮ ਭੋਜਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਹਿਮ ਜਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਲਿਨ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ **ਸਮਾਜਿਕ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ (Socio-Economic Inequalities) ਦੇ ਨਿਰਾਕਰਨ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।** ਬਰਲਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਿੰਨਾ ਅਸੰਗਤ ਹੈ-ਇਸ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੀ. ਸੀ ਪਾਰੇਖ ਨੇ 'ਕੰਟੇਂਪਰੇਰੀ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿੰਕਸ' (ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਵਿਚਾਰਕ) (1982) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਖਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ 'ਤੇ ਬਰਲਿਨ ਕੀ ਕਹੇਗਾ?" ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ **ਬਰਲਿਨ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ (Natural and Moral Inequalities) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ।**

ਫਿਰ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਆਸਟ੍ਰਿਆਈ ਵਿਚਾਰਕ **ਏ. ਐੱਫ. ਏ. ਹੇਯਕ** (1899.1992) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ 'ਕਾਂਸਟ੍ਰੀਟਿਊਸ਼ਨ ਆਫ ਲਿਬਰਟੀ' (ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ) (1960) ਦੇ ਦੌਰਾਨ **ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ** ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰਤਾ' (Equality before the Law) ਦਾ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਸੰਪਦਾ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ (Inequality of Income and Wealth) ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਤੀਜਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਠਿਨਾਈ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸੱਤਾਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ (Authoritarian Rule) ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਮੀਦਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਤਾਕਤਵਰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।** ਵਸਤੁਤ: ਹੇਯਕ ਨੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ **ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ** (Equal Freedom) **ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।** ਇਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ 'ਵੈਯਕਿਤਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ' ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ (Social Progress) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੇਠ ਇਹ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਲੋਕ ਹੀ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਅਧਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਉਠਾ ਸਕਣਗੇ। **ਹੇਯਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ-ਥੋੜ੍ਹੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਚਾਹੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਆਵੇ।** ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਰੋਟੀ (Cake of Freedom) ਨੂੰ ਵੰਡਦੇ ਸਮੇਂ ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਹਰੇਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਯੋਗਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹੇਯਕ ਬਾਜ਼ਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਸਰਵਜਨਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ **ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਸਮਾਜਿਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਿੱਥੋਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ**-ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਹੇਯਕ ਨੇ ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਯੋਜਨਾ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵੈਯਕਿਤਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Individual Freedom) ਦਾ ਇੰਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸਮਰਥਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹੇਯਕ ਲਈ ਕੋਈ ਠੋਸ ਅਧਾਰ ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਇਆ। **ਹੇਯਕ ਨੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।**

ਟਾਸਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

13.2.2 ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ (Equality and Justice)

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਸਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਦੋਂ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ **ਅਸੀਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਨਿਆ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਰਹੇ ਹਾਂ?** ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ-ਨਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ

ਨੋਟ

ਬਰਾਬਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਵਰਤਾਓ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ (Treating equally equal and unequals unequally)। ਅਤੇ ਨਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜੇ ਲੋਕ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਹਨ? **ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਹਨ, ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।** ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜੋ ਲੋਕ ਨਾਗਰਿਕਾਂ (Citizens) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀ, ਧਨ-ਸੰਪਦਾ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਲਈ **ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅੰਨਿਆ** (Injustice) **ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।** ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੈਮਨਸਯ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵਿਰੋਧ (Rebellion) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜੋ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਧਨ-ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਠਿਨਾਈਆਂ (Inequalities) ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਨਿਆ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਮੂਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਆਸਟ੍ਰੀਆ ਵਿਚਾਰਕ **ਐੱਫ. ਏ. ਹੇਯਕ** (1899-1992) ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ 'ਲਾ ਲੇਜਿਸਲੇਸ਼ਨ ਐਂਡ ਲਿਬਰਟੀ: ਦਾ ਮਿਰਾਜ ਆਫ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਜਸਟਿਸ' (ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਧੀ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ: ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਮੁੱਖ ਲੋੜ) (ਖੰਡ ਦੋ) (1976) ਦੇ ਦੌਰਾਨ **ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।** ਨਿਆ ਵਸਤੁਤ: ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ (Human Conduct) ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਨਿਆ-ਪੂਰਨ ਜਾਂ ਅੰਨਿਆਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਚ ਕਟੌਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ-ਸਮੱਗਰੀ (Life's Goods) ਦੇ ਅੰਨਿਆਪੂਰਨ ਵੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਤਣਾਅ, ਕਲੇਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣਗੇ। **ਨਿਆ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Procedure) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।** ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਸਮਝ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਸਾਧਨ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਵੈ ਇੱਛਾਤੰਤਰ (Libertarianism)

ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ(Liberty) ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Welfare State) ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Free market Economy) ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਊਨਤਮ ਦਖਲ (Minimum Intervention) ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹੇਯਕ-ਜਿਵੇਂ ਵਿਚਾਰਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ **ਸਵੈ ਇੱਛਾਤੰਤਰ** (Libertarianism) ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ-ਇੱਛਾਤੰਤਰ **ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਰਥ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਸੰਪਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਨਾ ਪਵੇ।** ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਮੰਦਭਾਗਤਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, **ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸੰਪਨ ਵਰਗਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਵੈ-ਇੱਛਾਤੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ (Procedural Justice) ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।** ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਪਚਾਰਕ ਬਰਾਬਰਤਾ (Formal Equality) ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨ ਸੰਪਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ (Contract) ਜਾਂ ਲੈਣ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ। **ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਬਜ਼ਾਰੀ ਸਬੰਧਾਂ (Market Relations) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦੇਣ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।** ਉਹ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਾਇਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੀ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਰਾਜ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ।** ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੌੜ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਕੌਣ ਅੱਗੇ ਰਹੇਗਾ, ਕੌਣ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ-ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੌੜ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੇ ਨਿਰੀਖਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗੀ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਕੋਈ ਦੌੜ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਾ ਕਰੇ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਤੇਜ਼ ਦਵਾਈ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ।

ਨੋਟ

> **ਸਮਤਾਵਾਦ** (Egalitarianism)
>
> ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋ ਬਰਾਬਰਤਾ (Equality) ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਧਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਤੱਤ ਇਹ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੌਕਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਮੂਲ ਅਧਾਰ (Rational Ground) ਲੱਭਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕੇਵਲ ((Inequality) ਜਾਂ ਭੇਦ-ਭਾਵ (Discrimination) ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਮੂਲ ਅਧਾਰ ਲੱਭਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੋ ਲੋਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਧਨ-ਸੰਪਦਾ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਮਰਿਯਾਦਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ **ਸਮਤਾਵਾਦ** (Egalitarianism) ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਸਮਤਾਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਮਤਾ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।** ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, **ਜਾਨ ਰਾਲਸ** (1921-2002) **ਦੇ ਨਿਆ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਨਿਆ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਲੱਭਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।** ਅਤੇ **ਸਵੈ-ਇੱਛਾਤੰਤਰਵਾਦ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਤਾਵਾਦ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸੰਪਨ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਮੀਰ, ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਵਾਂਝੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹੀ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।** ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੰਦਭਾਗਾ ਅਤੇ ਵਾਂਝਾ ਵਰਗ ਦੁੱਖਮਈ, ਬਿਮਾਰ ਅਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਜਿਊਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੇ ਮੌਕੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਭਾਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾ ਹੋਣ। **ਸਮਤਾਵਾਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਸੰਖਿਆ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਜਬੂਤ ਕੜੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੜੀਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਛੂਤ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ।** ਸਮਤਾਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ 'ਸਵਤੰਤਰਤਾ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ' ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਨਿਆ ਦੇ ਉਲਟ, **ਸਮਤਾਵਾਦ ਤੱਤਵਿਕ ਨਿਆ** (**Substantive Justice) ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।** ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਸੰਪ੍ਰਦਾ (Open Competition) ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਨੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਜਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ (Exploition) ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਰਗ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਧੋਖੇ (Cultural Heritage) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ **ਨਿਆ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕਾਨੂੰਨੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਣਉਚਿਤ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।** ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਆਮ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਉਂਨਾ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਤੇ **ਐੱਲ. ਟੀ. ਹਾਬਹਾਊਸ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ 'ਦ ਐਲੀਮੈਂਟਰਸ ਆਫ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਜਸਟਿਸ' (ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ) (1922) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: "ਨਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਹਰ ਕੋਈ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨੱਕ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।" ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਕੋਈ 'ਜਥਾਸਥਿਤੀ' (Status Quo) ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ 'ਪਰਿਵਰਤਨ' (Change) ਦਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਨਿਆ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਲੁਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ-ਵਿਕਲਪਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹ (Multiple Choice Questions):

4. ਕਾਨੂੰਨੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਕਿਸ ਦੀ ਅਧਾਰਸ਼ੀਲਾ ਹੈ?

   (ਅ) ਆਰਥਿਕ ਨਿਆ (ਬ) ਕਾਨੂੰਨੀ ਨਿਆ

   (ਸ) ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਨੋਟ

5. ਨਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਬਰਾਬਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਰਤਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ-ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਵਰਤਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ?
   (ਅ) ਸੁਕਰਾਤ (ਬ) ਜੌਨ ਰਾਲਸ
   (ਸ) ਅਰਸਤੂ (ਦ) ਹਾਬਸ
6. 'ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ' -ਕਥਨ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ?
   (ਅ) ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ (ਬ) ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ
   (ਸ) ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ (ਦ) ਜੋਤੀ ਬਸੂ

13.3 ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Liberty)

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ (Political Principle) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Liberty or Freedom) ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੁੱਖ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ:

1. ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ **ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ** (A Property of the Human Being) ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਤੱਤ-ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਨਿਯਮਾਂ (Immutable Laws) ਨਾਲ ਨਿਯਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਤਿਅੰਤ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਨਚਾਹਾ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Civilization and Culture) ਉਸ ਦੇ ਇਸੇ ਗੁਣ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਤਰ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਗੁਣ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (Individuals) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ;

2. ਦੂਸਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕ ਦਸ਼ਾ (A condition of the Human Being) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਖੁਦ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮੰਜ਼ਿਲ (Self-Appointed Goals) ਦੀ ਪੂਰਤੀ 'ਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨਚਾਹਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹੋਣ। ਇਹ ਗੱਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ 'ਦਸ਼ਾ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ 'ਗੁਣ' ਜਾਂ ਸਮਰੱਥਾ (Capacity) ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ 'ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ' ਨਾਲ ਹੈ ਜਾਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ 'ਫਰੀਡਮ' (Freedom) ਅਤੇ ਲਿਬਰਟੀ (Liberty) ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਧਾਰਣ : ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ।' ('Man is rational creature') ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ **ਜੇ. ਆਰ. ਲਿਊਕਸ** ਨੇ 'ਦ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਸ ਆਫ ਪੋਲੀਟਿਕਸ' (ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ) (1976) ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ: **'ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਕਰਤਾ (Rational Agent) ਸਰਵੋਤਮ** ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਬਾਹਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਨਾਲ ਨਾ ਬੱਝੇ ਹੋਣ।' ਅਗਰ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਸਹੀ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਸਵਤੰਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ-ਕੁੰਠਿਤ, ਅਸ਼ਕਤ ਅਤੇ ਅਸਫ਼ਲ ਹੋਣਾ। ਸਵਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ-ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਮਨਚਾਹਾ ਰੂਪ ਦੇਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਦੇ ਪਾਉਣਾ। ਉਪਚਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੋਂ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ 'ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ' (Absence of Restraint) ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਕਰਤਾ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। **ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ**, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਵਿਵੇਕ (Reason) ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣੇ-ਚੁਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਕੇ ਵੀ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਲਈ ਪ੍ਰਾਧਿਨਤਾ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੱਚੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।

ਅਰਨੇਸਟ ਵਾਰਕਰ ਨੇ 'ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਸ ਆਫ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ' (ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ-ਤੱਤ) (1951) ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਰਚਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਜਰਮਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ **ਇਮੈਨੂਅਲ ਕਾਂਟ** (1724-1804) ਦੀ ਇਸ ਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸਾਦਯ ਹੈ' ('Rational nature exists as an end-in-itself')। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਸੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ

ਨੋਟ

ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਇਕ ਸਾਦਯ. ਮਨ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਮੰਨ ਕੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰ ਕਰਤਾ (Free agent) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਾਸ (Slave) ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਅਣਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਦਾਸ-ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ 'ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ; ਉਹ ਕੇਵਲ ਜਿਉਂਦੇ-ਜਾਗਦੇ ਉਪਕਰਨ (Living Tools) ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਯੂਰਪੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਤੱਕ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਹੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ-ਮਨੁੱਖ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਤਾਤਵਿਕ ਜਾਂ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਕ ਨੂੰ 'ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ', ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ 'ਅਣ-ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ' ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮਾਲਿਕ' ਅਤੇ 'ਦਾਸ' ('Master' and 'Slave'), ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ-ਪਹਿਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਸਵਾਧਿਨਤਾ (Independence) ਦਾ ਉਲਟ ਰੂਪ ਹੈ-ਦਾਸਤਾ (Slavery) ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਧਿਨਤਾ (Bondage)। ਦਾਸ ਜੋ ਕੁਝ ਆਪ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਂਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਬਲਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਵਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਾਸ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਉਂਝ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਕਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਚਾਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮਨੁੱਖ ਪੀੜ੍ਹਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮਨਚਾਹਾ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ** (Sensitive) **ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੀ ਹੈ।** ਉਹ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਜਾਂ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਕਾਰਣ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ **ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਜਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਸਰਵੋਤਮ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕਠਿਨਾਈ ਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰੇ।** ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਵੇਗਾ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ, ਰੋਗ-ਦਰਦ, ਡਰ-ਪ੍ਰਭਾਵ-ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਆਦਰਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇਸ ਕਸੌਟੀ 'ਤੇ ਪਰਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਸਮਰੱਥ ਜਾਂ ਤਤਪਰ ਹੋਵੇ।

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹਾਂ ਕਿ **ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਚੋਟ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।** ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਕੋਈ ਦਾਸ ਆਪਣੀ ਦਾਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ (Contented) ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਕੇ ਸਵਤੰਤਰ ਨਿਰਣਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Consumer Culture) ਦੇ ਰਸ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਮਨਮੋਹਣੀ ਚਾਦਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਵਾਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਉਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਧਿਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਪ੍ਰਾਧਿਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਾਧਿਨਤਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।**

ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Consumer Culture)

ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਉਪਭੋਗ (Consumption) ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ (Social Prestige) ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ-ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ, ਜਨ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ।

13.3.1 ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ (Liberty and Licence)

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਬਣੇ, ਅਗਰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰਨ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਸੰਪਨ (Perfectly Rational) ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਰਵੋਤਮ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਉਂਦੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਹੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ, ਜੋ ਲੋਕ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਪਰ੍ਹੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਦੂਸਰੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਤਾਂ ਸੰਪਨ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਅਪੂਰਣ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਨਾਂਹਪੱਖੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Unrestrained Freedom) ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸਵੱਛਤਾ ਦਾ ਰੂਪ

ਨੋਟ

ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। **ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਮੱਛੀ ਛੋਟੀ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਛੋਟੀ ਮਛਲੀ ਨੂੰ ਜਾਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈਣਗੇ।**

ਕਿਉਂਕਿ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਤਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਦ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਪਲੱਬਧ ਹੋਵੇ, ਅਗਰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਦੀ 'ਸਵਤੰਤਰਤਾ' ਪ੍ਰਜਾ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇਗੀ, ਅਗਰ ਚੋਰ ਦੀ 'ਸਵਤੰਤਰਤਾ' ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਮਾਲ ਚੋਰੀ ਕਰ ਲੈਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਕਹਿਣਾ ਇਕ ਮਜ਼ਾਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਗਰ ਸੜਕ 'ਤੇ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦੀ 'ਸਵਤੰਤਰਤਾ' ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਵਾਲੀ ਦਿਸ਼ਾ 'ਚ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਜਾਂ ਮੋੜ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਖੋਹੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। **ਐੱਲ. ਟੀ. ਹਾਬਹਾਊਸ** (ਦ ਐਲੀਮੈਂਟਰਸ ਆਫ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਜਸਟਿਸ) (ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ) (1922) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਾਂਹਪੱਖੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਘੋਰ ਪ੍ਰਾਨਿਧਤਾ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਨਾਲ ਜਕੜੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸਿਓਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਲਗਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ।" ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਜੁੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹੀ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ; ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੇਵਲ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਨਿਯਮ ਅਪਣਾ ਲੈਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਠੋਕਰ ਮਾਰ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦੇਣ ਦਾ 'ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ' (Equal Right) ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ; ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ।

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ (Liberty and Authority)

ਵਿਅਕਤੀ (Individual) ਅਤੇ ਰਾਜ (State) ਦੇ ਸਬੰਧਿਤ ਸਬੰਧ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦਰਮਿਆਨ ਦੰਡ (Conflict) ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਲਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Equal Freedom) ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਉਹੀ ਅਤੇ ਉਂਨੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਖ਼ੁਦ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ-ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। **ਟਾਮਸ ਹਾਬਸ** (1558-1679) ਜਿਵੇਂ ਵਿਚਾਰਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲਾਭ ਤਾਂ ਹੀ ਉਠਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਹਾਬਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਥਾਪਕ ਰਾਜ (Law and Order State) ਨਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਗੋਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਹਾਬਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੱਤਾਵਾਦ (Absolutism) ਦਾ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, **ਜਾਨ ਲਾਕ** (1632-1704) ਅਤੇ **ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ** (1806-73) ਜਿਵੇਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਮਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਅਤਿ ਸੰਭਵ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ-ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਉਂਨਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਿੰਨਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਦੇਵੇਗਾ, ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀ-ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਦੇਖੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ (Enforcement) ਦੇ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਬੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ (Coercion) ਦੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਬੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕ ਭੌਤਿਕ ਹਥਿਆਰ (Physical Weapon) ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਹਥਿਆਰ (Moral Weapon) ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਹੀ (Right) ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ (Good) ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪੱਖ 'ਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਰਥਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸੱਮਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਣੇ

ਨੋਟ

ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਵਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਬੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਡਰ (Legitimacy) ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਿਯਮ, ਨਿਰਮਾਣ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਡਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨ ਤੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਉਤਾਵਲੇ ਹਨ, ਜਦ ਤੱਕ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ 'ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਨਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਬੱਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ।

> ਅਦਮ ਸੱਤਾ ਅਵਸਥਾ (Disorder) ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿਵਸਥਾ (Order) ਦੀ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹੈ।
>
> **ਅਲੈਕਜ਼ੈਂਡਰ ਵਰਕ ਮੈਨ** (1920)

ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਸਮਰਥਨ (Moral Support) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾਵਾਂ (Democratic Freedoms) ਦੀ ਯਥਸ਼ੇਸ਼ਟ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Thought and Expression) ਇਕੱਠ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੰਘ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Association) ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Movement) ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਡਗਮਗਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਚਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਹ ਕਰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਲਗਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਢਿੱਲ ਦੇਣ 'ਤੇ ਉਹ ਸਵੱਛਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੰਤਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਵਿਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 13.2

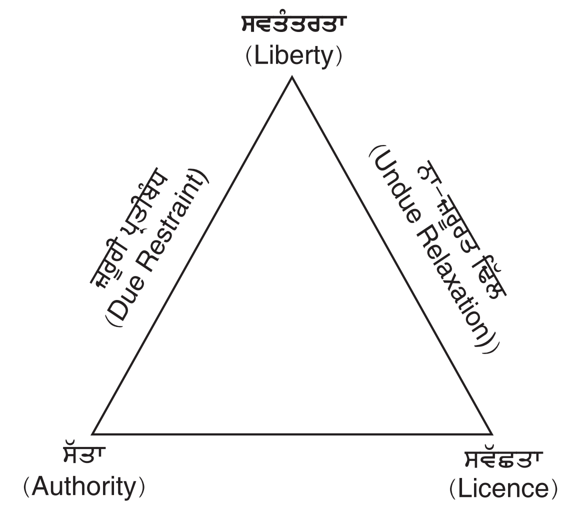

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸਵੱਛਤਾ : **ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਬੰਧ** (Relation between Liberty Authority and Licence)

13.3.2 ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Law and Liberty)

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥ 'ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ' (Absence of Restraint) ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਡੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਡੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ? ਇਹ ਇਕ ਔਖਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਟੀਚਾ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਆਪਣਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ?

ਨੋਟ

ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਤੱਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇੱਥੇ ਇਕ **ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੂਸਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਉਸ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਰੋਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡੀ. ਡੀ. ਰਫੀਲ** ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਤਾਬ 'ਪ੍ਰਾਬਲਮਸ ਆਫ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਫਿਲਾਸਫੀ' (ਰਾਜਨੀਤਿਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ) (1976) ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਡੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗੇ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਡੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਜੋ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚੁਹਾਰੇ 'ਤੇ ਲਾਲ ਬੱਤੀ ਜਗਣ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਖੁਦ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹੀਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਨੂੰ ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਕੀ ਇਹ ਆਦਤ ਚੱਲ ਕੇ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਰੋਕ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਬਰਾਬਰਤਾ (Equality) ਜਾਂ ਨਿਆ (Justice) ਦੇ ਲਈ ਸਾਡੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਨੂੰ ਲਾਈਨ ਤੋੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਨੂੰ ਕਰ ਦੇਣ (Payment of Taxes) ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰਵਜਨਕ ਸੇਵਾਵਾਂ (Public Services) ਇੱਕਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ (Social Justice) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਡੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਰੋਕ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਇਹ ਇਕ ਔਖਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਰਫੀਲ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਚਾਰ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਤਰਕਸੰਗਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ–

ਜ਼ੁਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ (In the Sphere of Crime) : ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੋ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜ਼ੁਰਮ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ੁਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ (Criminal Law) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੱਤਿਆ ਜਾਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ ਜ਼ੁਰਮ ਹੈ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਪਰੋਕਤ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਵੀ ਜੁਰਮ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਵਸਤਾ (Public Order) ਦੇ ਲਈ ਗੰਭੀਰ ਖ਼ਤਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜੋ ਕਾਰਜ ਉਸ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ੁਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੇਵਨ (Drug Addiction) ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਰਕ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ੁਰਮ ਹੈ। ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ੁਰਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਜਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਦੀਵਾਨੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ (In the sphere of civil disputes) : ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਗਮ ਸਮੂਹਾਂ (Corporate Bodies) ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਜੋ ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਦੀਵਾਨੀ ਕਾਨੂੰਨ (Civil Law) ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਰਮ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਨਿਗਮ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਿਪਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਗਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰਜਾਨਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਭੋਗਣੀ ਪੈਂਦੀ। ਅਗਰ ਕੋਈ ਮਾਲਿਕ ਆਪਣੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਗਲਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਪਤੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਬੇਸਹਾਰਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਦੇ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਸੌਦੇ (Contract) ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਦੀਵਾਨੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦੀਵਾਨੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਮਲਾ ਇੰਨਾ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੌਦਾ ਤੋੜਨ (Breach of Contract) ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਮਲਾ ਧੋਖਾਧੜੀ (Fraud) ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਬਣ ਜਾਣ 'ਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਸਪਰ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਜਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ (Misappropriation) ਜਾਂ ਜ਼ੁਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸਘਾਤ (Criminal Breach

ਨੋਟ

of Trust) ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਬਣ ਜਾਣ 'ਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਬੈਂਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਖਜ਼ਾਨਚੀ (Cashier) ਆਪਣੀ ਸੁਰੱਖਿਆ 'ਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਧਨ ਰਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਗਲਤ ਜਗ੍ਹਾ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸੁਨਿਆਰਾ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰਾਹਕ ਤੋਂ ਸੋਨਾ ਲੈ ਕੇ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਪੁਲਿਸ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਮਾਮਲਾ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਨਿਪਟਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੱਡੀ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਗਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਵੇਗਾ।

ਆਰਥਿਕ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ (In the sphere of economic control) : ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਨਿਊਨਤਮ ਮਜ਼ਦੂਰੀ (Minimum Wages) ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲ ਸੂਚਕ ਅੰਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਿੰਗਾਈ ਭੱਤੇ ਵਿੱਚ ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ (Labour Laws) ਅਧੀਨ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਲਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੇਵਾਵਾਂ (Essential Services) ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੜਤਾਲ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Strike) ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ (Quality) ਦੇ ਮਾਨਕ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿਲਾਵਟ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ, ਘਟੀਆ ਮਾਲ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਜਾਂ ਨਾਪ-ਤੋਲ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਬੈਂਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ (In the sphere of provision of social welfare) : ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ (Welfare state) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਸੰਪਨ ਵਰਗਾਂ 'ਤੇ ਕਰ ਲਗਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਕੂਲ, ਹਸਪਤਾਲ ਆਦਿ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਗਰੀਬ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਫਰੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਮਾਮੂਲੀ ਖਰਚੇ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਉਪਲੱਬਧ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਾਰਗਾਂ 'ਤੇ ਵਾਹਨ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੱਸ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਲਕਿ ਹਾਨੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਕੁਝ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਪੱਛੜਾਪਣ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ, ਇਸ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇਣਗੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

13.3.3 ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧਿਤ ਆਯਾਮ (Dimensions of Liberty)

ਨਾਗਰਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Civil, Political and Economic Liberty)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ : ਨਾਗਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ। ਉਂਝ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ 'ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਦੇ ਆਭਾਵ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸੀਮਿਤ ਅਰਥ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Negative Approach) ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਹੀ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ।

ਅਰਨੈਸਟ ਵਾਰਕਰ (1874-1960) ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਤਾਬ 'ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਸ ਆਫ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਐਂਡ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ' ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੱਤ) (1951) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ , **ਨਾਗਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ**, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, **ਸਰੀਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ** (Physical Freedom) 'ਅਰਥਾਤ ਰਾਜ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ

ਨੋਟ

ਕੋਈ ਖਤਰਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਤਾਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮੁਕਤ ਬਸਰ ਕਰ ਸਕੇ, **ਬੌਧਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ** (Intellectual Freedom), ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ **ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ** (Practical Freedom), ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਸਵਤੰਤਰ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਸਕਣ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੈਹਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕੇਵਲ ਸਰਵਜਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ। ਦੈਹਿਕ ਯੰਤਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਕਿਸੇ ਜ਼ੁਰਮ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਚਿਤ ਮੰਨੇ ਜਾਣਗੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਔਖਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਸਟੂਆਰਟ ਮਿਲ (1806-73) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉੱਥੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਚਰਚਾ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤੀ (Social Policy) ਵਿੱਚ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਤਾਂ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਅਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਮੱਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੁਰਮ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਵੇਗਾ ਪੂਰੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਲਾਭ ਵਾਂਝਾ ਕਰਨਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵੀ, ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ। ਅਗਰ ਉਹ ਮੱਤ ਸਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਲਤੀ ਸੁਧਾਰਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਗਰ ਉਹ ਮੱਤ ਗਲਤ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉੱਨੇ ਹੀ ਵੱਡੇ ਲਾਭ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਝੂਠ ਦੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਸੱਚ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿੱਖਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। **ਵਾਲਟਰ ਵੇਜ਼ਹਾਟ** (1826-77) ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਚਰਚਾ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਸਾਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਕੀ ਇਸ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕੀ ਵਿਆਪਕ ਅਸਿੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਅਗਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਲਾਹ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸਲਾਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸ ਕੰਮ ਆਵੇਗੀ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ-(ਕ) ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਲਈ ਸਰਵੋਤਮ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ। (ਖ) ਜਨ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਸਾਧਨ (Media of Mass Communication) ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਦ (Autonomy) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ (Reliability) ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਜਨ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹੀ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Negative Freedom) ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ, ਬਲਕਿ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Positive Freedom) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਵੇਗੀ।

ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਮਝੌਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Freedom of contract) ਸਵਾਲ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਘੱਟ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਨਹੀਂ, ਇੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਦਇਆ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਉੱਥੇ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ (Modern Consciousness) ਇਸ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਤੋਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। **ਬਾਲਟਰ ਫਰੀਡਮੈਨ** ਨੇ 'ਲੀਗਲ ਥਿਊਰੀ' (ਵਿਧੀ ਸਿਧਾਂਤ) (1967) ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ (Protective Laws) ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਆਇਕ ਨਿਰਣਾ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਮਾਲ ਨਿਰਮਾਤਾ (Manufacturers) ਨੂੰ ਉਪਭੋਗਤਾ (Consumer) ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਲਿਕ (Employee) ਪ੍ਰਤੀ।

ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਾਰਥਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ **ਹੈ। ਵਿਲੀਅਮ ਵਲੈਕਸਟਨ** (1723-80) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਗੱਲ ਉੱਥੇ ਹੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇੱਥੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਜਨਤਾ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਖੁਦ ਚੁਣਦੀ ਹੋਵੇ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ **ਬਾਰਕਰ** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ।** ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਰਵਜਨਕ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ (Universal Franchise)

ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾਪੂਰਵਕ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ, ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਣ।

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਢਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਜਿੰਨਾ ਅਸਾਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਂਨਾ ਅਸਾਨ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਸਰਵਜਨਕ ਵਯਸਕ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ (Universal Adult Suffrage) ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਫਿਰ ਦੋ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। (ਕ) ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ, ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੇਵਲ ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ, ਤੱਤਕਾਲੀਕ ਅਤੇ ਗੁੱਟ ਪਰਖ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਨਾ ਕਰਨ। (ਖ) ਧਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਕਾਲੇ ਧਨ (Black Money) ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਰੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਚੋਣ ਦਾ ਨਿਰਨਾਇਕ ਤੱਤ ਬਣ ਜਾਵੇ, ਅਗਰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਜਨਹਿੱਤ ਅਡੰਬਰ ਮਾਤਰ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ।

ਕਾਲਾ ਧਨ (Black Money)
ਉਹ ਧਨ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਧਨ 'ਤੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਕਰ (Tax) ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਲੁਕਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਰਥਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਘੱਟ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦਾ ਉਲਟ ਪੱਖ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਪ੍ਰਾਯ ਆਰਥਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਨਾ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਲਿਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਬੰਧ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵਰਤਮਾਨ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦੀ, ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਕਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਮੰਗ ਅਤੇ ਪੂਰਤੀ (Demand and Supply) ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਨਿਯਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਆਰਥਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਨਿਰਾਕਰਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਮੀਰ (Haves) ਅਤੇ ਗਰੀਬ (Have-nots) ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਅੰਤਰ ਨਾ ਰਹੇ ਕਿ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਛੋਟ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰਵ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Negative and Positive Liberty)

ਜਦ ਅਸੀਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ 'ਪ੍ਰਤੀਬੰਧ ਦੇ ਭਾਵ' (Absence of Restraint) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਦੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਰ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Formal Liberty) ਜਾਂ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Negative Liberty) ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਆਗਿਆ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਉੱਪਰ ਸੰਜਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਛੇੜਛਾੜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਲਾਭ ਕੌਣ-ਕੌਣ ਅਤੇ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕ ਚੁੱਕ ਸਕਣਗੇ।

ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸਰਵ ਸਧਾਰਨ ਲਈ ਉਪਲੱਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਦ ਸਮਾਜ ਭਾਰੀ ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਤੋਂ ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤਟਸਥਤਾ (Indifference) ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ-ਸਭ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆੜ੍ਹ ਹੇਠ ਤਾਕਤਵਰ-ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਮਜ਼ੋਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਗਰੀਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਸੁਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਜਾਂ ਤਾਤਵਿਕ

ਨੋਟ

ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Positive of Substantive Liberty) ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਠੋਸ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਦੇ ਸਾਧਨ ਜੁਟਾਉਣ ਦਾ ਸਹੀ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੀਨਿਯਮ (Regulation) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਰੋਕਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਤਾਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ (Dominant Classes) ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣਗੇ।

ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਨਾਗਰਿਕ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸੀਮਿਤ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਭਾਸ਼ਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Speech), ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Freedom of Worship) ਆਦਿ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭੁੱਖ-ਪਿਆਸ ਜਾਂ ਲਾਚਾਰੀ ਨਾਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Freedom from Hunger of Compulsion) ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਠੋਸ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਹੋਣਗੇ। ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪੱਖ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੋਕਾਂ ਅਤੇ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਸਮਰੱਥਾ ਦੇ ਆਭਾਵ ਵਿੱਚ ਮਜਬੂਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਪਰ ਲਗਾ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਛੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਵਤੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਮਰਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਉੱਥੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਡੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੋਣ। ਅਰਥਾਤ ਇੱਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ (Inequality of Power) ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਨਤੀਜੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ, ਅਗਰ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਚਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਐੱਲ. ਟੀ. ਹਾਬ ਹਾਊਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਕਿਤਾਬ 'ਐਲੀਮੈਂਟਸ ਆਫ ਸ਼ੋਸ਼ਲ ਜਸਟਿਸ' (ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ) (1922) ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-'ਜਦ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਰ ਉਸ ਕੋਲ ਵੀ ਉਹੀ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਅਤੇ ਤੱਤਕਾਲੀਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।'

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਨਚਾਹਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਣ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੋ ਲੋਕ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੰਵਾਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਚਿੱਤਰ 13.3

ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Liberty)

ਨਕਾਰਾਤਮਕ (Negative)	**ਸਕਾਰਾਤਮਕ** (Positive)
(ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣ ਮਨਚਾਹਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਉਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਵੇ।	(ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਨਚਾਹਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਅਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਠੋਸ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰੇ)

ਮਹਾਕਾਲੀਨ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ **ਆਈਜ਼ੀਆ ਬਰਲਿਨ** (1909-97), **ਐੱਫ. ਏ. ਹੇਯਕ** (1899-1992) ਅਤੇ **ਮਿਲਟਨ ਫਰੀਡਮੈਨ** (1912-) ਨੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸਾਰ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪਨਾ (Marxist Concept of Freedom)

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੱਗ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ।

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕੱਲਾਪਣ ਨਹੀਂ ਹੈ (Freedom does not imply Loneliness): ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ 'ਇਕੱਲਾ' ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ'। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤੰਤਰਤਾ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕੱਲਾ ਅਤੇ ਅਲੱਗ-ਥਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ (Utilitarianism) ਦੀ ਇਸ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਵਾਰਥ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਰਵਹਿਤ (Common Interest) ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਰਵਹਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਖੇ। ਕੇਵਲ ਤਰਕਸੰਗਤ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Rational System of Production) ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੱਚੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ (Exploitation) ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Rational System of Production) ਇੰਨੀਆਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਵਾਦ (Socialism) ਹੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ (Capitalism) ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ (Free Market Economy) ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮਜਬੂਰੀ ਤੋਂ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵੱਲ (Leap from Necessity to Freedom) : ਫਰੈਡ੍ਰਿਕ ਏਂਗਲਸ (1820-95) ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਐਂਟ-ਡਊਰਿੰਗ' ('ਐਂਟੀ-ਡਊਰਿੰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ) (1878) ਦੇ ਅਧੀਨ (Necessity) ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Freedom) ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਜਬੂਰੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਟਲ ਨਿਯਮਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕੁਝ ਵੀ ਸੰਚਾਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਗੁਰੁਤਾਅਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਨਿਯਮ (Law of Gravitational Force) ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਅਟਲ ਨਿਯਮ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਨਾ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦਖਖਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਗਿਆਨ (Scientific Knowledge) ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਧਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਸਿਓਂ ਧਕੇਲ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਹ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ (Operation) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰੇ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਤੱਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਜੇ ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰ ਕਰਨਾ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (Forces of Production) ਨਾਲ ਦੱਬਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਵਰਗ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਹੋਰ ਵੀ ਪੀੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਮਜਬੂਰੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦ (Scientific Socialism)

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦ' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ-ਬੁਝਾ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਬਲਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਵਰਗ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਪਤਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦ (Scientific Socialism) ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਮਜਬੂਰ ਲੋਕ (Kingdom of Necessity)'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਲੋਕ (Kingdom of Freedom) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਦੇ 'ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਟੀਫੈਸਟੋ' (ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ) (1848) ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ (Communist Society) ਦਾ ਜੋ ਚਿੱਤਰ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Socialist Revolution) ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ "ਜਦੋਂ ਵਰਗ ਭੇਦ ਮਿਟ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਪੂਰਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ **ਸਾਹਚਰਯ** ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਸਰਵਜਨਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਰਗ ਅਤੇ ਵਰਗ ਵਿਰੋਧੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪੁਰਾਣੇ **ਬੁਰਜਵਾ** ਸਮਾਜ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ **ਸਾਹਚਰਯ** ਅਸਤਿੱਤਵ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਵਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਵਤੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਧਾਰ (Humanist Basis of Freedom)

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਐਂਡ ਫਿਲਾਸਫਿਕ ਮੈਨੂਸਿਕਰਪਟਸ ਆਫ 1844' (1844 ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਾਂਡੂ-ਲਿਪੀਆਂ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ, ਸਮਾਜ ਨਾਲ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਬੇਗਾਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੀ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਸਹੀ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ **'ਅਲਗਾਵ' ਜਾਂ 'ਬੇਗਾਨਾਪਨ'** (Alienation) ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। **ਮਾਰਕਸ 'ਬੇਗਾਨੇਪਨ' ਦੇ ਚਾਰ ਸੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕੀਤੀ:**

(ਕ) ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਤੋਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਉਸ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੰਮ ਤੋਂ ਸੰਤੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਇਕ ਪੂਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਤੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਉਪਯੋਗੀ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਵਸਤੂ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਉਸ ਕਮੀਜ਼ ਨੂੰ ਪਾਏ ਹੋਏ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਨਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਸਿਰਫ਼ ਬਟਨ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਆਪਣਾਪਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਪਹਿਨੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਲੱਗੇਗੀ ਇਹ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।

(ਖ) ਦੂਸਰਾ, ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਬੇਗਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ -ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਰੰਗੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਰਸ ਨਹੀਂ ਲੈ ਪਾਉਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਸਾਨ ਕਾਲੇ-ਕਾਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਝੂਮਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਸਲ ਕੱਟਣ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਨੱਚਦੇ-ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕਾਰਖਾਨੇ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਲਈ ਦੁਰਲੱਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਬੇਗਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਪੁਰਜਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਝਾ-ਬਝਾਇਆ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗਰਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ,

(ਗ) ਤੀਸਰਾ, ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸੰਪਦਾ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਹਾਰਦਿਕ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਸੰਪਦਾ ਦੇ ਇਕ ਦਾ ਲਾਭ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਹਾਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬਿਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੂਸਰੇ ਬੇਕਾਰ ਬੈਠੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਕੰਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ

(ਘ) ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵੀ ਬੇਗਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਜਬੂਰ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਾਸ਼ਵਿਕ ਅਸਤਿੱਤਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਜਾਂਦੀ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਮਿੱਤਵ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦੀ ਇਸ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਜਿਵੇਂ ਦੀ ਤਿਵੇਂ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਪ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵੀ ਮੁਦਰਾ

ਨੋਟ

ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚੈਨ ਨਹੀਂ ਲੈਣ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ੀਰੋ ਹੁੰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਸੱਚੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਲਗਾਵ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲਈ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸਾਮਵਾਦ (Communism) ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨਾਂ (Major Means of Production) ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਵਾਮਿੱਤਵ (Social Ownership) ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਰਵਉੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਉਤਾਵਲੇ ਹੋਣਗੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਮਿਲ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣਗੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬੇਗਾਨੇਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਲਗਾਵ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਆਲੋਚਕ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਤਰੁਣ ਮਾਰਕਸ (Young Marx) ਦੇ ਮਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਕਵੀ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ (Scientific Precision) ਦਾ ਮੁੱਖ ਭਾਵ ਸੀ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋੜ ਮਾਰਕਸ (Mature Marx) ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ 'ਅਲਗਾਵ' ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਹੀ ਪ੍ਰੋੜ ਮਾਰਕਸ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ (Private Property) ਵਰਗ ਪ੍ਰਭੁਤੱਵ(Class Domination) ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੰਡ (Division of Labour) ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ (Exploitation) ਵਰਗੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Ideology)

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੱਭਿਆਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ (Haves and Have-Nots) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸਪਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਸਮਾਜਿਕ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵਸ਼ਾਲੀ (Dominant Class) ਵਰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਵਰਗ (Dependent Class) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਹਿੱਤ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨੂੰ 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂਤਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ **ਵੈਧਤਾ** (Legitimacy) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ (Material Needs) ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਪੱਛੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ' ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਮੰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ (Exploitation) ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਲਈ ਰੋਕਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਸ 'ਮਿੱਥਿਆ ਚੇਤਨਾ' (False Consciousness) ਦੀ ਸੰਘਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਜਾਰਜ ਲਿਊਕਾਚ (1885-1971) ਨੇ ਅਲਗਾਵ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Ideology) ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਿੱਥਿਆ ਚੇਤਨਾ (False Consciousness) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਲਿਊਕਾਚ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਤਰ ਕਿਤਾਬ 'ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਕਲਾਸ ਕਾਸ਼ਸਨੈਸ' (ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ) (1923) ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of History) ਸਹੀ ਤਾਂ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਦਰਭ ਜੋੜਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਰਗ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਮਿੱਥਿਆ ਚੇਤਨਾ' ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਹਨ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਮੁੱਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਰਗ ਸਥਿਤੀ (Class Situation) ਨਾਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਤ ਜਗਤ ਦਾ **ਸਾਕਸ਼ਾਤਕਾਰ** ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਲਿਊਕਾਚ ਨੇ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਵਹਾਰਾ (Proletariat) ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ 'ਅਜਨਬੀਪਣ' ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਯਕੀਨੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਜ਼ਮੀਨ ਚੇਤਨਾ (Universal Consciousness) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲਿਊਕਾਚ ਦਾ ਅਲਗਾਵ ਸਿਧਾਂਤ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਉਪਕੇਸ਼ਾ ਹੇਗੇਲ (1770-1831) ਦੇ ਲਗਾਵ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਰ ਅੰਸ਼ ਇਹ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਲਾਜ਼ਮ-ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਵਰਗ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਅਲਗਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਸਤੂ ਪਰਖ ਗਿਆਨ (Objective Knowledge) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਮਕਾਲੀਨ ਅਲਗਾਵ-ਸਿਧਾਂਤ
(Contemporary Theory of Alienation)

ਏਰੀਕ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Views of Erich Fromm)

ਆਧੁਨਿਕ ਅਮਰੀਕੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਕ ਏਰੀਫ ਫ੍ਰਾਂਸ (1900–80) ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ 'ਅਸਕੇਪ ਫਾਰਮ ਫਰੀਡਮ' (ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਪਲਾਇਨ) (1941) ਵਿੱਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਕੱਲੇਪਨ (Aloofness) ਦੀ ਪੀੜ੍ਹ ਦਾ ਮਾਸਿਕ ਚਿੱਤਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਰਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਜਨਾਤਮਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ (Creative Activity) ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਹਤ ਵਿਵਸਥਾ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ ਛਵੀ ਨੂੰ ਧੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ 'ਅਲਗਾਵ' ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਦ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਇਕਦਮ ਇਕੱਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਤਾਂ ਭੌਤਿਕ ਇਕੱਲਾਪਨ ਹੀ (Physical Aloofness) ਹੀ ਅਸਹਿ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ, ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਟ ਕੇ ਜੋ ਵਿਲੱਖਣ ਇਕੱਲਾਪਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਇਕੱਲਾਪਨ (Moral Aloofness) ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰ ਵੀ ਭਿਅੰਕਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਇਕੱਲਾਪਨ ਹੱਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਮਨੋਵਿਦਲਤਾ (Schizophrenia) ਵਰਗਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਸਹਿਜ ਸਨੇਹ (Spontaneous Love) ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕੰਮ (Productive Work) ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਨਾਲ ਫਿਰ ਜੋੜ ਲਵੇ। ਫਰਾਮ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਚਿੰਤਨ ਸਮਕਾਲੀਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕਮੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਂਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

> **ਮਨੋਵਿਦਲਤਾ**(Schizophrenia)–ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜ ਸਕਦਾ।

ਮਾਕਰਯੂਜੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Views of Marcuse)

ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਕ **ਹਰਬਰਟ ਮਾਕਯੂਜ਼ੇ** (1898–1997) ਨੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ 'ਵਨ-ਡਾਯਮੇਂਸ਼ਨਲ ਮੈਨ: ਸਟੱਡੀਜ਼ ਇਨ ਦ ਆਇਡਿਓਲਾਜੀ ਆਫ ਐਡਵਾਂਸਡ ਸੋਸਾਈਟੀ' (ਇਕ-ਆਯਾਮੀ ਮਨੁੱਖ: ਉੱਨਤ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (1964) ਦੇ ਅਧੀਨ ਮਾਰਕਯੂਜ਼ੇ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਜਨ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ (Media of Mass Communication) ਨੂੰ ਬੜੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੀੜ੍ਹਤ ਵਰਗ ਦੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨ ਜ਼ੀਰੋ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤੁਛ ਭੌਤਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ (Trivial Material Wants) ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਅਸਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਹੁ-ਆਯਾਮੀ ਵਿਅਕਤੀਤਵ (Multi-Dimensional Personality) ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦਾ ਇਕ ਹੀ ਆਯਾਮ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ : ਉਸ ਦੀ ਤੁਛ, ਭੌਤਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ (Consumer Culture) ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Creative Freedom) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿੱਛੇ ਧਕੇਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਇਕ ਆਯਾਮੀ' ਮਨੁੱਖ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਾਕਰਯੂਜੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ (Technological Society) ਨੇ ਇਕ 'ਮਿਥਿਆ ਚੇਤਨਾ' ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਕੰਜੇ ਵਿੱਚ ਕੱਸ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮਿਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਡਰ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਪਤੀ (Capitalist) ਅਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ (Worker) ਦੋਵੇਂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (Technological Revolution) ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੱਖਮਈ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇਪਨ ਜਾਂ ਬੇਗਾਨੇਪਨ ਦੀ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਸੌਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਜੀਅ ਤੋੜ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਇੰਨੀ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜਿਊਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ

ਨੋਟ

ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਹੱਦ ਤੱਕ 'ਆਪਣੇਪਨ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਬੱਝਾ ਬਝਾਇਆ ਮਸ਼ੀਨੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ-ਕਰਦੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਅੱਜ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬਨਾਵਟੀ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਜੋ ਜਾਲ ਫੈਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਕੇ ਉਹ ਸਿਰਜਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਸੱਚੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ 'ਆਪਣੇਪਨ' ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਮਿਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਛਾਇਆ ਵਿੱਚ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਮਿਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਧਰਮ (Religion) ਦੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੱਖ (Supersensuous Pleasure) ਦੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਭੋਗਣਯੋਗ ਸੁੱਖ (Hedonistic Pleasure) ਦੀ ਮਿਥਿਆ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇਪਨ 'ਤੇ ਪਰਦਾ ਪਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। **ਮਨੁੱਖ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਪੰਛੀ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਕਤ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉਡਾਨ ਭਰਨ ਦੇ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈ।** ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੰਦਭਾਗੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਆਪਣੇਪਨ' ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂ ਗੁਆਚ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਭਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਹ ਖੁਦ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

> ਜਦ ਕੋਈ ਗੁਲਾਮ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ 'ਤੇ ਗਰਵ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਲੇ ਨਾਲ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। -
>
> **ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ**

ਹੇਬਰਮਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Views of Habermas)

ਨਵੇਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ (Neo-Marxism) ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਬੁਲਾਰੇ ਯੁਗਰੇਨ ਹੇਬਰਮਾਸ (1929) ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਚਰਚਿੱਤ ਕਿਤਾਬ 'ਲੈਜੀਟੀਮੇਸ਼ਨ ਕ੍ਰਾਸਿਸ (ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਕਟ) (1975) ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ **ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਦੇ ਸੰਕਟ** (Legitimation Crisis) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਹੇਬਰਮਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨ (Science), ਉਦਯੋਗਿਕ (Technology) ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ (Organization) ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ (Reason) ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਮੁਕਤੀ (Emancipation) ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਤਰਗਸੰਗਤੀ (Rationality) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ (Technical Efficiency) ਵਧਾਉਣ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ (End) ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੀ, ਬਲਕਿ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨਾਂ (Means) ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵਤੰਤਰਤਾ (Liberty) ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦੀ, ਬਲਕਿ ਉਸ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਕ (Domination) ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ (Dependent) ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਉੱਧਰ ਉਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ (Liberal Democracy) ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਸਮਾਜ (Market Society) ਦੇ ਡਰ 'ਤੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਰੇਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਰਚਾ (Political Discussion), ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ 'ਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਰਣਾ (Political Decisions) ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਸਵਾਰਥੀ (Vested Interests) ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਸਮਾਂ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਨ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁਕਤ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਨ-ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਸਾਧਨ (Media of Mass Communication) ਸੂਚਨਾ (Information) ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਬਲਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਪਾਰਕ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹੇਬਰਮਾਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ **ਵੈਧਤਾ** (Legitimacy) ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਨੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚੱਲਦੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ; ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਵੈਧਤਾ-ਸਥਾਪਨ (Legitimation) ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇਸ ਨਿਰੰਤਰ ਲਾਭ (Mutual Benefit) ਜਾਂ ਬਰਾਬਰ ਵੀਨਿਯਮ (Equal Exchange)

ਨੋਟ

ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ-ਸਮਾਜ (Market Society) ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵਉੱਚ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਤਕਨੀਕੀ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਸੋਚਣ-ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਬਲਕਿ ਬਣੀ-ਬਣਾਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸੀਨ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ (Reason) ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮੋੜਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰ ਸਕੇ।

ਅਸਫ਼ਲ (Conclusion)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ 'ਅਲਗਾਵ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰੰਗ-ਬਿਰੰਗੀ ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸਜੀਵ ਚਿਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮੁਕਤੀ (Emancipation) ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ। ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਸੇ ਸੰਪਨ ਲੋਕ (Utopia) ਦੇ ਨਾਲ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਣਗੀਆਂ, ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਬੰਧਨ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲੈਣਗੇ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਇਕ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਦਾ ਮਾਨਦੰਡ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ।

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹੀ/ਗਲਤ ਦੱਸੋ-

(State whether the following statements are True/False):

7. ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਕ ਦਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
8. ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।
9. ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

13.4 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਬਹਿਸ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਬਗੈਰ ਸੁਵਿਧਾਹੀਣਾ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਤਰੀਕਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਨਿਊਨਤਮ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਕੋਈ ਜੜੀ-ਬੂਟੀ ਜਾਂ ਔਸ਼ਧੀ ਜਦ ਮਨੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਗੋਰੇ-ਕਾਲੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸਿਹਤਮੰਦ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਲੱਡ ਗਰੁੱਪ (Blood Group) ਬਿਮਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਖੂਨਦਾਨ ਕਰਕੇ ਬਿਮਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਨਿਗ੍ਹਾ ਨੂੰ ਵਾਪਿਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਜਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ (Independence) ਦਾ ਉਲਟ ਰੂਪ ਹੈ ਦਾਸਤਾਨ (Slavery) ਜਾਂ ਗੁਲਾਮੀ (Bondage) ਗੁਲਾਮ ਜੋ ਕੁਝ ਖੁਦ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਬਲਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਜਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

13.5 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਕਠਿਨਾਈ (Inequality)**: ਜੋ ਸਮਾਨ ਜਾਂ ਬਰਾਬਰ ਨਾ ਹੋਵੇ।
2. **ਨੀਤੀ (Policy)**: ਲਿਜਾਣ ਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਭਾਵ।

13.6 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਿਓ।
2. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕਿ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੱਥ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
3. ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ।
5. ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
6. ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਧਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।

ਉੱਤਰ: ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer : Self Assessment)

1. ਬੁਨਿਆਦੀ	2. ਬਾਜ਼ਾਰ, ਵਿਕਲਪ	3. ਸਰਵਜਨਕ ਨਿਧੀ
4. (ਬ)	5 (ਸ)	6. (ਬ)
7. ਸੱਚ	8. ਝੂਠ	9. ਸੱਚ

13.7 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਐੱਨ. ਪੀ. ਬੈਰੀ : ਇੰਟਰੋਡੱਕਸ਼ਨ ਟੂ ਮਾਡਰਨ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ।
2. ਆਰ. ਕੇ. ਪਰੁਥੀ : ਦ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ।

ਨੋਟ

ਇਕਾਈ-14: **ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ**
(The Public Interest and Democracy)

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ (Contents)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

14.1 ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ (The Public Interest)

14.2 ਲੋਕਤੰਤਰ (Democracy)

14.2.1 ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Democracy)

14.2.2 ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Pluralist Theory of Democracy)

14.2.3 ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Marxist Theory of Democracy or Concept of People's Democracy)

14.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

14.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

14.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

14.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਉਦੇਸ਼ (Objectives)

ਇਸ ਇਕਾਈ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੋਗ ਹੋਣਗੇ :

- ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਸਬੰਧੀ
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਬੰਧੀ
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ

ਜਾਣਕਾਰੀ (Introduction)

ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ। ਸਾਰਟੋਰੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤ੍ਰਿਕ ਡਰ (Democratic Confusion) ਦਾ ਯੁੱਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ 'ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜੀਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ', 'ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਇਕ ਉਦੇਸ਼' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਰਾਜ ਚਾਹੇ ਉਹ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ, ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਤਰਾਉਂਦਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਨਿਆ ਨੂੰ ਸਹੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਕਈ ਵਾਰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਕ ਸਮੇਂ ਸੀ, ਜਦ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਕ ਮਾੜਾ ਸ਼ਬਦ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥ-ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ 'ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ

ਨੋਟ

ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਧਾਰਨਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਲੀਨਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇਕ ਖਤਰਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ। ਇਕ ਸਨਮਾਨਿਤ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੇਵਲ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ 'ਲਾਭ ਅਤੇ ਹਾਨੀ' ਜਾਂ 'ਸਰਵੋਤਮ ਸਰਕਾਰ' ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇਂ ਲੱਗਭਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਏ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਅੱਜ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੋਕਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਬਣਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਉਪ-ਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੁਕਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਤਮ ਨਿਰਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ **ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ** ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ 'ਜਨ ਲੋਕਤੰਤਰ' ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਅਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਧੁੰਦਲੀ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। 1949 ਵਿੱਚ ਯੂਨੈਸਕੋ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਭੇਜੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ :

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਵਸਥਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਾਂ
2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਸਪਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਲੇਖਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਠੋਸ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਮਕਾਲੀਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੇਵਲ ਪੱਛਮੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪੱਛਮੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੂਰਬੀ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ-ਯੂਰੋਪੀਆ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਅਲੱਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ।

14.1 ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ (The Public Interest)

ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਲੋਕਨੀਤੀ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਵਰੂਪ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਬਹਿਸ, ਜਨ-ਕਲਿਆਣ, ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯੋਜਨ, ਨਿਆ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਨਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਧਾਰਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਿ ਕਿਸ ਨੂੰ ਜਨਹਿੱਤ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ। ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਤਾਂ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਕਈ ਨਤੀਜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਨਿੱਜੀ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਸਮਾਜ ਲਈ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਈ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਮਾਜ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗਣਨਾ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਆਪਕ ਬਹਿਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਕਿ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੋਸ਼ਿਤ ਜਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦਾ ਹਿੱਤ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜੇਗੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਜੋਖ਼ਿਮ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵੀ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਨਹਿੱਤ (Public Interest) - ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜਨਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਇੰਤਜ਼ਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ, ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਸੰਚਾਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ? ਹਾਂ, ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਇਲਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਸੇਵਾ ਕਹਿਲਾਏਗਾ। ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ

ਨੋਟ

ਉਸ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਦਾ ਸਾਰ ਜਨ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਹੈ।

ਜਨ ਕਲਿਆਣ (Public Welfare) - ਜਦ ਕਿ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜਨ ਕਲਿਆਣ ਵਾਦ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੇ ਕਲਿਆਣ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਵਸਥਾ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਖਣ ਖੇਤਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਲਈ ਸੈਂਕੜੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਉਜਾੜਿਆ ਜਾਣਾ ਜਨ ਕਲਿਆਣ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਹਾ ਸਕੇਗਾ। ਹੋਰ ਦਾਅਵਿਆਂ ’ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ‘ਜਿੱਤ’ ਨਾਲ ਕਦੇ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਸਾਧਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਹੋਇਆ-ਸਾਰੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਨ ਨਿਊਨਤਮ। ਅਗਰ ਇਹ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਸਾਰੇ ਦਾਅਵਿਆਂ (ਇਹ ਦਾਅਵੇ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ) ਕੀ ਸਬਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦਾ ਗੁਣ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ‘ਪੂਰਨ ਰੋਜ਼ਗਾਰ’ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਸਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ-ਬੇਰੋਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ‘ਨਿਊਨਤਮ’ ਰੱਖਣ ’ਤੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਾਅਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਬਰਾਬਰਤਾ ਉਹੀ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਹੈ ਜੋ ਹਰੇਕ ਲਈ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ’ਚ ਹੈ। ਇਕ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਇਕ ਸਮਾਨਤਾ, ਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ, ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਬਿੰਦੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਮੰਜ਼ਿਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ‘ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ’ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

(i) ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਹਿੱਤ ਹੈ।

(ii) ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਵੇਗਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੱਤ।

(iii) ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪੁਟ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਭੈਣ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ‘ਕੁਝ ਦੇਣ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।’

(iv) ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਸਾਰੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਬਿੰਦੂ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਨ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਮਾਨਦੰਡ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ (Common Good as Norm of Procedure) -

ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਰਜ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਆ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਨਿਊਨਤਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਸ਼ਾਨਾ। ਇਹ ਦਲੀਲ ਕੁਝ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ - ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ (ਉਹ ਕਾਰਜ) ਕਿਵੇਂ ਸੰਪਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਬੇਨ ਅਤੇ ਪੀਟਰਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, “ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਆਪਣਾ ਲੱਗੇ। ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਹਿੱਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਬਹੁਮਤ ਤੇ ਕਰ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਰ ਬਹੁਮਤ ਕਿਸੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਰਗ ’ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਖਿਆ ਬੱਲ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣੀ ਹੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਨਿਆਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਚਿਤ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਯਤਨ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ...।” ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਵੇਗਾ- ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਉੱਚਿਤ ਅਤੇ ਨਿਆਪੂਰਨ ਮਾਨਦੰਡ।

ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮੰਨਿਆ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਜਿਹੇ ਨਿਆਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਖਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਪੱਖਪਾਤ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ ਭਰੋ (Fill in the blanks):

1. ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ .... ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਨੋਟ

2. ਇੰਤਜ਼ਾਰ, ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ .... ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
3. ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ .... ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੋਵੇ।

14.2 ਲੋਕਤੰਤਰ (Democracy)

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ 200 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੀ. ਡੀ. ਬਨਰਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਵਿਰਲੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵੱਖ ਅਤੇ ਅਲੱਗ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਲਾਸਕੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਇਕ ਸਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਔਖਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਜਿਊਣ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਂਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ :

ਲਿੰਕਨ	: ਲੋਕਤੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ।
ਸੀਲੇ	: ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਸਾਰਟੋਰੀ	: ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
ਲਿਪਸੇਟ	: ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਬਦਲਣ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤਰੀਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਦਤੀ ਹੈ ਜੋ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਕੇ ਮੁੱਖ ਨਿਰਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।
ਮੈਕ ਫਰਸਨ	: ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਸੰਭਾਲਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਯੰਤਰ ਮਾਤਰ ਹੈ।
ਸ਼ੁਮਪੀਟਰ	: ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਤਰੀਕਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਰਣੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਉਹ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਖੁਦ ਚੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ’ਤੇ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਮਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮਿਤ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਵਜਨਕ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ’ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਣਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ। ਚੋਣਾਂ, ਸਰਵਜਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਾਦਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿਸਾ ਲੈਣਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਰਤਵ ਵੀ ਹੈ।
2. ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਅਹੁਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਜਾਂ
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸੁੱਰਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਰਾਜ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੋਣ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਉਪਰਾਲਾ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ : ਸਹਿ-ਭਾਗੀਦਾਰੀ, ਪ੍ਰਤੀਸਪ੍ਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰਤਾ, ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਨੈਤਿਕ ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਾਜਿਕ ਉਪਯੋਗਤਾ, ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਜਨ ਸਹਿਮਤ ਵਰਗੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਨਿਆ ਸੰਗਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ।

ਨੋਟ

14.2.1 ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Democracy)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ, ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ 'ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਧੇਰੇ ਉੱਠਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਘੱਟ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਜਨਤਾ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ? ਅਤੇ 'ਸ਼ਾਸਨ' ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ- ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਤਭੇਦ ਹਨ। ਅਗਰ *'Demos'* ਦਾ ਅਰਥ ਜਨਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਕੌਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ? ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਰ, 'Crats' ਦਾ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀਆਂ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਜੋ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਕਲਪ ਕੀ ਹੈ? ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਅਗਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਵਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਿਆਪਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਅਗਰ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਪਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

1. ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ
2. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ
3. ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ
4. ਸਹਿਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ
5. ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਜਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ (Representative Democracy) ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਸਹਿਭਾਗੀਦਾਰੀ ਜਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ (Direct Democracy) ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਆਓ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ।

ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Theories of Representative Democracy)

ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ 'ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ' ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਗਰੀਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਸੰਗਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨੰਤਰਣ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਵਰਗੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ, ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਦਿ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਾਧੇ ਅਤੇ ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਸੰਭਵ ਬਲਕਿ ਨਾ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਾਮਾਤਰ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਵਰੂਪ 'ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ' (Representative Democracy) ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ-ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਇਹ ਸਵਰੂਪ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲਕੀ ਪੁਸਤਕ 'Considerations on Representative Government' ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਭਾਸ਼ਣ, ਵਿਚਾਰ

ਨੋਟ

ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ, ਪ੍ਰੈੱਸ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਚੋਣ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੁੱਖ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਅਗਰ ਸਰਕਾਰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਿੱਧੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗੀ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਸਮਝਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (ਜੋ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਦਾ ਅਗਿਆਨੀ, ਅਨੁਭਵਹੀਣ ਅਤੇ ਅਕੁਸ਼ਲ ਲੋਕਾਂ (ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ' ਅਤੇ 'ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ' ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਖਲ ਦੇਣਗੇ, ਉੰਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਲਾਭ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਅਤੇ ਕਾਰਜ (Control and Functions) ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਹਾਨੀਆਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਵਰੂਪ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਵਰੂਪ ਅੱਗੇ ਲਿਖੇ ਹਨ –

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Classical-Liberal Theory of Democracy)

ਉਦਾਰਵਾਦ ਨੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਕੇਵਲ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਵਤੰਤਰ, ਸਮਾਨਤਾ, ਅਧਿਕਾਰ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ, ਨਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਇਸ ਨਵੀਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਲੋਕੰਤਤਰ ਉਹ ਮਾਧਿਅਮ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ। ਮੈਕਫਸਰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜੋ ਚੋਣ, ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵੀ ਉਦਾਰੀਕਰਣ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵਿਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਟਾਮਸ ਮੂਰ, ਵਿਨਸਟੈਨਰਲੇ ਅਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਪਿਊਰੀਟਨਸ ਅਤੇ ਲੈਵਲਰਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ,, ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਝੌਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਰਾਬਰ ਹੋਣ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਟਾਮਸ ਹਾਬਸ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮਝੌਤੇ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ 'ਚ ਬਰਾਬਰ ਭਾਗੀਦਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨ ਲਾਕ ਨੇ ਵੀ ਲੋਕ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ :

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਰੋਤ ਜਨਤਾ ਹੈ।
2. ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਆ ਉਚਿਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀਮਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਵੰਡ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।
3. ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ, **ਅਨਤੋਗਤਵਾ** ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਬਿਲੋਮਤ :।

ਲਾਕ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਨੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੇ ਦਖਲ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ, ਮੁਕਤ ਆਰਥਿਕ ਵੀਨਿਯਮ ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਉੱਦਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਗੇ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ 'ਤੇ ਸੀਮਾ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਾਨਟੇਸਕਿਊ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਕ ਕਰਨ' (Sparation of power) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜੈਫਰਸਨ, ਮੈਡੀਸਨ, ਹੈਮਿਲਟਨ ਆਦਿ ਨੇ ਲਾਕ, ਐਡਮ ਸਮਿਥ ਅਤੇ ਮਾਨਟੇਸਕਿਊ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਵਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਨੋਟ

ਜਰਮੀ ਬੈਨਥਮ ਅਤੇ ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Views of Jermy Bentham and J.S. Mill)

ਬੈਨਥਮ ਪਹਿਲਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਕ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਇਆ, ਜੇਮਸ ਮਿਲ ਅਤੇ ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਨੇ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਜਨ-ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਬੈਨਥਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖੇ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੱਸਿਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਸੌਂਪਣ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਬੈਨਥਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਰਕਾਰ ਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਚੋਣ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਮਤ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਬੈਨਥਮ ਨੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਚੋਣਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਵਾਧੇ ਦਾ ਯੰਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਇਕਮਾਤਰ ਉਪਾਅ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਬੈਨਥਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਨ। 1802 ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਸੀਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ, 1809 ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਪਤੀਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। 1817 ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਰੱਖਿਅਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ।

19ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ। ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਰਕਾਰ, ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਦਖਲ ਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ। ਬੈਨਥਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਯੰਤਰ ਹੈ, ਮਿਲ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਖ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ, ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸਮਰੱਥਾ। ਮਿਲ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਕਫਰਸਨ ਨੇ ਮਿਲ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਲੋਕਤੰਤਰ (Developmental Democracy) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਿਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਸਮਾਜ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਾਂ 'ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ' ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਯੰਤਰ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਡਰਾਵਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ, ਜਿਵੇਂ ਵੋਟ ਦੇਣਾ, ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ, ਜਊਰੀ ਸੇਵਾ ਆਦਿ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਰੂਸੋ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ- ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮਿਲ ਨੇ ਸਰਵਜਨਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਵੋਟ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਸੰਪਤੀਹੀਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ-ਇਕ ਵੋਟ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ਾਸਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਦੇਵੇ ਜੋ ਇਕ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ (ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਣ ਅਤੇ ਮਿਲ ਨੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਲਈ ਬਹੁ ਵੋਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Plural Voting System) ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਰਗ (ਚਾਹੇ ਉਹ ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀਹੀਣ) ਇਕ-ਦੂਸਰੇ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਰਗੀ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕਣ।

ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਥੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਵੋਟ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵੋਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ। ਆਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ Representative Government (1861) ਵਿੱਚ ਬਹੁ ਵੋਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਗਰੀਬੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਦੀਵਾਲੀਏ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਮਿਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਚੰਗੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਅਕੁਸ਼ਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਥਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮਿਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, 'ਇਹ ਕੇਵਲ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦੁੱਖਦਾਈ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਗਿਆਨੀ ਹੋਵੇ, ਨੂੰ ਵੀ ਉਂਨੀ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਣ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰੇ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਅਗਿਆਨੀ ਨੂੰ'। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਮਿਲ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪੱਖ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਇਛੁੱਕ ਸੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਸਕੇ। ਵਿਆਪਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਸੀਮਿਤ ਹੈ, ਹੀ ਇਕ ਸਵਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮਰੱਧਤਾ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਗਰੰਟੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗਰੀਨ, ਹਾਬ ਹਾਊਸ, ਲਿੰਡੇਸ, ਬਾਰਕਰ, ਲਾਸਕੀ, ਮੈਕਾਈਵਰ, ਜਾਨਡਿਊਈ, ਬੁਡਰੋ ਵਿਲਸਨ ਆਦਿ ਦਾ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ। 20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਮਿਲ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕੀ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਯਸਕ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਧਾਰਹੀਣ ਪਾਇਆ ਗਿਆ। ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਯਸਕ ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ 20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਵਰਗ ਹਿੱਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਕਾਕਾਈਵਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੱਤਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਆਸਾਨ ਵਿਕਲਪਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਊਈ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੱਤਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਤਰੀਕਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Classical-Liberal Democracy)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਊਨਤਮ ਦਖਲ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁੱਖ ਖੁਦ ਲੱਭਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

3. ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਤੰਤਰ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨਤੰਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕਰੜੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਪੂਰਨ ਸੂਚਿਤ, ਵਚਨਬੱਧ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਉਲਟ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

4. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਾਰ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੰਕੋਚਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਬੌਧਿਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

5. ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਨਿਯਮਿਤ ਚੋਣਾਂ, ਗੁਪਤ ਮੱਤ, ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਰਾਜ, ਸਵਤੰਤਰ ਨਿਆ ਪਾਲਿਕਾ, ਬਹੁਮਤ ਸ਼ਾਸਨ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

6. ਇਹ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਲਾਭ ਤਾਂ ਹੀ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਅਗਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਚਲਾ ਜਾਵੇ।

7. ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਸਿਧਾਤਮਕ, ਸਵੈ-ਇਛੁੱਕ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਮਿਤਵ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਕਫਰਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਰੋਕ-ਟੋਕ ਚੱਲਣ ਦੇਣਾ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕੀਤਾ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੇ ਰਾਜ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲੇ-ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਦੀ ਕਾਫੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ, ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ :

1. ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਤੇਜ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਲਾਰਡ ਬ੍ਰਾਈਸ, ਗ੍ਰਾਹਮ, ਵਾਲਾਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਤੇਜ਼, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਰਗਲਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡੇਵਿਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜਨ ਭਾਵੁਕਤਾ, ਸਵਾਰਥ, ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਅਹਿਮ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦਾ।

2. ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆ 'ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਮੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਚੁਣ ਕੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਗਰ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋ ਸਕੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ 'ਜਨਤਾ' ਅਤੇ 'ਸ਼ਾਸਨ' ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਉਂਦਾ ਜੋ ਕਿ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ (Rule by the people) ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਨਮਤ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਇਕ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਿਥਿਅਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਜਨਮਤ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਜਨਮਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਸਮਝ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸ਼ੂਮੀਟਰ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ। ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

4. ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਨ ਹਿੱਤ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਜਨੋਤੇਜੀ ਨੇਤਰਤਵ, ਜਨ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਦਬਾਅ, ਗੁੱਟਾਂ ਦਾ ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਧਾਰਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਕਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

5. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਲੋਕੰਤਤਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਾ ਕਿ ਜਨਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਯੋਗਤਾ ਮਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁੱਦਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਜਨ ਇੱਛਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਿਤ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਪਾਰਕ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ। ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨਾ ਕੋਈ ਮੁੱਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਤਾਂ ਸਰਵਪਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ। ਜਨਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਨਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਵੋਟ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਦਿਵਾਉਣੀ ਜਾਂ ਹਰਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6. ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ-ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਕਾਰਜ ਵੀਨਯਮ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਇੰਨਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ

ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਗਵਾਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

7. ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਬੈਨਥਮ ਅਤੇ ਮਿਲ ਵਰਗੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸੰਪਤੀਹੀਣ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉੱਥੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਸ ਵਰਗ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਪਰਦਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਰਕਰ, ਮੈਕਾਈਵਰ, ਡਿਯੂਈ ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਲੈਸ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸਰਵੋਤਮ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਲੇਖਕ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਅਨਭਿਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਦਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਿਰੋਧਤਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜ ਗਏ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੈਕਫਰਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਅਸਫ਼ਲ (Conclusion)

ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਇਆ, ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ, ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਜੀਣ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਮੰਨਿਆ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਤੱਤ ਇਸ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਇਹ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਗੀਦਾਰੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਤੰਤਰ ਚਰਚਾ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਵਸ਼ਾਸਨ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 20 ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਉਦਯੋਗਿਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਅਸੰਗਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ-ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ-ਨੇ ਲਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਉਭਰੇ 'ਸਹਿਭਾਗੀ ਲੋਕਤੰਤਰ' ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜੀਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਸਿਧਾਂਤ (Elite Theory of Democracy)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ, 20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਇਹ ਸਨ ਕਿ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਕਿੰਨਾ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਹੈ? ਕੀ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਵਜਨਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਅਗਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਨਾਲ ਸਵਤੰਤਰਤਾ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ? ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਆਤਮ ਸ਼ਾਸਨ (Self Rule) ਸੰਭਵ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਖ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਡਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅਨੁਭਵਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਤਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕਿਉਂ ਪਈ? ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਭਰੀਆਂ ਜੋ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਸੀ-ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਯੁੱਧ, ਆਰਥਿਕ ਵਾਧੇ ਲਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ, ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਫਾਸੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਉਦੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਰਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਉਦੇ ਕੇਵਲ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਤੇ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਆਧੁਨਿਕ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਮੀਦ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਧੁਨਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ (Maintenance of System) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਸਰਕਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਾਇਤਵ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਵਾਚਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜੋ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਗ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਬਣਾ ਸਕੇ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ :

1. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਰਥ
2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ
3. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
4. ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Elite)

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਅਤੇ ਅਭਿਜਨ ਵਰਗ ਦਾ ਆਮ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਮੁਦਾਇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਉਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਮੁਦਾਇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ, ਉਪਲੱਬਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ (Governing Elite), ਸ਼ਕਤੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ (Power Elite), ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ (Political Elite) ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੈਰੋਲਡ ਲਾਸਵੈਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਧਾਰਕਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨ ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਨੇਤਾ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀ ਇਹ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਸਥਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਉਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ'। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਧਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਧਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੈ।

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਪਲੇਟੋ ਨੂੰ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਵਿਚਾਰਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪੈਰੇਟੋ, ਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮੋਸਕਾ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਜੇਮਸ ਬਰਹਮ, ਸੀ. ਮਿਲਸ ਆਦਿ ਇਸ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਧਾਰਨਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ : ਆਮ ਲੋਕ ਅਤੇ ਖ਼ਾਸ ਲੋਕ ਪੈਰੇਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Mind and Society' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਹਰੇਕ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੈਰੇਟੋ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜਨ ਇਕ ਹੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੈਰੇਟੋ ਨੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰੀਚਾਲਨ (Criculation of Elite) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੋਸਕਾ ਨੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਮੋਸਕਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਉੱਭਰ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ, ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੋਸਕਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਸੰਗਠਿਤ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅਸੰਗਠਿਤ ਬਹੁਮਤ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਅਪਰੀਹਾਰਯ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸ਼ਲ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੁਲੀਨਤੰਤਰ ਦੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ (Iron Law of Oligarchy) ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਨ ਸੰਖਿਆ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੋਡੇ ਟੇਕਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ, ਆਲਸੀ, ਦਾਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,

ਨੋਟ

1. ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਨਿਮਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਇਕ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਤੱਥ ਹੈ। ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
2. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਸਰਵੋਤਮ ਗੁਣ ਜਿਵੇਂ ਦਿਮਾਗ, ਯੋਗਤਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਮਰੱਥਾ, ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਣ ਜਮਾਉਂਦਾ ਹੈ।
3. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਸਰਵਜਨਕ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਬਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
4. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਲਸੀ, ਅਸਫ਼ਲ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
5. ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨਿਯਮਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ-ਬੌਧਿਕ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ। ਸੀ. ਰਾਈਟ ਮਿਲਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ 'ਸ਼ਕਤੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ' (Power Elite) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ : ਆਰਥਿਕ, ਸੈਨਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ।

3. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ (Elite Theory of Democracy)

ਦੂਸਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਕ ਉਭਰੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੇ ਅਧਾਰ ਨੂੰ ਅਪਰੀਹਾਰਯ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਵੇ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾਅ ਸਕੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੋਟ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਸੰਪਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਜੋ ਉਮੀਦ ਸਰਵਜਨਕ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸੰਪਦਾ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਚੁਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਣ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪੈਰੇਟੋ, ਮੋਸਕਾ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਮਪੀਟਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Capitalism, Socialism and Democracy', ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਨਾਰਡ ਬਰਲਸਨ, ਸਾਰਟੋਰੀ, ਰਾਬਰਟ ਡਾਹਲ, ਰੇਮੰਡ ਐਰੋ, ਕਾਰਲ ਮਨੀਹਾਈਮ, ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਸਿਡਨੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅੱਜ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ 'ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ' (Rule by the People) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਰਗੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵ੍ਰਹਤ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਲੋਕ ਜੋ ਨਿਰਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸਨ ਸਬੰਧੀ ਹਰੇਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰੀਏ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪ 'ਚ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਫਾਸੀਵਾਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ-ਉਦਾਰਤਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਰਾਜਾ, ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵਰਗ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ

ਨੋਟ

ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਜਨਤਾ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਖਲ ਅਤੇ ਜਨ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਮੁੱਲ ਕੇਵਲ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਨਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੇਵਲ ਜਨ-ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਚੁਣੇ ਗਏ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾ ਸਕਣ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ, ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਉਦੇਸ਼। ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਲੈ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਬੱਧ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਦੋ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਚੁਣ ਲੈਣ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੱਕ ਕੰਮ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਹਟਾਉਣਾ ਹੈ।

ਸਾਰਟੋਰੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ-ਇੰਨਾ ਔਖਾ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਭੀੜਤੰਤਰ ਜਾਂ ਜਨਤਾ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਸਕੇ। ਸਾਰਟੋਰੀ ਸਵਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਹਿਮ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਜਨ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬੁਰਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਮਤ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪੱਦਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਸਪਧਾਰਤਮਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਿੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਤਮਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਧਾਰਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ, ਉਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਜੋ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਚਾਰ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਪਹਿਲਾ**, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਚੁਣਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਤਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦਲਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। **ਦੂਸਰਾ**, ਚਾਹੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੀ ਚੋਣ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਦਾ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਬੰਧਿਤ ਵਰਗ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। **ਤੀਸਰਾ**, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ-ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਕਤੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਸਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੇ ਸਬੰਧੀ ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਚੌਥਾ**, ਜਨਤਾ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਅੰਤਿਮ ਸੱਤਾ ਜਨਤਾ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ 'ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ-ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਪੱਖ, ਜਿੱਥੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵੇਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮੌਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੋਟੋਮੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ
2. ਇਹ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ
3. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
4. ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਸਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਦੂਰੀ ਨਿਊਨਤਮ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Elitist Democracy)

1. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਮਿਥਿਅਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਸ਼ਟਕ੍ਰਿਯਤਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਤੱਥ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ **ਸਕ੍ਰਿਯ ਜਨ** ਸਹਿਮਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਦਿਮਾਗ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

2. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ: ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ। ਇਹ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ। ਇਹ ਪੱਦਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ **ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ** ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਚੁਣਨ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਤੱਕ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਗੇ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਸਕਣ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਨੇਤਾ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਲੋਕਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਕਰਨਗੇ।

3. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਨਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ, ਨੇਤਾਵਾਂ, ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਨਾਗਰਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਸਰਕਾਰ ਆਦਿ 'ਤੇ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਭੀੜਤੰਤਰ ਅਤੇ ਉਤੇਜਨਾ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਹਿਮਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

4. ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਰਾਜ਼ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਲਸ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਗਰ ਅਸਫ਼ਲ ਅਤੇ ਅਯੋਗ ਲੋਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਗੇ ਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਹੈ।

5. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ **ਅਪੇਕਸ਼ਾਕ੍ਰਿਤ** ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਹੀਨ ਹੈ।

6. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਣਾ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਸਫ਼ਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਥਾਈ ਹੱਲ ਹੈ। ਡੇਵਿਡ ਹੈਲਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ (Criticism and Evaluation)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ : ਮੈਕਫਰਸਨ, ਬੈਰੀ, ਹੋਲਡਨ, ਬੋਟੋਮੋਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਚੀਅਨ ਬੇ, ਜੇ. ਐੱਲ. ਬਾਕਰ, ਰਾਬਰਟ ਡਾਹਲ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੈਰੀ ਹੋਲਡਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਣਾ ਲਏ ਜਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਗਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕੇਵਲ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

2. ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਨੋਟ

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਬਦਲ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਤਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ, ਸਿੱਖਿਆ, ਕਲਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਆਦਿ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

3. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ **ਸਕ੍ਰਿਯ** ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ' ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਕਿ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ **ਵਯਸਕ** ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਸਕ੍ਰਿਯ ਯੋਗਦਾਨ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਲਈ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ। ਬੋਟੋਮੋਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਵੀ ਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਅਤੇ ਉੱਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨਿਊਨਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਝੱਲਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਹਾਲਤ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਦ ਕਿ ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਲੱਭਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

5. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਅਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ, ਨੌਕਰੀ, ਘਰੇਲੂ ਸੁੱਖ ਆਦਿ ਤੋਂ ਫ਼ੁਰਸਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਜਦ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖ਼ਤਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮੋੜਨ ਲਈ **ਸਕ੍ਰਿਯ** ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

6. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਥਾਈ ਹੱਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਦੋਲਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੱਤਵਾਦ ਮੰਨੇ ਗਏ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਕਈ ਲੇਖਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

7. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ (Democratic Humanism) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪੱਦਤੀ (Democratic Mechanism) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਧੂਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (institutional Approach) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਤਿੱਖੇਪਣ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਸੰਗਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਇਕ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬੇਕਾਰ ਹੈ।

ਟਾਸਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਲੋਕਤੰਤਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰੋ।

ਨੋਟ

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਬਹੁ ਵਿਕਲਪੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Multiple Choice Questions):

4. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅੱਜ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰੀਖਣ ਕਰਦਾ ਹੈ?

   (ਅ) ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ (ਬ) ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਹੜਤਾਲ

   (ਸ) ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

5. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨੇ 'ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲਕਦਮੀ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

   (ਅ) ਅਰਸਤੂ (ਬ) ਮਾਨਟੇਸਕਿਊ

   (ਸ) ਸੁਕਰਾਤ (ਦ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

6. 'ਲੋਕਤੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ' ਕਥਨ ਕਿਸ ਦਾ ਹੈ?

   (ਅ) ਸੀਲੇ (ਬ) ਅਬਰਾਹਮ ਲਿੰਕਨ

   (ਸ) ਸਾਰਟੋਰੀ (ਦ) ਸ਼ੁਮਪੀਟਰ

14.2.2 ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Pluralist Theory of Democracy)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨਿਕਾਂ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਲੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (Power of Groups) ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਇੱਥੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਤੱਤ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਚੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੇ ਗੈਰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਭਰਿਆ, ਇੱਥੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਧੂਰੇਪਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਨਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1. ਬਹੁਲਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ
2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ
3. ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
4. ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ

ਬਹੁਲਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Pluralism)

ਜਦ ਕਿ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਤਦ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਭਾਗ ਇਹ 20ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਵਿੱਚ ਬਣਿਆ। ਬਹੁਲਵਾਦ ਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਾਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿਤ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੰਡੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੇਖਕ ਬਹੁਲਵਾਦ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਸਿਧਾਂਤ (Group Theory of Politics) ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੈਨਟੇਲੇ ਅਤੇ ਟਰੂਮੈਨ ਨੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਲਵਾਦ ਸਮੂਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਾਲ

ਨੋਟ

ਦੋ ਕਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ : **ਪਹਿਲਾ**, ਇਸ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਲੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਰਥਿਕ, ਵਿਵਹਾਰਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ, ਸਿੱਖਿਆ ਸਮੂਹ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। **ਦੂਸਰਾ**, ਇਹ ਸਮੂਹ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ (Pressure Groups) ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀਆਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਦੋ ਚੋਣਾਂ ਦੌਰਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਗ੍ਰਹਿ ਗ੍ਰਹਿ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਨੀ ਅਵਿਵਸਥਾ ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਕ ਸਮੇਂ ’ਤੇ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਹੀ ਲੋਕ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ, ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਝੇ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ’ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਰੋਧੀ ਵਰਗ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਅਧਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਉਹ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ’ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ‘ਸਰਵਜਨਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਔਖੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕੁਝ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੂਹਾਂ-ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਇੰਨੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੋਣ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲਿਆ ਸਕੇ।’ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਇਹ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਤਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਯੋਗਪਤੀਆਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਹਰੇਕ ਵਰਗ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਨ, ਸਿੱਖਿਆ, ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਿੱਜੀ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਕਾਰਗਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨੋਟਸ ਬਹੁਲਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਚਲਾਉਣਾ ਕੇਵਲ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸ਼ਾਸਨ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ’ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਲਵਾਦ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਗਰ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਅਤੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਫ਼ੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ (Pluralist Theory of Democracy)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਿਪਸੇਟ, ਰਾਬਰਟ ਡਾਹਲ, ਪ੍ਰੇਸਥਸ, ਹਾਨਟਰ, ਐਂਗਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹਾਂ, ਸਮੁਦਾਏ, ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੁਦਾਏ ਖੁਦ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਸਥਾ ਤੱਕ

ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ-ਵੀਨਿਯਮ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੂਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦਾ। ਪ੍ਰੇਸਥਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹਾਂ, ਹਿਤਾਂ, ਸੰਗਠਨਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁਦਾਏਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਮਿਲ-ਵੰਡ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਲਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਗਠਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਅਸੰਖਿਆ ਨਿੱਜੀ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡੁਵਰਜਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (There is Plurality of Decision Centres)।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਗਰ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਘਨ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੁਦਾਏ ਆਪਣੇ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਨੀਤੀ-ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਰਣਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਮਿਲੇ-ਜੁਲੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਰਾਬਰਟ ਡਾਹਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਮੂਹ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਲੇਖਕ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਰੋਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੌਕਾ ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਸਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਹਿੱਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਿਹਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮਤਾ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ।

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪੱਖ ਤਾਂ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ (Democratic Creed) ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਹਤਮੰਦ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਈ ਵਾਰ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿੰਨਾ ਵਰਗ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਬਰਟ ਡਾਹਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ-ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿੱਚ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਵਿਲਯ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਡਾਹਲ ਦੀ 'ਪੋਲੀਆਰਕੀ' (Dehl's Polyarchy)

ਡਾਹਲ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ A Preface to Democratic Theory ਅਤੇ Polyarchy ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗੀ ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਦੀ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨੋਟ

ਡਾਹਲ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਚੋਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾਹਲ ਪੋਲੀਆਰਕੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਚ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦੇ ਕਈ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਵਪਾਰਕ ਸਮੂਹ, ਉਦਯੋਗਪਤੀ ਸਮੂਹ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਸੰਘ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ, ਉਪਭੋਗਤਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾ, ਵੋਟਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮੁਦਾਏ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੂਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੁਝ ਸਮੁਦਾਏ ਦੂਸਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਮੂਹ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾਹਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਇਸ ਪੋਲੀਆਰਕੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਸਮੁਦਾਏ ਨਿਰਣਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੋਲੀਆਰਕੀ-ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡਾਹਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ 'ਸ਼ਕਤੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗ' (Power Elite) ਅਤੇ 'ਸ਼ਾਸਕ-ਵਰਗ' (Ruling Elite) ਦੋਵਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Who Governs' (ਜੋ ਨਿਊ ਹੈਵਨ ਨਗਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਗਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਬੰਧ 'ਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਪੂੰਜੀ, ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਠਿਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਸਮਝੌਤੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਪੋਲੀਆਰਕੀ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ, ਅਕਾਰ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ-ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Pluralist Democracy)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਸੰਪ੍ਰਦਾਤਮਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ।
2 ਨਿਰਣਾ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ, ਸਾਂਝੀ, ਪ੍ਰਤੀਸਪ੍ਰਦਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵੰਡੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
3. ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਣ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਭਾਗਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ, ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ, ਨਿਆ ਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ (Checks and Balances) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
4. ਰਾਜ ਦਾ ਕਰਤਵ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੇਂਦਰਾਂ ਕੋਲ ਇੰਨੇ ਸਰੋਤ ਅਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਣ।
6. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਨੀਤੀ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਸਬੰਧੀ ਆਮ ਸਹਿਮਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ (Criticism and Evaluation)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਰਾਬਰ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਹਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਦ ਬੈਰੀ ਹੋਲਡਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮੂਹ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਇੱਛਾ ਇਕ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਹਨ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਹੀ

ਨੋਟ

ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਹਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿਤਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਅਧਿਕ੍ਰਿਤ ਝੁੱਗੀ-ਝੌਂਪੜੀ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਨਿਵਾਸੀਆਂ, ਸਥਾਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਅਤੇ ਭੂ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਲ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਉਹ ਝੁੱਗੀ-ਝੌਂਪੜੀ ਉੱਥੇ ਦੀ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹੇ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ, ਇਹ ਵੀ ਸੋਚਣਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਹਿੱਤ ਆਪਣੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਚੋਣਾਂ ਸਮੇਂ ਅਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਮੁਦਰਾ-ਸਫੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਚਾਹੇ ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਵੇ।

ਅਲੋਚਕ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਈਕਲ ਮੈਵਗੋਲਿਸ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ :

1. ਇਹ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ।
2. ਇਹ ਬਜਟ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ 'ਤੇ ਸੈਨਾ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਂਦਾ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਮੋੜਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
3. ਇਹ ਧਨ, ਆਮਦਨ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਨਿਗਮਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੰਪਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ।
4. ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਲਈ ਕੋਈ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪੱਛੜੇ ਲੋਕ ਜਿਵੇਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ, ਨਾਰੀ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨਿਮਨ ਵਰਗ-ਵੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆ ਸਕਣ।

ਬਹੁਲਵਾਦ ਦੀ ਦਿੱਖ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਅਲੋਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਬਰਟ ਡਾਹਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਿੱਜੀ ਨਿਗਮਾਂ ਦਾ ਸਰਵਜਨਕ ਸਵਾਮਿਤਵ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਡਾਹਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਗਮਾਂ ਦੇ ਨਿਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਨਿੱਜੀ ਨਿਰਣਾ ਦਾ ਸਰਵਜਨਕ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਣਾ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫਾਈਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੰਪਿਊਟਰੀਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਝ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਤੱਕ ਨਾ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਤਾਲਮੇਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਨਤੀਜੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਨੇ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਰਕਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

4. ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Participatory Democracy)

ਪਿਛਲੇ 200 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਉਪਯੁਕਤ ਵਿਵਸਥਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਜਨ ਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ

ਨੋਟ

ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੋਟ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਨਿਊਨਤਮ ਸ਼ਰਤ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ (Participatory Democracy) ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਮੌਕੇ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਵਰੂਪ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਜਨਤਾ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ (ਅਰਥਾਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਇਕ ਵਪਾਰਕ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ (ਅਤੇ ਇਹ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ) ਦੋਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਆਉਚਿਤ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। 'ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ' ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗਰੀਕ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮਾਡਲਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਦ ਹੀ ਜਿਸ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮਾਡਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ 1960 ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਵਾਮਪੰਥੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਵਾਮਪੰਥੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਧੂਰੇਪਣ ਅਤੇ 1960 ਦੇ ਬਾਅਦ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਉਭਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਜੁਲਿਆ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਇਸ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਨ ਮੈਕਫਰਸਨ, ਕੈਰੋਲ ਪੈਟਮੈਨ ਅਤੇ ਪੋਲਾਨਜ਼ੇ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਨੋਜਿਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੋਕਤੰਤਰ (Legal Democracy) ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ 20ਵੀ ਸਦੀ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਹੀ ਅਨੁਕਿਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਹਾਲੇ ਕਾਫੀ ਸੀਮਿਤ ਹਨ।

ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

(i) ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੀ ਹੈ?

(ii) ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ

(iii) ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ

(iv) ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

(v) ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੀ ਹੈ? (What is Participatory Democracy?)

ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦਾ 'ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ' ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ (Experts) ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਕ ਰੋਸ਼ਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਅਧਿਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਸਮਰਥ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੁਝ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਇਕੱਠਾ ਹੋ ਜਾਣਾ-ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਬਰਾਬਰਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਮਤ-ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਕ ਅਤੇ ਮੋਰਗਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਹੈ: *(i)* ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕੇ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ *(ii)* ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ।

ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਆਤਮ-ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਕੇਵਲ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਜੋ ਸਮੂਹਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਸਰਗਰਮ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੁਕਤ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸਵਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ

ਨੋਟ

ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦੇ ਹਨ: *(i)* ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕਿਉਂ ਹੈ?ਅਤੇ *(ii)* ਇਹ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ।

ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ (Need for Participation)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨੀਤੀ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ। ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੇ ਅਰੰਭਿਕ ਲੇਖਕ ਜੇ. ਐੱਸ. ਮਿਲ ਨੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਦੋ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਨਿਆਸੰਗਤ ਠਹਿਰਾਇਆ ਸੀ: *(i)* ਇਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ *(ii)* ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਹ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਸ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੈਰੋਲ ਪੈਟਮੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅੱਜ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਸਵਤੰਤਰ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਨਾ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ) ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਪਲਬੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰੂਸੋ ਅਤੇ ਮਿਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਪੈਟਮੈਨ ਲਿਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜਤਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਮੂਹਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸਰਗਰਮ ਨਾਗਰਿਕ ਸਮੂਹ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੀ ਸਰਗਰਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਗ ਲੈਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਕ ਫਰਸਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Learning Process) ਹੈ। ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਕ ਅਤੇ ਮੋਰਗਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਹਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੋਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮੁਦਾਏਕ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਲਾਭ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬੇਹਤਰ ਨਿਰਣੇ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ 'ਵਿਗਿਆਨੀ' ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੂਹਿਕ ਬੁੱਧੀ (ਵਿਅਕਤੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਉਲਟ) ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਜਿੰਨਾ ਮਿਲ ਕੇ ਸੋਚੇ ਉਂਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਤਮ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਵਿਘਨ ਅਤੇ ਅਲਗਾਵ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਾਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਬਿਨਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਅਰਥ ਹੈ।

ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ (Method and Scope of Participation)

ਜੇਕਰ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਸਵਾਲ ਇਹ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਤਰੀਕੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਹਨ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹਨ: ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੋਟ ਦੇਣਾ, ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ, ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦਾ

ਨੋਟ

ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਕਿਸੇ ਦਬਾਅ ਗੁੱਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਉਣਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੜਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ, ਸਰਵਜਨਕ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ, ਸਹਿਯੋਗ ਅੰਦੋਲਨਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਟੈਕਸ ਨਾ ਦੇਣਾ) ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਨੀਤੀਆ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ, ਸਮੁਦਾਏਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਨਾਰੀ ਵਿਕਾਸ, ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਕਾਸ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ, ਜਨਮ –ਸੰਗ੍ਰਹਿ(Plebiscite), ਉਤਸ਼ਾਹ (Recall) ਵਰਗੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਆਦਿ।

ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਮੀਆਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ–ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ–ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ 'ਤੇ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਮੱਤਭੇਦ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਕਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ **ਵਿਯਸਕ** ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ, ਸਰਵਜਨਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਆਮ ਚਰਚਾ, ਜਿਊਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਆਦਿ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧੂਰਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਅਤੇ ਬੇਸਹਾਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਚਿਤ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ **ਔਚਿੱਤਯ** ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ–ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਮੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਸਾਧਨ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੋਲਾਂਜੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: *(i)* ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਸਦ, ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਅਤੇ *(ii)* ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਦੇ ਜਨ ਅੰਦੋਲਨਾਂ–ਨਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਅੰਦੋਲਨ, ਸਥਾਨਕ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਆਦਿ–ਵਿੱਚ ਜਨਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਕਰੇ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਨਵਯ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਕਫਰਸਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਇੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਹਮਣੇ–ਸਾਹਮਣੇ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਦਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਸਾਫ ਸੁਥਰੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਕੁਝ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਘੱਟ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। *(i)* ਜੇਕਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ *(ii)* ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਸੰਸਦੀ ਢਾਂਚੇ ਅਧੀਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ। *(iii)* ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ–ਨਾਲ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਮੁਦਾਏਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ **ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ** ਸੰਗਠਨ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਣ। ਕੇਵਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੀ ਆਤਮ–ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੈਰੋਲ ਪੈਟਮੈਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਸੰਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੱਕ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ–ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ **ਪ੍ਰਤੀਸਪਧਾਤਮਕ** ਦਲ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਅਤੇ ਚੋਣਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦਕਿ ਸਥਾਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ

ਨੋਟ

ਦਲਾਂ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਗੁੱਟਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਸਪਦਾ ਇਹ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਪਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਉਪਭੋਗ ਸਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਣਾ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦੀ **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ** ਨੂੰ ਵੀ **ਮਾਪ** ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Participatory Democracy)

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਤਮ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ। ਆਤਮ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਵੇ, ਸਰਵਜਨਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਚਿੰਤਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰੇ ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।
2. ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨਿਕ ਸਮੁਦਾਏਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਯਮਤ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਨਰ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਜਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋ ਸਕਣ।
4. ਕੇਵਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਸੰਗਠਿਤ 'ਵਾਸਤਵਿਕ ਦਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਸਥਾਤਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
6. ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਜਨਸਧਾਰਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਅਲਪ ਸਰੋਤ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।
7. ਇਹ ਸਰਵਜਨਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਾ-ਜਵਾਬਦੇਹ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ (Problems of Participatory Democracy)

ਡੇਵਿਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇੱਥੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਵਰੂਪਾਂ (ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ, ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਵਰਗ, ਬਹੁਲਵਾਦੀ) ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਹ ਮਾਡਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਉਂਦਾ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਸੁਵਿਘ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲੋਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ, ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਅਤੇ ਸਧਾਰਣ ਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਬਲਕਿ ਅਜਿਹਾ ਸੋਚਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਵੇਕਪੂਰਣ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦੇਣ 'ਤੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਘਰਸ਼, ਟਕਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦੇਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਵੰਡ ਨਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਨਿਰਣਾ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਦੂਸਰੇ, ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਸ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਰਵਜਨਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਸਰਵਜਨਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲਈਏ, ਚਾਹੇ ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ

ਤਾਂ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਭਾਗ ਲੈਣ 'ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।

ਤੀਸਰੇ, ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਡੇਵਿਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਵੰਡਣਯੋਗ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਮੂਹਿਕ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਸਮਝੌਤਾ ਅਤੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ 'ਤੇ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੌਲਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ? ਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਲੇਖਕ ਇਸ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ।

ਚੌਥਾ, ਕੁੱਕ ਅਤੇ ਮੋਰਗਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕ ਸਵਰੂਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਕ ਤਰਕਸੰਗਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ: ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਦੀ ਉਚਿਤ ਇਕਾਈ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਇਕਾਈ ਦਾ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਕੀ ਨਿਰਣਾ ਦੀ ਕਾਰਜਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ **ਹਿੰਮਤ** 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਵੇਗੀ?ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਏ ਗਏ ਨਿਰਣਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ? ਉਪਰੋਕਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ **ਕਾਰਾਯਵਯਨ** ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦੱਖਣੀ-ਪੰਥੀ ਅਤੇ ਇੱਛਾ-ਸਵਤੰਤਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਵੀ ਬਣਿਆ ਹੈ।

14.2.3 ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Marxist Theory of Democracy or Concept of People's Democracy)

ਲੋਕਤੰਤਰ ਯੂਰਪ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ, ਏਂਗਲੇਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਜਦਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਉਦਾਰਵਾਦ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਵੱਖ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਦਾਰਵਾਦ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਦ, **ਵਯਸਕ ਮੱਤਅਧਿਕਾਰ**, ਪ੍ਰਤੀਸਪਧਾਤਮਕ ਦਲ ਪਦਤੀ, ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਰਵਰਹਾਰਾ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (Dictatorship of the Proletariat) (ਜਾਂ ਜਨ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ), ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਵਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੇ ਜੋ **ਅੰਤਰਤੋਗਤਾ** ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਰਗ ਵੰਡ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਰੱਖਿਅਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਲਈ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ, **ਵਯਸਕ** ਮੱਤਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਇਸ ਰਾਜ ਦੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਪਤੀਹੀਣ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਵਰਗ ਨਿਰਣਾ-ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅਧਿਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਉੱਤਮ ਸਥਾਨ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਹੁਸੰਖਿਅਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਪਹਿਲਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਾਰਕਸ, ਏਂਗੇਲਸ ਅਤੇ ਲੇਨਿਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੂਰਪੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਪਲੇ ਹੋਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਬਨਰਸਟੀਨ, ਰੋਜ਼ਾ ਲਗਜ਼ਮਬਰਗ, ਕਾਟਸਕੀ, ਆਸਟਰੋ-ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ-ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ

ਨੋਟ

ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। 1970 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਯੂਰੋ-ਸਾਮਵਾਦ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਅਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਧਾਰਾਂ ’ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

1. ਉਦਾਰਵਾਦੀ (ਬੁਰਜੂਆ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ
2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਜਾਂ ਜਨਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ
3. ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸਤਾਵਾਂ
4. ਲੇਨਿਨ ਅਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰਿਵਰਤਨ
5. ਲੋਕਤੰਤਰ ’ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ
6. ਸਾਮਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ।

ਉਦਾਰਵਾਦੀ (ਬੁਰਜੂਆ) ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ (Criticism of Bourgeois Democracy)

1840 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਤਾਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਮੰਨਿਆ ਜੋ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ’ਤੇ 12 ਲੇਖ ਲਿਖੇ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਦਾ ਨਾਮ ‘Organ of Democracy’ ਰੱਖਿਆ। ਮਾਰਕਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਕੇਵਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਧਾਰਾਂ ’ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਕੁਲੀਨਤੰਤਰ, **ਵੰਸ਼ਨੁਗਤ ਸ਼ਾਸਨ**, ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਵੋਟ ਦੇ ਲਈ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਆਦਿ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਾਜ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣੇ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਦੁਆਰਾ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਉਸ ਦੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ’ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਮੰਨਿਆ। ਜਦਕਿ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਅਜੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਰਗ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਹਾਲੇ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਭਾਵ ’ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ।

1848 ਦੀਆਂ ਯੂਰਪੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਮਵਾਦ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਇੱਥੇ ਸਾਮਵਾਦ ਅਤੇ **ਵੰਸ਼ਨੁਗਤ** ’ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਵਰਗ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਸਾਮਵਾਦੀ ਵਿਰਾਸਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਵਾਦੀ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਉੱਚ ਉਦੇਸ਼ (ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ) ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਗਰ ਯੰਤਰ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਦੱਸਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਸ ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ (Bourgeois Democracy) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗਲਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਪਹਿਲੀ** ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਧਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਅਸਤਿੱਤਵ, ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਅਸੀਮਤ ਸਵਾਮਿੱਤਵ, ਮੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਰਗ ਵਿਭਾਜਿਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਥੇ ਬੁਰਜੂਆ ਵਰਗ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ’ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਸਵਾਮਿੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਰਾਜ ’ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭੁੱਤਵ ਜਮਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। **ਦੂਸਰੇ**, ਰਾਜ ਦੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਅਦਾਲਤਾਂ, ਪੁਲਿਸ, ਸੈਨਾ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਤਪਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ

ਨੋਟ

ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤਤਪਰ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਇਹ ਉਹ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਧੋਖਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਅਸਲੀ ਧਾਰਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੱਤਾ ਬੁਰਜੂਆ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਇਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੁਕਾਨ (talking shop) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਕਤੀ (ਜੋ ਬੁਰਜੂਆ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨਿਆਸੰਗਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਹੈ। ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਉਪਚਾਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਿ ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਯਸਕ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਏ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਕਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਕੁਝ ਅਪਵਾਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਣ ਤਰੀਕੀਆਂ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਦਲ ਦਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਅਤੇ ਚੁਣਾਵੀ ਤਰੀਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸੰਸਦੀ ਤਰੀਕੇ ਇਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਸੰਸਦੀ ਤਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਤਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ
(People's Democracy of Dictatorship of the Proletariat)

ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਬੌਧਿਕਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ (Enlightenment ideal of Democracy) ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਕਿਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਮੰਨਿਆ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੇਵਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸਮੁਦਾਏ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੋਣਗੇ ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਵਯਸਕ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣਗੇ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਸੈਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਬਲਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਹੀ ਸ਼ਸਤਰ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨਗੇ। ਹੋਰ ਸਰਵਜਨਕ ਪਦਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਵੀ ਚੋਣ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਆਮਦਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਗੇ। ਇਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮੁਦਾਏ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਵੇਗੀ।

ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (Dictatorship of the Proletariat) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਾਰਕਸ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਲੇਨਿਨ ਦੁਆਰਾ ਰੂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸੀ। ਸਲੂਕੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਾਰਕਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੇਵਲ ਪੰਜ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਲ ਡ੍ਰੇਪਰ ਦਾ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਗਿਆਰਾਂ ਵਾਰ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ (The Class 'Struggle in France') ਵਿੱਚ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਕਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਲ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।' ਪੇਰਿਸ ਕਮਿਊਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਅਰਥ 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਦੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। 'ਲੋਕਤੰਤਰ' ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਪ੍ਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ 'ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ

ਨੋਟ

ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ' ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਨੇ ਹਰ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਮੰਨਿਆ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (Dictatorship of a social class) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਨਾ ਕਿ 'ਕੇਵਲ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ'। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਈ 'ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਨਾ ਸੀ। 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ।' ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਂਹ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਰਾਜਤੰਤਰ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਜਤੰਤਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਗਣਰਾਜ ਵਰਗੇ 'ਬੁਰਜੂਆ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਵਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਰੂਪ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਇਕ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਹੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਰਥਾਤ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਹਿਮਤ ਸਨ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਤੀ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਮਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਵੇਗਾ 'ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ, ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਾਸਨ'। ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜਨ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹਿੰਸਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਲਿਖਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਤਰੀਕੀਆਂ ਨਾਲ ਲਿਆਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਨੇ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ 'ਕ੍ਰਾਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਿਆਉਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।' ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਅਪੂਰਣ ਅਤੇ ਅਧੂਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਨੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (ਵੋਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰ) ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਤਰੀਕੀਆਂ ਨਾਂਲ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖਵਾਣੀ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਏਂਗਲਸ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਬੁਰਜੂਆ ਸੰਸਦੀ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਵਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, 'ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਗਣਰਾਜਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਵਰੂਪ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਨ ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਕ੍ਰਾਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।'

ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of People's Democracy)

1. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਹੁਮਤ ਦਾ, ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਲਈ, ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ।
2. ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉਠਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੁਰਜੂਆ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।
3. ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਲਕਾਨਾ ਹੱਕ, ਨਿੱਜੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਅਪਨਾਉਣਾ, ਉਤਪਾਦਨ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ, ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਕਰਤਵ।
4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਨਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਰਜਕਾਰਣੀ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ **ਸਮਨਵਯ**, ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਵਜਨਕ ਚੋਣ ਅਤੇ (Recall) **ਪ੍ਰਤਯਾਹਨ** ਦਾ ਹੱਲ। ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਵੀ ਚੋਣ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੈਨਾ ਦਾ ਜਨ ਸੈਨਾ (People's Militia) ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਨਾ, ਸਥਾਨਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ।
5. ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ **ਵੰਸ਼ਾਨੁਗਤ** ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ, ਮੁਫ਼ਤ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਕਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਖਪਾਤ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਤਾਂ ਕਿ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੀ ਨਿਊਨਤਮ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਦੂਰ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਸਕੇ।

ਨੋਟ

6. ਜਨ-ਲੋਕਤੰਤਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ **ਕਾਲ** ਹੈ। ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਾਮਵਾਦ ਦਾ ਚਰਣ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਨਿੱਜੀ ਸੰਪਤੀ, ਪੂੰਜੀ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਮਾਪਤੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਆਤਮ-ਨਿਯਮਨ ਲੈ ਲਵੇਗਾ, ਸਰਵਜਨਕ ਕੰਮ ਸਮੂਹਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕੰਮ ਚੋਣ ਅਤੇ ਚੱਕਰ ਅਨੁਸਾਰ (election and rotation) ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਰਵਜਨਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨ-ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੇਵਲ ਰਾਜ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵੀ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਜੀਣ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਵਸ਼ਾਸਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਲੇਨਿਨ ਅਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਰਿਵਰਤਨ (Change Made by Lenin and Stalin in the Concept of Dictatorship of the Proletariat)

ਲੇਨਿਨ ਅਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਰੂਸ ਤੇ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਂਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਰਾਜ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਵਿਆਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। 1918 ਵਿੱਚ ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ 'ਬੁਰਜੂਆ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਿੰਸਾ ਨਾਲ ਜਿੱਤਿਆ ਗਿਆ ਸ਼ਾਸਨ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ-ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਸਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। 1919 ਵਿੱਚ ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਤੱਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। 1920 ਵਿੱਚ ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮੂਹਿਕ ਵਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ-**ਇਸ ਲਈ ਦਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਗਰਣੀ (vanguard) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰੇਗਾ।** ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ-ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦੀ। ਲੇਨਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਕ ਵਰਗ ਵੰਡ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਲਈ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਲਈ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ। ਇਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਦਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜੋ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋਵੇ।

ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵਰਗ ਰਾਜ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਵੀ ਇਕ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ੋਰ-ਜਬਰਦਸਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰੇਗਾ। ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਇਕ ਲੰਮਾ ਯੁੱਧ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਜਿੱਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਚੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਰਗ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਹੋਵੇਗਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਲਈ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਰਾਜ ਵੀ ਵਰਗ ਰਾਜ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਮਤ ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਖਿਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਾਜਹੀਣ ਅਤੇ ਵਰਗਹੀਣ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਪੂੰਜੀਪਤੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਦੋ ਉਦੇਸ਼ ਹਨਃ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ। ਲੇਨਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਕੰਮ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜੋ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਲਈ ਅਗ੍ਰਣੀ **(vanguard)** ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ। ਲੇਨਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ 'ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦ ਤੋਂ ਸਾਮਵਾਦ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜੋ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸ਼ੋਸ਼ਕ ਵਰਗ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰੇਗਾ ਬਲਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇਗਾ।

ਨੋਟ

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਲੇਨਿਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਰਾਜ ਇਕ ਵਰਗ ਦਾ ਯੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਹੈ ਉੱਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਕੇਵਲ ਸਾਮਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਅਲੋਪ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਲੇਨਿਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੇ ਜਾਵਾਂਗੇ, ਉਵੇਂ-ਉਵੇਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਸਾਮਵਾਦ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਤੇ ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜ਼ੀਰੋ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸੰਪਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸੱਚਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਮਵਾਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਚਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਦੋਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ, ਇਹ ਫਾਲਤੂ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇੱਥੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੀ ਉੱਥੇ ਲੇਨਿਨ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਹੀਣ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲੋਕਤੰਤਰਹੀਣ ਸਥਿਤੀ।

ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਆਤੰਕ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦਲ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇੱਥੇ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਸਨ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕੋਲ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਬਰਾਬਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇੱਥੇ ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਦਲ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਉੱਥੇ ਸਟਾਲਿਨ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਚੱਲਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦਲ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਦਲ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਸੌ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ 'ਤੇ ਹੋਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ (Other Marxist Writers Views Democracy)

ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਲੇਨਿਨ ਅਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸੀ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਬਰਨਸਟੀਨ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਬਲਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਹਿੰਸਾਜਨਕ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਕੇਵਲ ਕੱਚੇ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੱਤਖ ਤਰੀਕੇ ਦਾ ਰਾਜ ਵਾਦ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਕਾਰਲ ਕਾਟਸਕੀ ਨੇ ਇਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮੌਲਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਲੇਨਿਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਲੇਨਿਨ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਸਮਝਣਾ ਗਲਤ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਰਿ ਜਿਸ ਦੀ ਲੇਨਿਨ ਨੇ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਜਵਾਤੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਅਗਰ ਉਹ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਟਸਕੀ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ **ਸਮਨਵਯ** ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲੇਖਿਕਾ ਰੋਜ਼ਾ ਲਗਜ਼ਮਬਰਗ ਨੇ ਵੀ ਲੇਨਿਨ ਦੁਆਰਾ ਸਵਤੰਤਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਉੱਪਰ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ' ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿਰੋਧੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਲੇਨਿਨ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਦਲ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਦਲ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖੇ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਦਲ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੱਤਾ ਖੋਹਣ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਤੰਕ ਦੇ ਜ਼ੋਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਨਦੰਡ ਰੱਦ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ

ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਗਲਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਨ-ਸਧਾਰਣ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਰੋਜ਼ਾ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸੀਮਿਤ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸਵਤੰਤਰ ਜਨਮਤ, ਚੋਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮੁਦਾਏ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸਭਾਵਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਗੁੱਟ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਵਰਗ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਰੋਜ਼ਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਜਨਸਧਾਰਣ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਸਵਰਤੰਤਰਤਾ ਦੋਵੇਂ ਅਟੁੱਟ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਅਤੇ 'ਸੈਕਿੰਡ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ' ਦੇ ਪਤਨ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਾਰਕਸਤਵਾਦ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ, ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਦਿ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਦੂਤ ਬਣਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਤਿਲਾਂਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਤੀਸਰੇ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਰਕਾਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਹੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਵਾਦ, ਸੰਸਦ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਟਲੀ ਦੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਦੇ ਨੇਤਾ ਪਾਲਮਿਰੋ ਟੋਗਲਾਈਟੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ, 'ਅਸੀਂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮੂਹਿਕ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।' ਟੋਗਲਾਈਟੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮਝੌਤੇ (Historical Compromise) ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣੇ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਫਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ ਅਤੇ ਸਪੇਨ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦਲਾਂ ਨੇ ਹਿੰਸਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਮਵਾਦ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯੂਰੋ-ਸਾਮਵਾਦ (Euro-communism) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲਾਂ ਨੇ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਵਹਾਰਾ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੇਨਿਨ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬੁਰਜੂਆ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਬਹੁਦਲ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਲੋਕਤੰਤ੍ਰਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਬੁਰਜੂਆ ਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦਾ ਇਕ-ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਨ ਬਲਕਿ ਇਹ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਬੌਧਿਕਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਸਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤਾ ਹਥਿਆਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਾਮਵਾਦੀ ਰਾਜ ਕਿੱਥੇ ਤੱਕ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸੀ?
(To What Extent were the Communist States Democratic?)

ਮੰਦਭਾਗੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਨੁਭਵ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਗੇ। ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਲੇਨਿਨ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲੇਨਿਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਆਤੰਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। 1936 ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਇਕਮਾਤਰ ਦਲ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ

ਨੋਟ

ਗਿਆ। ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਆਪਣੀ ਸੀਮਿਤ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਦੀ ਵੀ ਇਕ ਜਨ ਦਲ (Mass party) ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਯਤਨ ਦਲ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਤੱਤ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣਾ ਸੀ।

1956 ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਚੇਵ ਦੁਆਰਾ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨੇ ਸਾਮਵਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਖੁਸ਼ਚੇਵ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਜਾ (Personality Cult) ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਲੇਨਿਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਸਾਮਵਾਦੀ ਦਲ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦਾ ਨੇਤਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ 'ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਲ' (Party of the Whole People) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦਕਿ 1977 ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਦਲ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਦਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਕੇ 'ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜ' (State of the whole people) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਕਮੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਕਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਵੱਖ-ਮਤਾਵਲੰਬੀਆਂ ਨੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਟੋਜੇਨੋਵਿਕ, ਮੇਡਵੇਡੇਵ, ਸਖਾਰੋਵ, ਸੋਲਜੇਨਿਤਸੀਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਟੋਜੇਨੋਵਿਕ ਨੇ ਰੂਸ ਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਗੈਰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਸਰਕਾਰ' ਗੈਰ ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਵਰਗ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਵਰਗ ਅਤੇ ਇਕ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਡਵੇਡੇਵ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀਕਰਣ, ਦਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਅਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾਉਣ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਮਵਾਦੀ ਰਾਜ ਲੋਕਤੰਤ੍ਰਿਕ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਕਫਰਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇਣ ਨਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਮਵਾਦੀ ਰਾਜ ਅਗ੍ਰਣੀ (Vanguard State) ਰਾਜ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ 'ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ' ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ 'ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਅਗ੍ਰਣੀ ਰਾਜ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਦੇ ਦਲ ਵਿੱਚ ਅੰਤ੍ਰਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਜਨਸਧਾਰਣ ਦੇ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਾਮਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਹੈ, ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼ ਜੋ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਰਗਹੀਣ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜ ਲੋਕਤੰਤ੍ਰਿਕ ਸੀ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇੱਥੇ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਉੱਥੇ ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ 'ਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਹੱਲ (Conclusion)

ਹੱਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਤੱਕ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਤਿਅੰਤ ਉਸ ਦੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾ ਉਦਾਰਵਾਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫ਼ਲ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਉਪਲੱਬਧੀ ਕਾਫੀ ਨਿਗੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਸ ਦੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਮਰਥਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ।

ਸਵ ਮੁਲਾਂਕਣ (Self Assessment)

ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਚ/ਝੂਠ ਦੱਸੋ–

(State whether the following statements are True/False):

7. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।
8. ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਇਸ ਕਲਪਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ ਕਿ ਲੋ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਧਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।
9. ਬੁਰਜੂਆ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਜ਼ੀਰੋ ਬਰਾਬਰ ਹੈ।

14.3 ਸਾਰ ਅੰਸ਼ (Summary)

- ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਲੋਕ ਨੀਤੀ, ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਵਰੂਪ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਨੀਤੀਗਤ ਬਹਿਸ, ਜਨਕਲਿਆਣ, ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਯੋਜਨ, ਨਿਆ ਦੇ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
- ਲਿੰਕਨ: ਲੋਕਤੰਤਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ।
- ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰ 'ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ' ਹੈ। ਜਦਕਿ ਗ੍ਰੀਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਅਸੰਗਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਸਿਧਾਂਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨਤਾ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਦੋ ਪਹਿਲੂ ਹਨ-ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪੱਖ ਅਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਪੱਖ, ਇੱਥੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪੱਖ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਵਜਨਕ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਹੈ।
- ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ: ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ।
- ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜਿਕ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗੀ ਅਤੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹੋਇਆ।
- ਲੇਨਿਨ ਅਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਤੇ ਰੂਸ ਤੇ ਹੋਰ ਪੂਰਬੀ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਨ ਪ੍ਰਜਾਤੰਤਰਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।
- ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਲੇਨਿਨ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੀ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬੁਰਜੂਆ ਪ੍ਰਜਾਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

14.4 ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ (Keywords)

1. **ਸਮੂਹ (Group):** ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ, ਰਾਸ਼ੀ, ਝੁੰਡ।
2. **ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ (Representative):** ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਪ੍ਰਤੀਮੂਰਤੀ, ਕਿਸੇ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ।

14.5 ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (Review Questions)

1. ਸਰਵਜਨਕ ਹਿੱਤ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?
2. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਬਹੁਲਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
4. ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਰਗ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੋ।
5. ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

LOVELY PROFESSIONAL UNIVERSITY
Jalandhar-Delhi G.T. Road (NH-1)
Phagwara, Punjab (India)-144411
For Enquiry: +91-1824-300360
Fax.: +91-1824-506111
Email: odl@lpu.co.in

ਨੋਟ

ਉੱਤਰ : ਸਵ-ਮੁਲਾਂਕਣ (Answer: Self Assessment)

1. ਸਮੂਹਿਕ	2. ਵਿਅਕਤੀਆਂ	3. ਹਿੱਤ
4. (ਅ)	5. (ਬ)	6. (ਬ)
7. ਸੱਚ	8. ਸੱਚ	9. ਸੱਚ

14.6 ਸੰਦਰਭ ਪੁਸਤਕਾਂ (Further Readings)

ਬੁਕਸ

1. ਆਰ. ਕੇ. ਪਰੂਥੀ: ਦ ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ: ਆਨਲਾਈਨ ਲਿਮਪ।
2. ਐੱਸ. ਰਾਮਾਸਵਾਮੀ: ਪੋਲੀਟਿਕਲ ਥਿਊਰੀ: ਆਈਡਿਅਲ ਐਂਡ ਕਾਨਸੈਪਟਸ।